

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ: Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: Αρχαία Ιστορία

Διπλωματική εργασία

Υπεύθυνη καθηγήτρια : Άννα Μίσιου

Επόπτριες καθηγήτριες: Κατερίνα Παναγοπούλου, Χλόη Μπάλλα

Θέμα: Η κοινωνική σύνθεση των λαϊκών δικαστηρίων της Αθήνας στον τέταρτο αιώνα μέσα από τους ρητορικούς λόγους του Δημοσθένη και του Αισχίνη.

Όνομα: Φωτεινή Σπυριδάκη

Αριθ. Μητρώου: 372

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

Εισαγωγή.....	3
Κεφάλαιο I: Η δομή της αθηναϊκής κοινωνίας κατά τον τέταρτο αιώνα. Το ζήτημα της κοινωνικής προέλευσης του δικαστικού σώματος και η τοποθέτηση του στα πλαίσια της κοινωνικής πραγματικότητας της αθηναϊκής πόλης-κράτους.....	17
Κεφάλαιο II: Ο ρόλος και η σημασία των δικαστηρίων μέσα στα πλαίσια του αθηναϊκού δημοκρατικού καθεστώτος: ο κοινωνικός και πολιτικός τους συσχετισμός με την Εκκλησία του Δήμου όπως διαγράφεται μέσα από τον τρόπο με τον οποίο απευθύνονται οι δύο ρήτορες προς το ακροατήριο των δικαστών.	27
Κεφάλαιο III: Οι κοινωνικές αντιλήψεις που ενσωματώνουν ο Αισχίνης και ο Δημοσθένης στους λόγους τους και η σημασία τους για την ταυτότητα του δικαστικού σώματος.	
α. Οι λόγοι της διαμάχης μεταξύ Δημοσθένη και Αισχίνη.....	40
β. Ο <i>Κατά Μειδίου</i> του Δημοσθένη - οι ενδείξεις για την κοινωνική προέλευση του δικαστικού σώματος μέσα από το λόγο αυτό.....	70
Κεφάλαιο IV: Το ζήτημα της επάρκειας του δικαστικού μισθού και η αμφισβητούμενη αποτελεσματικότητά του ως μέσον προσέλκυσης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων στη στελέχωση των δικαστηρίων.....	87
Συμπεράσματα.....	96
Βιβλιογραφία.....	99

Εισαγωγή.

Στη σύγχρονη ιστοριογραφία της αθηναϊκής δημοκρατίας κυριαρχεί η άποψη ότι η Εκκλησία του Δήμου αποτελεί το βασικότερο όργανο του δημοκρατικού καθεστώτος μέσω του οποίου εκφράζεται η λαϊκή βούληση. Η Εκκλησία αποτελεί αναμφίβολα το κέντρο λήψης αποφάσεων της άμεσης δημοκρατίας, με την έννοια ότι ένα μεγάλο μέρος των πολιτών συγκεντρωνόταν, άκουγε-ή έκανε- προτάσεις και ψήφιζε για τα σημαντικότερα θέματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Οι σύγχρονοι μελετητές τείνουν στο να επικεντρώνουν τις έρευνές τους γύρω από τη λειτουργία της Εκκλησίας, υποβαθμίζοντας έτσι έναν εξίσου σημαντικό δημοκρατικό θεσμό, τα λαϊκά δικαστήρια. Το θέμα της απόδοσης δικαιοσύνης μέσα στα πλαίσια του δημοκρατικού καθεστώτος δεν έχει απασχολήσει συστηματικά τη σύγχρονη βιβλιογραφία. Ωστόσο, η άποψη των αρχαίων Αθηναίων για το πολιτικό πλαίσιο της εποχής τους ήταν μάλλον διαφορετική, και πιθανότατα δεν τους χαρακτήριζε αυτός ο τρόπος κατάταξης των θεσμών του πολιτεύματος τους · ο Αριστοτέλης στην *Αθηναίων Πολιτεία*- ένα έργο το οποίο αποτελεί συστηματική μελέτη του αθηναϊκού καθεστώτος και της ιστορίας του- προσδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στο θεσμό των λαϊκών δικαστηρίων, καθώς επισημαίνει ότι *κύριος γάρ ὢν ὁ δῆμος τῆς ψήφου κύριος γίννεται τῆς πολιτείας*.¹

Η αναφορά αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο της ιστορικής αναδρομής που επιχειρεί ο φιλόσοφος σχετικά με την εξέλιξη του αθηναϊκού πολιτεύματος. Συγκεκριμένα ο Αριστοτέλης αναφερόμενος στις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα κάνει λόγο για το δικαίωμα που δόθηκε σε οποιονδήποτε πολίτη να κάνει καταγγελία στα δικαστήρια αν θεωρούσε ότι έγινε κάποια αδικία εις βάρος ενός συμπολίτη του· η ρύθμιση αυτή κρίνεται από τον συγγραφέα ως ένα από τα δημοκρατικότερα μέτρα του νομοθέτη. Παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης, αν και αναφέρεται στα γεγονότα της εποχής του Σόλωνα χρησιμοποιεί χρόνο ενεστώτα για τη διατύπωση της άποψης του («κύριος γάρ ὢν... κύριος γίννεται...») γεγονός που δείχνει ότι προσδίδει σε αυτή μια ισχύ που ξεφεύγει από τα χρονικά όρια της παραπάνω περιόδου. Είναι λοιπόν ενδεχόμενο να πρόκειται για μια αναχρονιστική κρίση του συγγραφέα, με την

¹ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 9.1.

έννοια ότι το μέτρο που εισηγήθηκε ο Σόλωνας –όπως περιγράφεται από τον Αριστοτέλη- απέχει πολύ από τα μεταγενέστερα λαϊκά δικαστήρια στα οποία η έκβαση της δίκης κρίνεται από τους Αθηναίους πολίτες. Ο φιλόσοφος συγγράφει την Αθηναίων Πολιτεία γύρω στο 320, δηλαδή μια περίοδο κατά την οποία οι δημοκρατικοί θεσμοί ήταν ήδη παγιωμένοι. Το χάσμα ανάμεσα στις δύο εποχές δεν αφορά μόνο το μεγάλο χρονικό περιθώριο –που καλύπτει σχεδόν τρεις αιώνες- αλλά και την αντίστοιχη διαμόρφωση των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών. Το μεταρρυθμιστικό έργο του Σόλωνα κατά το 594 π.Χ. υπήρξε μεν καθοριστικό για την εκτόνωση της κοινωνικής κρίσης που κορυφώθηκε κατά την εποχή αυτή, όμως ο ίδιος δεν θεωρείται ιδρυτής του δημοκρατικού πολιτεύματος. Εντούτοις, είναι σημαντικό το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης θεωρεί το μέτρο του Σόλωνα ως το πρώτο στάδιο σε μια μακροχρόνια εξέλιξη προς την παγίωση του θεσμού των λαϊκών δικαστηρίων. Πρόκειται δηλαδή για την καταγραφή της πορείας και εξέλιξης ενός πολιτικού φαινομένου, ο τρόπος με τον οποίο αποδίδεται είναι χαρακτηριστικός της νομοτελειακής αριστοτελικής αντίληψης.

Ο φιλόσοφος στη συνέχεια του έργου του, όταν πια αναφέρεται στις σύγχρονες του πολιτικές συνθήκες κάνει την εξής παρατήρηση αναφορικά με τις διευρυμένες πολιτικές αρμοδιότητες του αθηναϊκού δήμου: *ἀπάντων γὰρ αὐτός αὐτόν πεποίηκεν ὁ δῆμος κύριον, καὶ πάντα διοικεῖται ψηφίσμασιν καὶ δικαστηρίοις, ἐν οἷς ὁ δῆμος ἐστὶ ὁ κρατῶν.*² Όπως και στην προηγούμενη φράση, επαναλαμβάνεται η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας, η οποία εκφράζεται μέσω των λαϊκών δικαστηρίων και της Εκκλησίας του Δήμου. Γίνεται επομένως αντιληπτό ότι ο Αριστοτέλης όταν αναφέρεται στην αξία του δικαστικού θεσμού κατά την περίοδο του Σόλωνα είναι άμεσα επηρεασμένος από τον αντίστοιχο ρόλο που –κατά την άποψή του- διαδραμάτισαν τα λαϊκά δικαστήρια κατά την περίοδο του τέταρτου αιώνα. Παρουσιάζει επίσης ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο φιλόσοφος αποδίδει εξίσου μεγάλη σημασία στο δικαστικό θεσμό με τον αντίστοιχο της Εκκλησίας του Δήμου.

Η αξία που προσδίδει ο Αριστοτέλης στο ρόλο του δικαστικού θεσμού διαφαίνεται και από την έκταση την οποία αφιερώνει για την ανάλυση της λειτουργίας του, όταν στη συνέχεια του έργου του περιγράφει διεξοδικά την οργάνωση του αθηναϊκού δημοκρατικού καθεστώτος κατά τον τέταρτο αιώνα. Μέσα

² Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 41.2.

σε επτά κεφάλαια στο δεύτερο μέρος της Αθηναίων Πολιτείας,³ αναλύεται λεπτομερώς η κλήρωση των δικαστών, η διαδικασία ανάληψης υπηρεσιών από τους δικαστές, η εκλογή του προέδρου και των εποπτών, η διαδικασία της διεξαγωγής της δίκης, η τελική ψηφοφορία και ο τρόπος εκφοράς της ετυμηγορίας σε κάθε υπόθεση. Τα καθήκοντα των δικαστών μπορούσαν να τα ασκήσουν όλοι οι Αθηναίοι πολίτες εφόσον είχαν συμπληρώσει τα τριάντα τους χρόνια.⁴ Το ηλικιακό αυτό όριο δεν ίσχυε για τη συμμετοχή στις συνελεύσεις της Εκκλησίας, γεγονός που καθιστά, σύμφωνα με το Hansen,⁵ τον περιορισμό αυτό «εξαιρετικής σημασίας» για δύο λόγους: αφενός γιατί ένας σημαντικός αριθμός νέων πολιτών (με ηλικία μεταξύ είκοσι και τριάντα) είχε «περιορισμένα πολιτικά δικαιώματα» εφόσον αποκλειόταν από ένα πολύ σημαντικό δημοκρατικό θεσμό, τα δικαστήρια, και αφετέρου γιατί οι Αθηναίοι έδιναν μεγάλη σημασία στην πείρα που αποκτιόταν με το πέρασμα του χρόνου, γεγονός που σύμφωνα με το μελετητή προσδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στο κύρος του δικαστικού θεσμού. Οι Αθηναίοι λοιπόν, είχαν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην κρίση των ώριμων πολιτών και αν και θεωρούσαν ένα άτομο στην ηλικία των είκοσι αρκετά υπεύθυνο ώστε να ψηφίζει και να εισάγει προτάσεις στην Εκκλησία, εντούτοις το ίδιο άτομο δεν θεωρούνταν σε εκείνη τη φάση έτοιμο να εκφέρει δικαστικές αποφάσεις.

Κάθε χρόνο κληρώνονταν έξι χιλιάδες δικαστές⁶ οι οποίοι ορκίζονταν πριν αναλάβουν τα καθήκοντά τους. Εκτός από την ετήσια κλήρωση των δικαστών υπήρχε και η ημερήσια επιλογή που γινόταν επίσης ύστερα από κλήρωση για να καθοριστεί η σύνθεση του δικαστικού σώματος που καλούνταν να αναλάβει καθήκοντα για κάθε δικάσιμη ημέρα. Πρόκειται για μια αρκετά πολύπλοκη διαδικασία, η οποία περιγράφεται εκτενώς από τον Αριστοτέλη⁷. Είχε ως στόχο να μη γνωρίζει από πριν ο δικαστής ποια υπόθεση επρόκειτο να εκδικάσει, ώστε να μην είναι δυνατό –σύμφωνα με το φιλόσοφο– να επιτύχει κάποιος σύνθεση δικαστηρίου της αρεσκείας του.⁸ Ο σκοπός, επομένως, ήταν η αποφυγή της διαφθοράς του δικαστικού σώματος και η διασφάλιση της δημοκρατικότητας στη διαδικασία της εκδίκασης. Υπεύθυνοι για τη διεξαγωγή της ημερήσιας κλήρωσης των δικαστών ήταν οι εννέα άρχοντες και ο γραμματέας των θεσμοθετών, οι οποίοι κληρώναν τους δικαστές από τις δέκα

³ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 63-69.

⁴ ο.π. 63.3.

⁵ M. H. Hansen, “The political powers of the people’s court in fourth-century Athens” *The Greek city from Homer to Alexander*, σελ. 222-224.

⁶ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 24.3

⁷ ο. π. 63-69.

⁸ ο. π. 64.4, 64.5.

αντίστοιχες φυλές στις οποίες ανήκε ο καθένας.⁹ Πρόεδρος στη διεξαγωγή της κάθε δίκης ήταν ο αντίστοιχος άρχοντας που έβγαινε με κλήρωση.¹⁰ Επίσης, με κλήρο ορίζονταν –από το σύνολο των δικαστών της εκάστοτε δίκης- ο επόπτης της κλεψύδρας (η οποία καθόριζε το χρόνο που διέθετε κάθε ομιλητής) και οι τέσσερις επόπτες που επέβλεπαν την καταμέτρηση των ψήφων.¹¹ Η ψήφος των δικαστών ήταν μυστική, ώστε να εξασφαλίζεται η αξιοπιστία της απόφασης. Είναι επίσης αξιοσημείωτος ο μεγάλος αριθμός των δικαστών που αντιστοιχούσε σε κάθε δίκη: συνήθως τα δικαστήρια αποτελούνταν από πεντακόσιους έναν δικαστές, αλλά για κάποιες σοβαρές υποθέσεις συνεδρίαζαν μέχρι και τρία δικαστήρια μαζί, με αποτέλεσμα ο αριθμός των δικαστών να φτάνει σε κάποιες δίκες τους χίλιους πεντακόσιους.¹² Η αμερόληπτη λειτουργία των δικαστηρίων διασφαλιζόταν επομένως από το γεγονός ότι μέχρι τη στιγμή της δίκης κανείς από τους δικαστές δε γνώριζε ποια υπόθεση επρόκειτο να εκδικάσει, ποιον ακριβώς ρόλο επρόκειτο να αναλάβει (καθώς θα μπορούσε να κληρωθεί ως επόπτης) και ποιος άρχοντας θα συντόνιζε τη διαδικασία. Η οργάνωση της Ηλιαίας ήταν τέτοια που απέτρεπε, ή τουλάχιστον δυσκόλευε κατά μεγάλο βαθμό, την –ατομική ή μαζική- δωροδοκία.

Ο ετήσιος αριθμός των εκλεγμένων με κλήρο δικαστών που εναλλάσσονταν κάθε χρόνο (έξι χιλιάδες), ο μεγάλος αριθμός των δικαστών που αντιστοιχούσαν σε κάθε δίκη, και η πολύπλοκη διαδικασία της συγκρότησης των ξεχωριστών δικαστηρίων –με κύριο χαρακτηριστικό τη διαδικασία της κλήρωσης που διεξαγόταν λίγο πριν από την κάθε δίκη- αποτελούν τις συνισταμένες της δημοκρατικότητας του δικαστικού θεσμού. Ένα βασικό χαρακτηριστικό του δημοκρατικού καθεστώτος εξάλλου, είναι η εμπιστοσύνη στην κρίση των πολλών, την οποία ο Αριστοτέλης – ένας συγγραφέας που ανήκει στην ελίτ- διατυπώνει ως εξής: *ἀπάντων γὰρ αὐτός αὐτόν πεποιήκεν ὁ δῆμος κύριον, καὶ πάντα διοικεῖται ψηφίσμασιν καὶ δικαστηρίοις, ἐν οἷς ὁ δῆμος ἐστὶ ὁ κρατῶν.* Ο φιλόσοφος εξηγεί στη συνέχεια ότι από το δήμο λαμβάνονται και οι αποφάσεις εκείνες τις οποίες άλλοτε λάμβανε η βουλή, ένα μέτρο που σχολιάζει ως εξής: *καὶ τοῦτο δοκοῦσι ποιεῖν ὀρθῶς· εὐδιαφθορώτεροι γὰρ <οἱ> ὀλίγοι τῶν πολλῶν εἰσιν καὶ κέρδει καὶ χάρισιν.*¹³

⁹ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*. 59.7, 63.1.

¹⁰ ο. π. 66.1.

¹¹ ο. π. 66.2.

¹² ο. π. 68.1

¹³ ο. π. 41.2.

Κατά πόσο όμως ίσχυε στην πράξη η ετήσια εναλλαγή έξι χιλιάδων πολιτών στην Ηλιαία που αναλάμβαναν δικαστικά καθήκοντα; Υπάρχουν στοιχεία που να συνηγορούν υπέρ της περιγραφής του Αριστοτέλη για την ευρεία συμμετοχή των πολιτών στο δικαστικό θεσμό ειδικά κατά την περίοδο του τέταρτου αιώνα; Ο Αριστοτέλης δίνει την πληροφορία ότι κάθε δικαστής έχει ένα πινάκιο από ξύλο, στην επιφάνεια του οποίου αναγράφονταν τα εξής στοιχεία: το όνομά του, το όνομα του πατέρα του, το όνομα του δήμου του και ένα από τα πρώτα γράμματα του αλφάβητου, μέχρι το κ. Σύμφωνα με το φιλόσοφο οι δικαστές ήταν χωρισμένοι ανά φυλή σε δέκα τμήματα, περίπου ίσοι σε κάθε γράμμα.¹⁴ Όπως αναφέρει ο Hansen,¹⁵ ανασκαφές έχουν φέρει στο φως περίπου εκατό τέτοια πινάκια, τα οποία έχει συγκεντρώσει και μελετήσει ο Kroll.¹⁶ Τα πινάκια που ανακαλύφθηκαν και μελετήθηκαν από τον ερευνητή είναι κατασκευασμένα από ορείχαλκο. Ο Hansen σχολιάζοντας τα στοιχεία της συγκεκριμένης αρχαιολογικής μελέτης εστιάζει στο γεγονός ότι όλες οι καλοδιατηρημένες πλάκες προέρχονται από τάφους, γιατί η χρήση αυτή «αποτελεί μια μαρτυρία της αθηναϊκής πνευματικότητας της κλασσικής εποχής, καθώς στα αρχαϊκά χρόνια το αντικείμενο που συνόδευε ένα πολίτη στον τάφο ήταν το όπλο του»¹⁷, και ο Lanni συμφωνεί με την άποψη του, ότι δηλαδή το γεγονός αυτό αποτελεί ένδειξη της υπερηφάνειας των πολιτών για τα δικαστικά καθήκοντα που είχαν αναλάβει.¹⁸ Ο Kroll παρατήρησε ότι οι πλάκες, σε αναλογία πέντε στις έξι, είναι παλίμψηστες (κάτι που σημαίνει ότι το όνομα ενός κατόχου έχει σβηστεί και από

¹⁴ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 63.4

¹⁵ M. H. Hansen, *Athenian Democracy*, 1991, σελ. 181-182

¹⁶ Ο συγγραφέας έχει καταγράψει την έρευνα του στο έργο του *Athenian Bronze Allotment Plates* (1972). Τα χάλκινα πινάκια δεν έρχονται σε αντίθεση με τη μαρτυρία του Αριστοτέλη για το υλικό κατασκευής τους –που σύμφωνα με τη μαρτυρία του ήταν το ξύλο- γιατί ήταν προγενέστερα της περιόδου που γράφει ο Αριστοτέλης. Αναλυτικά, τα συγκεκριμένα πινάκια έχουν τα εξής χαρακτηριστικά: πάνω τους είναι χαραγμένα τα ονόματα των αντίστοιχων πολιτών που τα κατείχαν και στα περισσότερα υπάρχει το σύμβολο είτε της κουκουβάγιας, είτε του κεφαλιού της Γοργόνας. Όλα τα πινάκια με τα σύμβολα χρονολογούνται μεταξύ 375 με 350. Αυτά που έχουν το σύμβολο της κουκουβάγιας χρησιμοποιούνταν για την ημερήσια επιλογή των δικαστών, ενώ τα υπόλοιπα –με τη Γοργόνα- πιθανόν παρέπεμπαν στην ετήσια επιλογή των αρχόντων. Υπάρχουν κάποια πινάκια που έχουν και τα δύο σύμβολα για τα οποία εικάζεται ότι δίνονταν σε πολίτες που ήθελαν να υπηρετήσουν ως δικαστές και άρχοντες κατά το ίδιο χρονικό διάστημα. Επιπλέον, σε άλλα πινάκια δεν υπάρχει κανένα από τα δύο σύμβολα και χρονολογούνται από το 350 με 325. Ο Hansen αναφέρει ότι τα ορειχάλκινα πινάκια μετά το 350 δεν έχουν σύμβολο γιατί χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για τους άρχοντες, εφόσον οι δικαστές από το διάστημα αυτό άρχισαν να χρησιμοποιούν ξύλινες πλάκες (όπως αναφέρει και ο Αριστοτέλης), και έτσι δεν υπήρχε λόγος πλέον να φέρουν τα πινάκια το σύμβολο που διαχώριζε τις δύο αυτές ιδιότητες (των δικαστών και των αρχόντων). Μετά το δεύτερο μισό του τέταρτου αιώνα τα ορειχάλκινα πινάκια αντικαταστάθηκαν από ξύλινα, γεγονός που δικαιολογεί τη μαρτυρία του Αριστοτέλη σχετικά με το υλικό κατασκευής τους, που στην εποχή του συγγραφέα ήταν πλέον το ξύλο. (J. H. Kroll, *Athenian Bronze Allotment Plates*, σελ. 5, 63)

¹⁷ M. H. Hansen, *Athenian Democracy*, 1991, σελ. 182.

¹⁸ A. Lanni, *Law and justice in the courts of classical Athens*, σελ. 177-178.

πάνω έχει χαραχτεί ένα άλλο όνομα). Επιπλέον, οι περισσότερες από αυτές είναι πολλαπλά παλίμψηστες.¹⁹ Όσον αφορά τη συχνότητα εναλλαγής των κατόχων, ο μελετητής καταλήγει στο εξής συμπέρασμα: «συνεπώς, αυτά τα πινάκια που δεν θάφτηκαν μαζί με τους πρώτους ή τους δεύτερους ιδιοκτήτες τους κατέληξαν να χαραχτούν πάλι για τρεις, τέσσερις, πέντε και ακόμα και έξι κατόχους μέσα στο σημαντικό μικρότερο διάστημα των εξήντα επτά χρόνων. Είναι ξεκάθαρο ότι η επαναχρησιμοποίηση δεν ήταν απλά συνηθισμένη με όρους αριθμών χρήσεων, αλλά λαμβάνοντας υπόψη τους χρονολογικούς περιορισμούς που εμπλέκονται, πρέπει να είχε πραγματοποιηθεί σε αρκετά συχνά διαστήματα».²⁰ Ο Hansen, με αφετηρία αυτήν την παρατήρηση σχολιάζει ότι «η συχνότητα των παλίμψηστων δείχνει όχι μόνο ότι το σώμα των 6.000 δικαστών υπήρχε και κατά τον τέταρτο αιώνα αλλά επιπλέον ότι υπήρχε ανταγωνισμός για τις θέσεις: το ενδιαφέρον των Αθηναίων για τη δημοκρατία κατά τον τέταρτο αιώνα υπήρξε μεγαλύτερο από αυτό που αρκετοί ερευνητές τείνουν να υποθέσουν».²¹

Η μαρτυρία του Αριστοτέλη για την ετήσια εναλλαγή έξι χιλιάδων πολιτών που αναλάμβαναν δικαστικά καθήκοντα επιβεβαιώνεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα: οι πλάκες με τα στοιχεία των δικαστών και των αρχόντων αποτελούν στοιχεία που διαφωτίζουν σχετικά με την κινητικότητα των Αθηναίων πολιτών στα λαϊκά δικαστήρια και επιβεβαιώνουν το ενδιαφέρον τους για τη συμμετοχή στους δημοκρατικούς θεσμούς. Η αριστοτελική περιγραφή του δικαστικού θεσμού αποδεικνύεται μεν αξιόπιστη –από την άποψη ότι η λειτουργία των δικαστηρίων ήταν μάλλον συνεχής ως την εποχή που γράφει ο συγγραφέας την *Αθηναίων Πολιτεία*– χρειάζεται όμως περαιτέρω διερεύνηση προκειμένου να διαπιστωθεί εάν τα δικαστήρια συνιστούσαν στην πράξη το βασικότερο στήριγμα της δημοκρατίας και αν οι δικαστές ήταν όντως –τόσο από κοινωνική όσο και από θεσμική άποψη– αντιπρόσωποι του δήμου. Οι βασικές πηγές από τις οποίες θα αντληθούν στοιχεία για τον έλεγχο των απόψεων του Αριστοτέλη είναι οι πέντε λόγοι που αντιστοιχούν στις δικαστικές διαμάχες του Δημοσθένη με τον Αισχίνη, οι οποίοι εκφωνήθηκαν στο δικαστήριο της Ηλιαίας κατά το διάστημα του 345 με 330. (*Αισχίνης, Κατὰ Τιμάρχου, Δημοσθένης, Περὶ τῆς παραπρεσβείας, Αισχίνης, Περὶ τῆς παραπρεσβείας, Αισχίνης, Κατὰ Κτησιφώντος, Δημοσθένης, Περὶ τοῦ στεφάνου*).

¹⁹ J. H. Kroll, *Athenian Bronze Allotment Plates*, σελ. 69-90.

²⁰ ο. π., σελ. 72.

²¹ M. H. Hansen, *Athenian Democracy*, 1991, σελ. 181-182.

Οι πηγές αυτές επιλέχθηκαν αρχικά για το λόγο ότι έχουν διασωθεί οι αντίστοιχες δικαστικές αποφάσεις²² και έτσι μπορεί να εξεταστεί και να αξιολογηθεί η απήχηση που είχε η ρητορική επιχειρηματολογία ενώπιον του δικαστηρίου. Επιπλέον, οι λόγοι παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί ανήκουν σε δύο από τους σημαντικότερους ρήτορες του τέταρτου αιώνα οι οποίοι επιδόθηκαν σε μια μακροχρόνια αντιπαλότητα πολιτικής αλλά και προσωπικής φύσης, η δικαστική προέκταση της οποίας συγκέντρωσε μεγάλο ενδιαφέρον εκ μέρους των αθηναίων πολιτών.²³ Τόσο οι λόγοι του Δημοσθένη όσο και αυτοί του Αισχίνη αποτελούν σημαντικές πηγές για διαδικασίες που αφορούν τη λειτουργία του δικαστικού θεσμού και το ρόλο των δικαστών. Επιπλέον εξετάζεται ο λόγος του Δημοσθένη *Κατά Μειδίου*, ο οποίος περιλαμβάνει πολλά στοιχεία που συμβάλλουν στην έρευνα για την κοινωνική σύνθεση του δικαστικού σώματος· είναι ίσως ο ενδεικτικότερος λόγος του Δημοσθένη για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει ο ρήτορας το χάσμα μεταξύ φτώχειας και πλούτου και την πολιτική διάσταση που προσδίδει σε αυτήν την κοινωνική πραγματικότητα.

Προκειμένου να ελεγχθεί η αριστοτελική άποψη ότι τα δικαστήρια αποτελούν τον κατεξοχήν δημοκρατικό θεσμό είναι σκόπιμο να εξεταστεί η παράμετρος της στελέχωσής τους. Το ερώτημα που προκύπτει άμεσα είναι το εξής: από ποιους απαρτίζονται τα δικαστήρια και ποιοι απευθύνονται σ' αυτά; Στην απόπειρα για απάντηση του ερωτήματος αυτού, λαμβάνεται υπόψη ότι οι ρήτορες και οι δικαστές εμπλέκονται σε μια σχέση πομπού-δέκτη η αποσαφήνιση της οποίας είναι απαραίτητη

²² Ο Πλούταρχος στους *Βίους* όπου εξετάζει την πορεία του Δημοσθένη παράλληλα με του Κικέρωνα αναφέρει ότι στη δίκη που αφορούσε την υπόθεση του στεφάνου -την απόδοση του οποίου πρότεινε ο Κτησιφών προς τιμή του Δημοσθένη- ο Αισχίνης δεν κατάφερε να πάρει το ένα πέμπτο των ψήφων (χωρίς όμως να αναφέρει πόσες ψήφους κέρδισε ο Αισχίνης. Πλούταρχος, *Βίοι παράλληλοι, Δημοσθένης*, 15). Το αποτέλεσμα της δίκης που κίνησε ο Αισχίνης κατά του Τιμάρχου το πληροφορούμαστε από τον Δημοσθένη. (Δημοσθένης, *Περί τής παραπρεσβείας* 284, όπου ο ρήτορας αναφέρει ότι ο Τιμάρχος τιμωρήθηκε με στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων). Στη δίκη που πραγματοποιήθηκε το 343 όπου εκφωνήθηκαν οι δύο ομώνυμοι λόγοι *Περί τής παραπρεσβείας* ο Αισχίνης απαλλάχθηκε από τις κατηγορίες της προδοσίας -σε διαφορετική περίπτωση δεν θα ήταν ενεργός πολιτικά ώστε να κινήσει αργότερα τη δίκη κατά του Κτησιφώντα.

²³ Ενδεικτικά, κατά την τελευταία δίκη που αφορούσε την πρόταση του Κτησιφώντα για απόδοση τιμητικού στεφάνου στο Δημοσθένη, συγκεντρώθηκε ασυνήθιστα μεγάλο πλήθος πολιτών αλλά και ξένων που προσήλθαν για να παρακολουθήσουν τις αγορεύσεις. Η μαρτυρία αυτή προέρχεται από τον Αισχίνη (*Κατά Κτησιφώντος*, 56), αλλά σύμφωνα με τον Richardson δεν πρόκειται για ρητορική υπερβολή γιατί η δίκη αποτέλεσε μεγάλο πολιτικό γεγονός για την εποχή της: «οι δύο σημαντικότεροι εν ζωή ρήτορες προχωρούσαν σε μια αναμέτρηση η οποία είχε ανακοινωθεί αρκετό καιρό πριν». Aeschines, *Against Ctesiphon*, επιμ. R. B. Richardson, 1979, σελ. 25.

και άκρως διαφωτιστική για τη διερεύνηση της λειτουργίας του δικαστικού θεσμού.²⁴ Οι ρήτορες με την εκφώνηση των λόγων λειτουργούν ως πομποί μηνυμάτων που έχουν ως αποδέκτες τους δικαστές, οι οποίοι τα αξιολογούν και κατόπιν μέσω μιας μυστικής ψηφοφορίας εκδίδουν την αντίστοιχη ετυμηγορία. Η σχέση αυτή καθορίζεται από το συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής στο οποίο εντάσσεται και έτσι το πρώτο σχετικό ερώτημα που προκύπτει αφορά το θέμα της κοινωνικής ταυτότητας: ποιοι είναι οι ρήτορες που απευθύνονται στους δικαστές και ποιοι οι δικαστές που στελεχώνουν τα δικαστήρια; Στην συγκεκριμένη περίπτωση των δυο ρητόρων, του Δημοσθένη και του Αισχίνη, υπάρχουν αρκετά στοιχεία διαθέσιμα για την καταγωγή, την πολιτική τους δραστηριότητα και την κοινωνική τους θέση (τα οποία θα αναλυθούν στη συνέχεια). Το βασικό ερώτημα όμως είναι το εξής: τι στοιχεία αντλούνται από τους παραπάνω λόγους των ρητόρων σχετικά με την ταυτότητα του δικαστικού σώματος; Πώς απευθύνονται ο Δημοσθένης και ο Αισχίνης στους δικαστές και τι συμπεράσματα μπορούμε να βγάλουμε από τα λεγόμενά τους για την κοινωνική προέλευση των αθηναίων δικαστών; Οι προσφωνήσεις των ρητόρων ενισχύουν την άποψη του Αριστοτέλη ότι ο δήμος –δηλαδή η πλειοψηφία των πολιτών με την έννοια της ευρείας κοινωνικής αντιπροσώπευσης- κυριαρχεί στα δικαστήρια²⁵, ή διαφοροποιούνται από αυτήν; Στην περίπτωση που υπάρχει διαφοροποίηση με ποιους όρους και με ποια συμφραζόμενα συναντάται; Υπάρχουν στους λόγους αναφορές σε αριστοκρατικά και δημοκρατικά ιδεώδη και με ποιο τρόπο τα διαπραγματεύονται οι δύο ρήτορες; Υπάρχουν ενδείξεις από τις αναφορές αυτές ότι οι δικαστές συμμερίζονται και υιοθετούν αυτά τα ιδεώδη; Η αποκωδικοποίηση της διαλεκτικής σχέσης πομπού και δέκτη είναι μια πολυδιάστατη διαδικασία.

Είναι βέβαιο ότι οι ρητορικοί λόγοι χαρακτηρίζονται από επιτήδευση καθώς πρόκειται για γραπτές συνθέσεις προσεκτικά διατυπωμένες με βάση το αντίστοιχο νομικό υπόβαθρο -με την έννοια ότι το κατηγορητήριο στηρίζεται σε συγκεκριμένους νόμους της πόλης που επιφέρουν τις αντίστοιχες ποινές- και αποσκοπεί στην απόδοση μιας κατηγορίας ή στην αντίκρουσή της. Οι δημηγορίες που εκφωνούνταν ενώπιον

²⁴ Σύμφωνα με αυτή την αρχή «το άτομο, είτε είναι ρήτορας είτε είναι ακροατής, διαθέτει μηχανισμούς αντίδρασης ως εκ τούτου, θεωρώ τον ρητορικό λόγο ως δείκτη της λογικής αλλά και της συγκινησιακής ανταπόκρισης που δείχνουν ο ρήτορας με τους στόχους του και οι ακροατές με τις προσδοκίες τους απέναντι στο ρητορικό συμβάν». Α. Μίσιου, «Πληροφόρηση, κατάρτιση και ετυμηγορία στα αθηναϊκά λαϊκά δικαστήρια του πέμπτου και του τέταρτου αιώνα π.Χ.», σελ. 23.

²⁵ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 9.1.

του δικαστηρίου ήταν πολύ προσεκτικά προετοιμασμένες, σε αντίθεση με την Εκκλησία του Δήμου, όπου ο κάθε πολίτης έπαιρνε το λόγο διαμορφώνοντας τη ροή μιας ανοιχτής συζήτησης η οποία κατέληγε στην ψήφιση μιας πρότασης. Βέβαια, και στις ακροάσεις της εκκλησίας θα μπορούσε κάποιος πολίτης να είχε επεξεργαστεί από πριν την παρέμβαση που σκόπευε να πραγματοποιήσει, όμως οι λόγοι που προορίζονταν για τα λαϊκά δικαστήρια είχαν πολύ μεγαλύτερη έκταση από τους αντίστοιχους εκκλησιαστικούς, πιο σύνθετη διάρθρωση και στην επιχειρηματολογία εντάσσονταν πλήθος νομικά κείμενα, μαρτυρίες, ψηφίσματα, ιστορικές αναφορές, καθώς και ποικίλες εκκλήσεις προς τους δικαστές.

Παρόλο που η επιχειρηματολογία των δικανικών λόγων ήταν πολύ προσεκτικά διατυπωμένη και εξυπηρετούσε συγκεκριμένους ρητορικούς σκοπούς, μπορούμε να βρούμε ενδείξεις από τον τρόπο που απευθύνονταν οι ρήτορες στους δικαστές που να ρίχνουν φως στην κοινωνική προέλευση και το ρόλο τους. Ωστόσο, η προσέγγιση των ρητορικών κειμένων ως ιστορικών πηγών είναι μια διαδικασία που απαιτεί προσοχή ακριβώς γιατί υπάρχει ο κίνδυνος να παρασυρθεί ο αναγνώστης από τις σκοπιμότητες των ρητόρων και να οδηγηθεί σε εσφαλμένα συμπεράσματα σχετικά με το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής. Είναι λοιπόν σκόπιμο να εξετάζονται οι ρητορικοί σκοποί πάντα σε σχέση με τα συμφραζόμενα του κειμένου και το γενικότερο ιδεολογικό στίγμα του λόγου. Η απομόνωση χωρίων και η προσπάθεια ερμηνείας χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η θέση τους στο λόγο οδηγεί συνήθως σε παρερμηνείες. Είναι απαραίτητο να λαμβάνεται υπόψη κατά πόσο συνιστούσαν ρητορικές απόπειρες παραπλάνησης, κολακείας ή υποβιβασμού του δικαστικού σώματος.

Το θέμα της σημασίας των αθηναϊκών λαϊκών δικαστηρίων έχει απασχολήσει αρκετούς σημαντικούς μελετητές τα τελευταία χρόνια με αποτέλεσμα να έχει δημιουργηθεί μια πλούσια βιβλιογραφία άρθρων και βιβλίων, ενώ παράλληλα αναπτύχθηκε ένας γόνιμος διάλογος μεταξύ τους με αφορμή την κριτική σε διάφορες απόψεις που διατυπώνονταν στο συγγραφικό αυτό έργο.²⁶ Ο Δανός μελετητής Μ. Η. Hansen είναι ένας πολυγραφότερος ιστορικός της αθηναϊκής δημοκρατίας· από τα

²⁶ Μετά την κυκλοφορία του βιβλίου του Μ. Η. Hansen *Athenian Democracy in the age of Demosthenes*, ο J. Ober εξέδωσε το άρθρο «The nature of Athenian Democracy» (review article *Classical Philology* 84, 1989) στο οποίο σχολίαζε κάποιες θέσεις του Hansen. Ακολούθησε η απάντηση του Hansen (“Demos, Ecclesia and Dicasterion: a reply to Martin Ostwald and Josiah Ober” *Classica et Mediaevalia* 40 (1989)). Στο άρθρο αυτό ο Hansen σχολιάζει και μια επιστολή του Ostwald η οποία δεν έχει δημοσιευτεί. Στο βιβλίο του *Mass and elite in democratic Athens*, (1989) ο Ober παραθέτει και σχολιάζει εκ νέου τις απόψεις του Hansen σχετικά με τη λειτουργία των δικαστηρίων. Οι απόψεις των ερευνητών θα εξεταστούν αναλυτικά στη συνέχεια της παρούσας εργασίας.

μέσα της δεκαετίας του 1970 μέχρι σήμερα έχει να επιδείξει ένα πολύ πλούσιο έργο στο οποίο ασχολείται συστηματικά με την ανάλυση, την εξέλιξη και την παγίωση των θεσμών του δημοκρατικού καθεστώτος, καθώς και τη σχέση των θεσμικών οργάνων μεταξύ τους, ιδιαίτερα κατά την περίοδο του τέταρτου αιώνα. Ο Hansen γενικά στο έργο του υπερασπίζεται την εξέλιξη και την αποτελεσματικότητα του δημοκρατικού καθεστώτος αντιτιθέμενος στην άποψη άλλων μελετητών ότι ο πέμπτος αιώνας αντιπροσωπεύει την ακμή του πολιτεύματος και ότι αργότερα παρατηρείται φθορά. Ο συγγραφέας δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στον δικαστικό θεσμό και μέσα από τη μελέτη των πηγών καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η πολιτική επιρροή των δικαστηρίων κατά την περίοδο που εξετάζει ήταν θεσμικά ανώτερη από αυτήν της Εκκλησίας του Δήμου, χωρίς αυτό όμως να σημαίνει ότι υπήρχε αντιπαλότητα μεταξύ των δύο σωμάτων, εφόσον, κατά την άποψή του, είχαν παρόμοια κοινωνική σύνθεση και λειτουργούσαν προς όφελος του συνόλου των πολιτών.

Ένας ακόμα σημαντικός ερευνητής που έχει ασχοληθεί συστηματικά με τη μελέτη του αθηναϊκού δημοκρατικού καθεστώτος είναι ο Josiah Ober, το έργο του οποίου *Μάζες και ελίτ στη δημοκρατική Αθήνα* αποτελεί σημαντική μελέτη για τη φύση της αρχαίας δημοκρατίας. Στο έργο αυτό ο Ober επικεντρώνεται στην αποκωδικοποίηση της σχέσης των ρητόρων με το σύνολο των πολιτών μέσα στο αθηναϊκό κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο και εξηγεί τον τρόπο με τον οποίο η σχέση αυτή συνέβαλε στην εξισορρόπηση των κοινωνικών εντάσεων και τη σταθεροποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ο συγγραφέας αντλώντας πολλά στοιχεία από το corpus των αττικών ρητόρων πραγματοποιεί μια συστηματική ανάλυση όχι μόνο του πολιτικού και θεσμικού πλαισίου, αλλά και της αθηναϊκής κοινωνικής πραγματικότητας. Όπως και ο Hansen, ο Ober δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στο ρόλο των λαϊκών δικαστηρίων και υποστηρίζει ότι λειτουργούσαν υπέρ των συμφερόντων του συνόλου των πολιτών. Η άποψή του είναι ότι η άμεση δημοκρατία υπήρξε ένα καθεστώς το οποίο εντέλει λειτούργησε αποτελεσματικά χάρη στις λεπτές ισορροπίες που δημιουργήθηκαν και διατηρήθηκαν μεταξύ των αντίπαλων κοινωνικών ομάδων, τις οποίες ισορροπίες επιχειρεί –επιτυχημένα- να αποσαφηνίσει.

Τόσο ο Ober όσο και ο Hansen δέχονται ότι το δημοκρατικό καθεστώς στηριζόταν σε μια λαϊκή βάση εξουσίας η οποία αποφάσιζε για τα σημαντικότερα θέματα εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής. Θεωρούν τη δημοκρατία ένα επιτυχημένο καθεστώς, με την έννοια ότι οι υποθέσεις της πόλης διεκπεραιώνονταν ομαλά ώστε να επικρατεί η ενότητα παρά τις οικονομικές και κοινωνικές αντιθέσεις

που σημειώνονταν ανάμεσα στο σώμα των πολιτών. Η κυριότερη διαφορά ανάμεσα στους δυο μελετητές έγκειται στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουν τα δεδομένα τους και αποδεικνύουν τη βασική αυτή θέση: ο Hansen ενδιαφέρεται κυρίως για τον τρόπο λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών - τις αρμοδιότητες, τους περιορισμούς, τη στελέχωση και την αλληλεπίδραση μεταξύ τους- ενώ ο Ober επικεντρώνεται πρωτίστως στην κοινωνική διάσταση της αθηναϊκής πολιτικής πραγματικότητας, αποκωδικοποιώντας τη διαλεκτική σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ των λαϊκών μαζών και των μελών της ελίτ, όπως βρήκε την έκφρασή της μέσω των πολιτειακών οργάνων. Σχετικά με το θέμα της λειτουργίας του δικαστικού θεσμού, οι μελετητές αυτοί στο έργο τους τάσσονται υπέρ της άποψης ότι το δικαστικό σώμα προερχόταν κυρίως από τα λαϊκά στρώματα του πληθυσμού, από τις κατώτερες δηλαδή κοινωνικές ομάδες η επιβίωση των οποίων στηριζόταν στην βιοποριστική εργασία.

Η άποψη αυτή του Ober και του Hansen έχει ισχυρά επιχειρήματα, όμως δεν είναι αποδεκτή από άλλους μελετητές. Ο A.M Jones, ο K.J. Dover και ο S.Todd έχουν εκφράσει τη θέση ότι τα κατώτερα λαϊκά στρώματα δεν συμμετείχαν στη στελέχωση των δικαστηρίων γιατί τις θέσεις των δικαστών μονοπωλούσαν οι πολίτες που προέρχονταν κυρίως από τα μεσαία οικονομικά στρώματα του πληθυσμού. Ο αντίλογος που εκφράζουν οι μελετητές αυτοί αποτελεί το έναυσμα για τον έλεγχο των αντίστοιχων απόψεων που στην παρούσα εργασία θα πραγματοποιηθεί μέσα από την εξέταση των λόγων του Δημοσθένη και του Αισχίνη. Οι μελετητές αντλούν τα στοιχεία τους από τους ρητορικούς λόγους ενώ ταυτόχρονα λαμβάνουν υπόψη τους και άλλους παράγοντες (την ανάγκη για εργασία, την έλλειψη χρόνου και το χαμηλό δικαστικό μισθό) οι οποίοι κατά την άποψή τους, καθιστούν απαγορευτική τη συμμετοχή των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων στα λαϊκά δικαστήρια. Παράλληλα, η ίδια η ανάγνωση των λόγων δημιουργεί ορισμένα ερωτήματα, καθώς οι δύο ρήτορες εντάσσουν σε ορισμένα σημεία της επιχειρηματολογίας αριστοκρατικές αντιλήψεις, η απήχηση των οποίων αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης. Στα πλαίσια αυτά λοιπόν, προκύπτει η ανάγκη της επανεξέτασης των απόψεων του Ober και του Hansen, αλλά και των άλλων μελετητών που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα της στελέχωσης των δικαστηρίων.

Στην παρούσα εργασία τα κύρια ερωτήματα που πρόκειται να διερευνηθούν είναι τα εξής: προκύπτει μέσα από τους λόγους του Δημοσθένη και του Αισχίνη το ζήτημα της άνισης κοινωνικής αντιπροσώπευσης των πολιτών στα δικαστήρια με την έννοια ότι κάποιες κοινωνικές ομάδες υπερτερούσαν αριθμητικά από κάποιες άλλες στη

στελέχωση των δικαστηρίων; Κατά πόσο οι πολίτες που αναλάμβαναν δικαστικά καθήκοντα προέρχονταν από τις κατώτερες τάξεις της κοινωνικής πυραμίδας; Σίγουρα δεν ήταν όλοι οι δικαστές στο σύνολό τους ευκατάστατοι ούτε φτωχοί και έτσι θα πρέπει να εξεταστούν τα στοιχεία που μας δίνουν οι συγκεκριμένοι ρητορικοί λόγοι –είτε πρόκειται για άμεσες είτε για υπαινικτικές αναφορές- τα οποία θα μπορούσαν να διαφωτίσουν σχετικά με την κοινωνική σύνθεση των δικαστηρίων. Επιπλέον, προκύπτει και το ζήτημα της σχέσης των δικαστηρίων με την Εκκλησία του Δήμου, δηλαδή με το κυρίαρχο όργανο αποφάσεων της αθηναϊκής δημοκρατίας: υπήρχε σύμπλευσή κοινωνικών και πολιτικών επιδιώξεων των δικαστηρίων με την Εκκλησία, ή τα δύο αυτά θεσμικά όργανα είχαν άλλου είδους σχέση μεταξύ τους; Αν προκύψουν επαρκή στοιχεία μέσα από τους ρητορικούς λόγους του Δημοσθένη και του Αισχίνη που να υποδηλώνουν ότι οι δικαστές ήταν απλοί πολίτες οι οποίοι ανήκαν στο δήμο και στην πλειοψηφία τους συμμερίζονταν τα ιδεώδη της άμεσης ριζοσπαστικής δημοκρατία τότε γίνεται αντιληπτό ότι τα αθηναϊκά δικαστήρια ήταν ένα όργανο που πράγματι, όπως διατείνεται ο Αριστοτέλης, αποτελούσε στήριγμα του καθεστώτος.²⁷

Στην παρούσα εργασία οι πηγές που θα εξεταστούν –δηλαδή οι πέντε λόγοι που αφορούν τη δικαστική διαμάχη του Δημοσθένη και του Αισχίνη, καθώς και ο λόγος *Κατὰ Μειδίου* του Δημοσθένη- αποτελούν ένα μικρό μέρος του ρητορικού corpus στο σύνολο του οποίου ανατρέχουν οι Ober και Hansen. Προκύπτει επομένως το εξής ζήτημα που αποτελεί την αφετηρία αυτής της έρευνας: μπορεί η εξέταση των έξι αυτών λόγων να οδηγήσει σε παρόμοια συμπεράσματα –με αυτά των μελετητών- σχετικά με την κοινωνική σύνθεση των δικαστηρίων; Η ιδιαιτερότητα της επιλογής των συγκεκριμένων πηγών αφορά το γεγονός ότι αποτελούν μέρη μιας παρατεταμένης προσωπικής και πολιτικής «μονομαχίας» μάρτυρας της οποίας είναι το ακροατήριο των δικαστών και έπαθλο η ευνοϊκή τους απόφαση. Αναπτύσσεται δηλαδή ένα είδος διαλόγου μεταξύ των δύο ρητόρων οι οποίοι μέσω της εκτόξευσης αλληλοκατηγοριών επιδίδονται σε έναν αγώνα προσεταιρισμού του δικαστικού σώματος χρησιμοποιώντας διάφορα μέσα όπως την αυτοπροβολή, την κολακεία αλλά και την επίπληξη απέναντι στο ακροατήριό τους, ακόμα και την εξύβριση του αντιδίκου. Μέσα από την παρακολούθηση του τρόπου που εξελίσσεται η δικαστική τους διαμάχη αντλούνται στοιχεία, τα οποία μπορεί να συνεισφέρουν στην έρευνα για

²⁷ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 9.1, 41.2.

τη διερεύνηση της κοινωνικής ταυτότητας του δικαστικού σώματος. Παράλληλα, η επιλογή των συγκεκριμένων πηγών παρουσιάζει ένα πλεονέκτημα όπως ήδη αναφέρθηκε: η διάσωση των αντίστοιχων δικαστικών αποφάσεων για κάθε λόγο επιτρέπει την αξιοποίηση ενός σημαντικού για τη συγκεκριμένη έρευνα στοιχείου, δηλαδή την απήχηση που είχε στο δικαστικό ακροατήριο η αντίστοιχη ρητορική τακτική στο σύνολό της και το ιδεολογικό στίγμα που διέπει τον κάθε λόγο. Εν ολίγοις, η επιλεκτική εστίαση στους συγκεκριμένους λόγους, προσφέρει κάποια πλεονεκτήματα από μεθοδολογικής άποψης, καθώς επιτρέπει την διαλεκτική παρακολούθηση των αναφορών των ρητόρων –οι οποίες αφορούν τόσο τον πομπό- (το ρήτορα) όσο και το δέκτη (τους δικαστές). Επιπλέον οι δικαστές, δεν αποτελούν σιωπηλούς δέκτες της ρητορικής επιχειρηματολογίας, ακριβώς επειδή έχουν διασωθεί οι αντίστοιχες δικαστικές αποφάσεις, οι οποίες επηρέασαν την εξέλιξη της διαμάχης μεταξύ των δυο ρητόρων και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της στρατηγικής που ακολούθησε τόσο ο Δημοσθένης όσο και ο Αισχίνης σε κάθε δίκη.

Ο Ober και ο Hansen έχουν αντλήσει στοιχεία από τους συγκεκριμένους λόγους, αλλά δεν τους αντιπαραβάλλουν και δεν εμβαθύνουν στη διαλεκτική σχέση μεταξύ τους ως μέρη μιας ενιαίας δικαστικής διαμάχης, εφόσον χρησιμοποιούν όλο το έργο των αττικών ρητόρων ως πηγές της έρευνάς τους. Η ευρύτερη επιλογή πηγών προσφέρει βέβαια περισσότερα στοιχεία στη έρευνα για το κοινωνικό και πολιτικό προφίλ του δικαστικού σώματος, ωστόσο ο περιορισμός στην ανάλυση των συγκεκριμένων πηγών του Δημοσθένη και του Αισχίνη επιτρέπει τη συστηματοποίηση των αντίστοιχων αναφορών και την επικέντρωση στη λεπτομερή ανάλυση τους.

Το κεντρικό ζητούμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί, όπως ήδη ειπώθηκε, η κοινωνική προέλευση των δικαστών· ωστόσο το συγκεκριμένο ερώτημα εντάσσεται σε μια συλλογιστική πορεία, καθώς η διερεύνησή του θέτει ταυτόχρονα κάποια περιφερειακά και άμεσα σχετιζόμενα ζητήματα. Συγκεκριμένα, προκειμένου να απαντηθεί το ζήτημα της κοινωνικής προέλευσης, θα πρέπει αρχικά να τοποθετηθεί στα κοινωνικά πλαίσια της Αθήνας του τέταρτου αιώνα. Αναζητώντας δηλαδή την κοινωνική ταυτότητα των δικαστών προκύπτει το εξής ερώτημα : ποιοι θα μπορούσαν να είναι οι δικαστές και ποιες κοινωνικές τάξεις αντιπροσώπευαν; Μπορούν να γίνουν διάφορες υποθέσεις· οι δικαστές θα μπορούσαν να είναι στην πλειονότητά τους φτωχοί, ευκατάστατοι, πλούσιοι, μικρομεσαίοι, ή μεσαίοι. Επίσης οι πηγές των

εισοδημάτων τους είναι ένα ακόμα θέμα προς απάντηση. Ζούσαν από το εμπόριο, την καλλιέργεια της γης, ήταν τεχνίτες ή επιχειρηματίες; Ή ήταν άεργοι που αναλάμβαναν δικαστικά καθήκοντα για να εξασφαλίσουν το μισθό; Ο μισθός θα μπορούσε να λειτουργήσει ως μέσο προσέλκυσης των φτωχότερων ή ήταν ένα αμελητέο ποσό που λάμβαναν τυπικά οι δικαστές από την πολιτεία; Στην πορεία της έρευνας, προκύπτει και το ζήτημα της ένταξης του δικαστικού θεσμού στα πλαίσια του δημοκρατικού καθεστώτος της Αθήνας, καθώς δεν είναι δυνατό να διερευνηθεί μεμονωμένα από τα πολιτικά δεδομένα μιας πόλης-κράτους. Πώς αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι οι πολίτες το ρόλο των λαϊκών δικαστηρίων; Θεωρούσαν την Ηλιαία έναν ξεχωριστό δημοκρατικό θεσμό με συγκεκριμένες αρμοδιότητες ή τους χαρακτήριζε μια χαλαρή αντίληψη του θεσμού της δικαιοσύνης; Ποια η σχέση των δικαστηρίων με το κατεξοχήν διοικητικό όργανο του καθεστώτος, δηλαδή την Εκκλησία του Δήμου; Μέσα στα πλαίσια αυτά, πώς απευθύνονται οι ρήτορες προς το ακροατήριό τους και ποια στοιχεία μπορούν να εξαχθούν από το ρητορικό λόγο για την κοινωνική και πολιτική διάσταση του δικαστικού θεσμού;

Η διερεύνηση των συγκεκριμένων ζητημάτων υπαγορεύει την εξής σειρά σύμφωνα με την οποία θα διερευνηθούν τα επιμέρους ερωτήματα: αρχικά θα εξεταστεί η διαστρωμάτωση της αθηναϊκής κοινωνίας έτσι ώστε να τεθεί σε συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο το ερώτημα της ταυτότητας των δικαστών. Στη συνέχεια θα τεθεί το ζήτημα του ρόλου του δικαστικού θεσμού στα πλαίσια της πολιτικής πραγματικότητας της Αθήνας -ένα βασικό ερώτημα είναι αν όντως μπορούμε να μιλάμε για θεσμό- και ο συσχετισμός του με την Εκκλησία του Δήμου. Σε μια τρίτη, πολύ μεγαλύτερη ενότητα, θα γίνει μια προσπάθεια αποκωδικοποίησης της σχέσης των ρητόρων με το ακροατήριό τους προκειμένου να γίνουν κάποιες υποθέσεις για την κοινωνική προέλευση του δικαστικού σώματος. Τέλος, στην τελευταία ενότητα θα εξεταστεί το θέμα της επάρκειας του δικαστικού μισθού, αν δηλαδή ήταν δυνατό να λειτουργήσει ως μέσο προσέλκυσης των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων στη στελέχωση των δικαστηρίων.

I. Η δομή της αθηναϊκής κοινωνίας κατά τον τέταρτο αιώνα. Το ζήτημα της κοινωνικής προέλευσης του δικαστικού σώματος και η τοποθέτηση του στα πλαίσια της κοινωνικής πραγματικότητας της αθηναϊκής πόλης-κράτους.

Η αθηναϊκή πόλη-κράτος περιλάμβανε ολόκληρη την επικράτεια της Αττικής με το αστικό κέντρο να βρίσκεται γύρω από την Αγορά. Ο Finley αναφέρει ότι «δε γνωρίζουμε πότε και πώς το σύνολο της Αττικής (περίπου 2.500 τετρ. χλμ.) συνενώθηκε σε μία πόλη-κράτος, στην οποία δεν υπήρχε καμία διάκριση μεταξύ των κατοίκων της Αθήνας από τη μία πλευρά και των κατοίκων του Μαραθώνα, της Ελευσίνας ή των άλλων οικισμών και κοινοτήτων της Αττικής από την άλλη. Καμία ελληνική πόλη-κράτος δεν διέθετε τόση έκταση και πληθυσμό (εκτός από τη Σπάρτη, όπου όμως η έκταση της επικράτειας ήταν αποτέλεσμα στρατιωτικών κατακτήσεων)».²⁸ Η Αθήνα, όπως και οι περισσότερες πόλεις-κράτη της εποχής βασιζόταν στην αγροτική οικονομία και η πλειοψηφία των αγροτών που ήταν εγκατεστημένοι στα προάστια έβγαζαν τα προς το ζην από την καλλιέργεια των μικρών εκτάσεων γης που κατείχαν –ήταν δηλαδή μικροκαλλιεργητές στο σύνολό τους και όχι εύποροι αγρότες.²⁹

Αν και οι περισσότεροι πολίτες ζούσαν από την καλλιέργεια της γης που κατείχαν –γιατί μόνο οι Αθηναίοι πολίτες είχαν το δικαίωμα της γαιοκτησίας³⁰– υπήρχαν αρκετοί εργάτες, τεχνίτες, έμποροι και ιδιοκτήτες καταστημάτων οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στο κέντρο και τον Πειραιά. Οι τεχνίτες, οι εργάτες και οι έμποροι αφενός και οι αγρότες αφετέρου αποτελούσαν μέρη του ίδιου κοινωνικού και πολιτικού συνόλου. Ο διαχωρισμός πόλης και χώρας αφορά καθαρά τη χιλιομετρική απόσταση και δεν πρόκειται για έννοια φορτισμένη με ιδεολογική προκατάληψη. Όπως επισημαίνει η Wood σχετικά με την αστική ανάπτυξη της Αθήνας «η εννοιολογική διάκριση μεταξύ πόλης και χώρας ή κατοίκων της πόλης και επαρχιωτών παρέμενε ακαθόριστη και αμφίβολη».³¹ Ωστόσο υπήρχαν κοινωνικοί διαχωρισμοί οι οποίοι βασιζόνταν στις οικονομικές ανισότητες. Ποιοι ήταν όμως οι

²⁸ M. Finley, *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο*, 1996, σελ. 19.

²⁹ ο. π. σελ. 46

³⁰ M. M. Austin –P. Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, 1998 σελ. 136. Ο δεσμός του αθηναίου πολίτη με τη γη είναι, σύμφωνα με τους συγγραφείς πολύ ισχυρός και όποτε ένας μη πολίτης αποκτούσε το δικαίωμα απόκτησης και έγκλησης γης στην αττική περιφέρεια αποτελούσε μια ειδική περίπτωση παραχώρησης προνομίων η οποία ήταν «η εξαίρεση και ποτέ ο κανόνας.»

³¹ E. Meiksins Wood, *Peasant-citizen and slave*, 1988 σελ. 107

πλούσιοι και ποιοι οι φτωχοί πολίτες σύμφωνα με τα κριτήρια μιας αρχαίας πόλης-κράτους; Σε αντίθεση με τις νεότερες και σύγχρονες κοινωνικές απόψεις –σύμφωνα με τις οποίες ένα άτομο θεωρείται ευκατάστατο όταν κατέχει μια μεγάλη κινητή ή ακίνητη περιουσία- για την αρχαιότητα το κριτήριο ένταξης στις ανώτερες τάξεις «δεν ήταν ένα δεδομένο επίπεδο πλούτου», όπως επισημαίνουν οι M. M. Austin και P. Vidal-Naquet, «αλλά η ανάγκη για εργασία. Ένας αρχαίος Έλληνας ήταν πλούσιος αν μπορούσε να ζει χωρίς να έχει την ανάγκη να εργάζεται, φτωχός αν δεν είχε αρκετά για να ζει χωρίς να δουλεύει. Από αυτήν την άποψη η πλειοψηφία των Ελλήνων ήταν “φτωχοί” αφού έπρεπε να δουλεύουν».³²

Η εργασία, ήταν λοιπόν για τους περισσότερους πολίτες μια αναγκαιότητα προκειμένου να εξασφαλίσουν τα προς το ζην, αλλά είναι σημαντικό ότι δεν απέκτησε από μόνη της καμία αυτόνομη θετική αξία καθώς το ιδανικό της αρχαιότητας ήταν να ζει ο πολίτης από την εκμετάλλευση της περιουσίας του, να είναι δηλαδή οικονομικά αυτόνομος και να μην αναγκάζεται να υπάγεται σε έναν εργοδότη.³³ Στην αρχαία Αθήνα λοιπόν, ο βασικός κοινωνικός διαχωρισμός που επικρατούσε ήταν ανάμεσα στους «πένητες» -δηλαδή τους πολίτες που ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται γιατί η περιουσία τους δεν επαρκούσε για τη συντήρησή τους³⁴- και τους πλούσιους, οι οποίοι ήταν απαλλαγμένοι από την ανάγκη της εργασίας. Ο M. Markle αναλύει τη συγκεκριμένη κοινωνική δομή³⁵ και αντλώντας στοιχεία κυρίως από τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη αλλά και από άλλους αρχαίους συγγραφείς (τον Ηρόδοτο, τον Σοφοκλή και τον Ξενοφώντα) δίνει έναν ορισμό της “πενίας” και της “απορίας”, εννοιών με παρόμοιο νόημα · σύμφωνα με αυτόν, οι “πένητες” είχαν κάποια μικρή περιουσία και δεν ήταν εντελώς ενδεείς. Ήταν όμως αναγκασμένοι να εργάζονται γιατί η περιουσία τους δεν ήταν αρκετή για να τους αποφέρει εξολοκλήρου τα προς το ζην. Αντίθετα, πλούσιοι θεωρούνταν για τα αθηναϊκά δεδομένα αυτοί που ήταν οικονομικά αυτόνομοι επειδή συντηρούνταν από την περιουσία που διέθεταν και έτσι δεν υπήρχε η ανάγκη να εργαστούν.³⁶ Οι “πτωχοί” ανήκαν στο κατώτερο κοινωνικό επίπεδο καθώς δεν είχαν καμία περιουσία

³² M. M. Austin –P. Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, σελ. 35-36.

³³ ο.π., σελ.32-33.

³⁴ Οι λέξεις “πενία” και “πένης” προέρχονται από το ρήμα “πένομαι” που σημαίνει “είμαι αναγκασμένος να εργάζομαι για τα προς το ζην” αλλά και “είμαι φτωχός”.

³⁵ M. M. Markle, “Jury pay and assembly pay at Athens”. Πρόκειται για έναν μελετητή ο οποίος είναι ένθερμος υποστηρικτής της άποψης ότι οι δικαστές προέρχονται από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

³⁶ ο. π. σελ. 269-270.

αλλά ούτε και κάποια ασχολία που θα τους επέφερε έστω και ένα μικρό εισόδημα, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη η αυτοσυντήρησή τους. Οι “πένητες” ωστόσο δεν ταυτίζονταν με τους “πτωχούς” καθώς σύμφωνα με τον Markle η κατάσταση της “πτωχείας” αντιπροσώπευε την απόλυτη ένδεια, ενώ οι “πένητες”, μπορεί να μη ζούσαν με κάποιες ανέσεις, δεν στερούνταν ωστόσο τα στοιχειώδη αγαθά τα οποία τους επέτρεπαν να διαβιούν αξιοπρεπώς.³⁷

Η επικρατέστερη ερευνητική άποψη για την αρχαία κοινωνική διαστρωμάτωση επομένως, αφορά την αντίθεση “πένητες-πλούσιοι”³⁸ που αναγνωρίζει και ο Finley στο έργο *The ancient economy* -το οποίο αποτελεί ακόμα και σήμερα μια από τις πιο έγκυρες ιστορικές και κοινωνιολογικές μελέτες αναφορικά με την αρχαία οικονομική διαστρωμάτωση³⁹. Σε μια πιο πρόσφατη μελέτη, τονίζει ότι «πρέπει να περιοριστούμε στην αρχαία σημασία του αντιθετικού ζεύγους πλούσιος-φτωχός και πρέπει να αποφεύγουμε με επιμονή τη σύγχρονη θεωρία ότι υπήρχε μια σημαντική μεσαία τάξη με καθορισμένα, ιδιαίτερα συμφέροντα. Αν και οι τάξεις ή οι υποδιαίρεσεις τους στον αρχαίο κόσμο δεν σκέφτονταν ή δεν ενεργούσαν κατά κανόνα, ή μάλλον ούτε καν συχνά, συλλογικά –δηλαδή ως τάξη σε αντιπαράθεση με άλλες τάξεις- και κυρίως όχι όταν επρόκειτο για τη συγκεκριμένη κοινωνική δομή θέματα πολέμου ή υποθέσεις της αυτοκρατορίας, κατά καιρούς ορισμένες, ή τουλάχιστον τμήματά τους, το έκαναν. Σ’ αυτές τις περιπτώσεις, η κατά κανόνα σχηματική διατύπωση των αρχαίων συγγραφέων ήταν ότι η πόλη είχε μοιραστεί σε δύο αντιμαχόμενες τάξεις, και όχι τρεις».⁴⁰ Σύμφωνα με τον Finley, ο Αριστοτέλης στα έργα του κατά καιρούς είχε εισαγάγει διάφορες κοινωνικές διαιρέσεις προκειμένου να περιγράψει σαφέστερα την κοινωνική διαστρωμάτωση · κάποιες φορές «έδειξε κάποια προτίμηση για το μέσον, αλλά τότε απλώς εξέφραζε το γνωστό του δόγμα, την κύρια ιδέα των φυσικών και ηθικών του έργων, ότι το μέσο είναι το φυσικό, το καλύτερο, ενώ οι υπερβολές προς οποιαδήποτε κατεύθυνση αποτελούν αταξία». Άλλωστε και ο ίδιος ο Αριστοτέλης, ομολογεί ότι «στα περισσότερα κράτη το μέσον είναι ολιγάριθμο».⁴¹

³⁷ M. M. Markle, “Jury pay and assembly pay at Athens”, σελ. 270. Ο Δημοσθένης θεωρεί ότι η λέξη «πτωχός» είναι υβριστική και υποτιμητική. Αναφέρει μάλιστα ότι ο πλούσιος Μειδίας βρίζει τους δικαστές «πτωχούς» γιατί «όλοι στην κρίση του είναι “καθάρματα και πτωχοί και οὐδ’ ἄνθρωποι” (Δημοσθένης 21(*Κατὰ Μειδίου*) 198, 211)

³⁸ M. M. Austin –P. Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, σελ. 35-36.

³⁹ M. Finley, *The ancient economy*, 1973, σελ. 40-42.

⁴⁰ M. Finley, *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο*, σελ. 12.

⁴¹ ο. π., σελ. 11-12. Οι αναφορές από τον Αριστοτέλη στον οποίο ανατρέχει ο μελετητής προέρχονται από τα «Πολιτικά» (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1296a9-24, 1289b28-32).

Στην παρούσα εργασία, εφόσον δεχόμαστε ως αφετηρία της έρευνας την ύπαρξη του συγκεκριμένου κοινωνικού διαχωρισμού, τίθεται το ερώτημα κατά πόσο οι πένητες επιδίωκαν να αναλάβουν δικαστικά καθήκοντα. Είχε, εν ολίγοις ο δικαστικός θεσμός στην αθηναϊκή δημοκρατία λαϊκή βάση εξουσίας, ή οι Αθηναίοι που ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται δεν ενδιαφέρονταν ή δε μπορούσαν να ασχοληθούν με τα συγκεκριμένα πολιτικά καθήκοντα; Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι οι δικαστές προέρχονταν από μια κοινωνική τάξη που βρισκόταν ανάμεσα στους φτωχούς και τους πλούσιους πολίτες, τα μέλη της οποίας είχαν κάποια εισοδήματα αλλά δεν μπορούσαν να θεωρηθούν πλούσιοι. Τη θέση αυτή εκφράζει ο Dover, ο Jones,⁴² καθώς και ο Stephen Todd σε ένα άρθρο που δημοσίευσε το 1990, αρκετά χρόνια μετά τα έργα των δύο μελετητών στα οποία διατύπωσαν τις απόψεις τους για την ύπαρξη «μεσαίας» οικονομικής τάξης στη δημοκρατική Αθήνα του τέταρτου αιώνα. Οι μελετητές αυτοί ωστόσο φαίνεται ότι παρασύρονται σε αναχρονιστικό συμπέρασμα ξεχνώντας ότι οι “πλούσιοι” στην αρχαιότητα ήταν οι πολίτες που ήταν απαλλαγμένοι από την ανάγκη της εργασίας, σε αντίθεση με τη σημερινή έννοια του πλούτου η οποία παραπέμπει πρωτίστως στην αυξημένη συσσώρευση κινητών και ακινήτων περιουσιακών στοιχείων εφόσον στη σύγχρονη εποχή η εργασία δεν θεωρείται απλά αναγκαιότητα –τη οποία πρέπει κανείς να ξεπεράσει- αλλά έχει μια αυτόνομη θετική αξία. Επιπλέον, η ανάπτυξη μιας μέσης «αυτοδημιουργητής» τάξης είναι χαρακτηριστικό των σύγχρονων αστικών κοινωνιών και όχι των αρχαίων, όπως είναι σύγχρονο στοιχείο η ευκολότερη –σε σύγκριση με το παρελθόν- ανέλκυση από χαμηλά σε υψηλότερα κοινωνικά στρώματα.⁴³ Από τη στιγμή που προκύπτει μέσα από την ανάλυση των ρητορικών πηγών το ζήτημα της άνισης κοινωνικής

⁴² Ο Dover στο έργο “Greek popular morality” υποστηρίζει ότι κάποιοι συγκεκριμένοι ρητορικοί ελιγμοί –οι οποίοι θα εξεταστούν στη συνέχεια – αποδεικνύουν ότι οι δικαστές βρίσκονταν σε μια μέση οικονομική κατάσταση.(K. J. Dover, *Greek popular morality*, 1974 σελ. 34). Υπέρ της άποψης της ύπαρξης μιας ισχυρής μεσαίας τάξης στην Αθήνα του τέταρτου αιώνα είναι ο A. H. M. Jones, ο οποίος στο έργο του *Athenian Democracy* (1957) υποστηρίζει ότι μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου τα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού μετανάστευσαν και ο μικρός αριθμός πολιτών που παρέμεινε (21.000) είχε μια μέση περιουσία και κυριαρχούσε πλειοψηφικά στους δημοκρατικούς θεσμούς. Η άποψη του αυτή δεν είναι αποδεκτή γιατί μεγιστοποιεί την αναμφίβολη δημογραφική μείωση που σημειώθηκε στα τέλη του πέμπτου αιώνα. (J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 52-53).

⁴³ Η απόκτηση μεγαλύτερων εισοδημάτων και η μαζική ανέλιξη από τα χαμηλότερα σε υψηλότερα κοινωνικά στρώματα προϋποθέτει γρήγορους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης σε μια κοινωνία. Σύμφωνα με το Finley, ακόμα και αν είχε αναπτυχθεί το εμπόριο στις αρχαίες κοινωνίες «ο ρυθμός ανάπτυξης ήταν αργός και μερικές φορές άκαρπος». (M. Finley, *The ancient economy*, 1973, σελ. 129). Οι πιο σημαντικές δυσκολίες ήταν το κόστος και οι κίνδυνοι των επίγειων και θαλάσσιων μεταφορών. (σελ. 128-130). Η τεχνολογική πρόοδος ήταν επίσης πολύ αργή. (R. Saller, “Framing the debate over growth in the ancient economy”, σελ.254-255).

αντιπροσώπευσης των δικαστών στα λαϊκά δικαστήρια τότε το ερώτημα περιορίζεται στο εάν οι δικαστές ήταν στην πλειοψηφία τους πλούσιοι ή πένητες.

Ο Stephen Todd έχει εκφράσει την άποψη ότι τα λαϊκά δικαστήρια στελεχώνονταν από αγρότες, οι οποίοι συνιστούσαν μια ενιαία κοινωνική τάξη, ανεξάρτητα από το εισόδημά τους και οι οποίοι έρχονταν σε αντίθεση με την ομάδα της αριστοκρατίας –τους πολύ πλούσιους πολίτες- και την ομάδα των τεχνιτών και των εμπόρων, οι οποίοι αποτελούσαν μια ξεχωριστή τάξη.⁴⁴ Ο μελετητής δεν δέχεται τη διάκριση των κοινωνικών τάξεων σύμφωνα με την ανάγκη για εργασία, το εισόδημα και τα περιουσιακά στοιχεία όταν πρόκειται για τους αγρότες και τους τεχνίτες, θεωρώντας ότι η φύση της εργασίας τους αποτελεί το μοναδικό κριτήριο ένταξης σε δύο αντίστοιχα κοινωνικά στρώματα. Όταν όμως ξεχωρίζει την ελίτ του πλούτου ως μια διαφορετική τάξη, μοιάζει να υιοθετεί το οικονομικό κριτήριο που έχει προηγουμένως απορρίψει, πέφτοντας έτσι σε αντίφαση γιατί δεν χρησιμοποιεί ένα ενιαίο κριτήριο ένταξης για τις κοινωνικές ομάδες.⁴⁵

Οι παρατηρήσεις του για την απουσία ενιαίας κουλτούρας των πολιτών που ήταν πένητες μοιάζουν αυθαίρετες, καθώς δεν λαμβάνει υπόψη τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην αθηναϊκή πόλη- κράτος. Οι πένητες μπορεί είτε να ήταν αγρότες είτε να ασχολούνταν με το εμπόριο, τη βιοτεχνία ή να δούλευαν ως εργάτες σε οικοδομικές εργασίες. Επειδή η Αθήνα –όπως και οι ελληνικές πόλεις σε γενικές γραμμές- ήταν μια πόλη με αγροτική οικονομία, πιθανότατα οι αγρότες ήταν περισσότεροι από τους τεχνίτες και τους εμπόρους.⁴⁶ Ο Todd προκειμένου να στηρίξει την επιχειρηματολογία του απομονώνει κάποια ρητορικά χωρία στα οποία, ενώ γίνεται λόγος για αριστοκρατικά ιδεώδη, δεν συναντάται δυσανεμία απέναντι στους φτωχότερους πολίτες.⁴⁷ Ενδεικτικά, ο μελετητής αναφέρει ένα γνωστό χωρίο από το λόγο *Κατὰ Νεαίρας* («τις εταίρες τις έχουμε για την ηδονή, τις παλλακίδες για

⁴⁴ S. Todd, “Lady’s Chatterley’s lover and the attic orators”,σελ. 166-170.

⁴⁵ Μετά την κοινωνική κατηγοριοποίηση που υιοθετεί ο Todd στο άρθρο του προβαίνει στην εξής παρατήρηση: «γενικά θα ήταν αδύνατο να γράψει κανείς μια μελέτη της αθηναϊκής κουλτούρας της εργατικής τάξης, εν μέρει επειδή δεν υπάρχουν πηγές, αλλά κυρίως διότι δεν υπήρχε καμία τέτοια ξεχωριστή κουλτούρα» (ο. π., σελ. 169). Η άποψη του Todd ότι οι τεχνίτες και οι έμποροι δεν αναλάμβαναν καθήκοντα ως δικαστές στηρίζεται, εκτός από την κοινωνική ανάλυση, κυρίως στην επάρκεια του μισθού και θα εξεταστεί στην τελευταία ενότητα της εργασίας, καθώς μπορεί να παρατεθεί δίπλα στις σχετικές απόψεις του Dover και του Jones.

⁴⁶ Ο Jaun Andreau που τονίζει ότι η συντριπτική πλειοψηφία των πολιτών στον αρχαίο ελληνικό κόσμο «ζούσαν μέσα και έξω από την εξοχή ως αγρότες» υποστηρίζει ότι η γεωργία έχει παραμεληθεί ως αντικείμενο έρευνας στη σύγχρονη ιστοριογραφία, κυρίως επειδή οι σχετικά λίγες αναφορές των πηγών είναι επηρεασμένες από τις αριστοκρατικές αντιλήψεις για το ιδανικό της αργίας. Jean Andreau, “Twenty years after Moses I. Finley’s *The Ancient Economy*”, σελ. 20.

⁴⁷ S. Todd, “Lady’s Chatterley’s lover and the attic orators”, σελ. 165-166.

την καθημερινή περιποίηση του σώματος και τις συζύγους για να έχουμε νόμιμους απογόνους και μια πιστή φύλακα του σπιτιού» Ψευδό-Δημοσθένης, *Κατὰ Νεαίρας*, 122) προκειμένου να υποστηρίξει ότι αν και οι φτωχοί χωρικοί δεν μπορούσαν να πληρώνουν εταίρες και παλλακίδες παρά μόνο πόρνες, εντούτοις συμμερίζονταν το ρόλο των πρώτων στην κοινωνία, παρά το γεγονός ότι ο αφορισμός αυτός δεν τους αφορά άμεσα. Αντίστοιχα, ο Αισχίνης σύμφωνα με τον Todd, αν και παρουσιάζει τον Τίμαρχο ως αρσενική πόρνη, αποφεύγει να καταδικάσει την ομοφυλοφιλία, μια καθαρά αριστοκρατική πρακτική, όπως την ονομάζει. Ο μελετητής διακρίνει έναν κοινωνικό διαχωρισμό στο λόγο του Δημοσθένη «*Κατὰ Μειδίου*» όπου απαξιώνονται οι πολύ πλούσιοι και στην περίπτωση του Τίμαρχου, όπου καταδικάζεται η φοροδιαφυγή, αλλά δέχεται ότι αυτή τη συμπεριφορά των πλουσίων αποδοκιμαζόταν από τους φτωχούς και «μεσαίους» οικονομικά αγρότες που συνιστούσαν μια ενιαία τάξη. Βέβαια, η ανάλυση των χωρίων αυτών είναι αρκετά σύντομη και μονοδιάστατη. Γιατί όμως οι ρήτορες εντάσσουν στους λόγους τους στοιχεία αριστοκρατικά αλλά ταυτόχρονα υποδηλώνουν ότι η πενία δεν ήταν καταδικαστέα; Τι συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν από τις δηλώσεις αυτές για την ομοιογένεια και την κοινωνική προέλευση του ακροατηρίου στο οποίο απευθύνονται; Σύμφωνα με τον Todd «το πρόβλημα αυτό παρακάμπτεται αν θεωρήσουμε τους χωρικούς και τους πλούσιους αγρότες μέλη της ίδιας τάξης: οι “αξίες της μεσαίας τάξης” ήταν ένα ζήτημα συγκατάθεσης παντού στην κοινότητα των πολιτών».⁴⁸

Ο Todd ωστόσο, επιλέγοντας να απλοποιήσει το ερώτημα που προκύπτει αποφεύγοντας την περαιτέρω ανάλυση των πηγών, δε λαμβάνει υπόψη του το ιδεολογικό στίγμα του κάθε λόγου, τα πολιτικά του συμφραζόμενα, τη νομοθετική βάση σε κάθε κατηγορητήριο, τους ιδιαίτερους ρητορικούς σκοπούς και τις τακτικές που ακολουθούνται, μια ερευνητική διαδικασία απαραίτητη προκειμένου να αποσαφηνιστούν οι ρητορικές αντιφάσεις. Η άποψή του για τη μεσαία τάξη προσεγγίζει τις θέσεις του Dover και του Jones, με τη διαφορά ότι ο Todd αναφέρεται αποκλειστικά σε αγρότες –και όχι έμπορους ή τεχνίτες– και θεωρεί –σε αντίθεση με τους άλλους δύο μελετητές– ότι η μεσαία τάξη περιλάμβανε και τη μάζα των φτωχών αγροτών. Ενώ δηλαδή δεν εντοπίζει ιδεολογικά στοιχεία μιας εργατικής τάξης, πείθεται για την ύπαρξη «αξιών μεσαίας τάξης» χρησιμοποιώντας την έννοια του μέσου αυθαίρετα, γιατί εντάσσει τους φτωχούς μικροκαλλιεργητές στην ίδια τάξη με

⁴⁸ S. Todd «Lady Chatterly's lover and the attic orators» σελ.165.

τους εύπορους αγρότες. Ακόμα και στην περίπτωση που υπήρχε μεσαία τάξη κατά την περίοδο του τέταρτου αιώνα το κριτήριο ένταξης σε αυτήν θα ήταν ένα μέσο εισόδημα και όχι η υιοθέτηση μιας συγκεχυμένης «μεσαίας» ιδεολογίας. Θεωρεί επίσης ότι οι τεχνίτες συνιστούσαν ξεχωριστή τάξη, ενώ τα στοιχεία από τις πηγές δεν είναι επαρκή ώστε να βγουν συμπεράσματα για τον αριθμό τους. Η μεθοδολογία του Todd επομένως, δεν καταλήγει σε μια τεκμηριωμένη ερμηνεία για την κοινωνική και πολιτική αθηναϊκή πραγματικότητα. Όπως υποστηρίζει ο Finley, οι περισσότεροι αγρότες δεν ήταν πλούσιοι, ούτε καν κατείχαν περιουσίες μεσαίου μεγέθους: «Στον αρχαίο κόσμο των πόλεων-κρατών δεν υπήρχε πολιτικός μηχανισμός, και ανάμεσα στους φτωχούς κατοίκους της υπαίθρου υπήρχε ένα μεγάλο ποσοστό αγροτών, συνήθως η πλειονότητα, που αγωνίζονταν καθημερινά να εξασφαλίσουν τα προς το ζην».⁴⁹ Οι μικροεισοδηματίες αγρότες και τεχνίτες όμως, που βρίσκονταν στο ίδιο οικονομικό επίπεδο, δεν αποτελούσαν δυο διαφορετικές κοινωνικές ομάδες με ξεχωριστά συμφέροντα και επιδιώξεις.

Μη έχοντας πειστεί ότι στην αρχαία Αθήνα του τέταρτου αιώνα υπήρχε μεσαία τάξη, επανέρχομαι στο θέμα της κοινωνικής ταυτότητας των δικαστών. Το βασικό ερώτημα που θέτω είναι εάν οι δικαστές ήταν στην πλειονότητά τους πένητες ή πλούσιοι και εάν ο συσχετισμός των αντίθετων κοινωνικών δυνάμεων στα πλαίσια των λαϊκών δικαστηρίων –γιατί σίγουρα δεν ήταν όλοι οι δικαστές πλούσιοι ή όλοι φτωχοί- λειτουργούσε προς όφελος του δικαστικού θεσμού και του δημοκρατικού καθεστώτος γενικότερα. Όπως αναφέρθηκε ήδη, η διερεύνηση των συνισταμένων αυτού του ερωτήματος πρόκειται να εξεταστεί μέσα από συγκεκριμένα χωρία των πέντε λόγων που εκφωνήθηκαν στα πλαίσια της παρατεταμένης δικαστικής διαμάχης του Δημοσθένη και του Αισχίνη, καθώς και από τον λόγο *Κατὰ Μειδίου* του Δημοσθένη- ο οποίος επιλέχθηκε ως πηγή επειδή διαθέτει πολλές αναφορές που υποδηλώνουν την ύπαρξη κάποιου είδους κοινωνικού διαχωρισμού στην αθηναϊκή κοινωνία.

Όπως έχουμε δει, το ακροατήριο των δικαστών και οι ρήτορες εμπλέκονται σε μια σχέση πομπού- δέκτη και πριν απαντηθούν τα ερωτήματα σχετικά με το κοινωνικό και πολιτικό προφίλ του πομπού είναι σκόπιμο να γίνει μια σύντομη αναφορά στην κοινωνική και οικονομική προέλευση του πομπού, δηλαδή των δύο ρητόρων. Τα χωρία στα οποία περιαυτολογούν σχετικά με την κοινωνική τους θέση, την

⁴⁹ Sir M. Finley, *Η πολιτική στο αρχαίο κόσμο*, 1996, σελ. 46.

οικογενειακή τους προέλευση και την πολιτική τους δράση έχουν ενδιαφέρον, γιατί τόσο ο τρόπος που αυτοπαρουσιάζονται όσο και οι αντίστοιχες αναφορές -επιθέσεις με στόχο τον αντίδικό τους μπορούν να αξιοποιηθούν ως στοιχεία στην έρευνα για την κοινωνική προέλευση των δικαστών. Τα χωρία αυτά θα εξεταστούν στη συνέχεια αναλυτικά. Εξετάζοντας με συντομία το ζήτημα της κοινωνικής προέλευσης των δύο ρητόρων, σύμφωνα με τα στοιχεία από τις πηγές, γνωρίζουμε ότι ο Δημοσθένης ανήκε στην ελίτ του πλούτου: ο πατέρας του ήταν από τους πλουσιότερους ανθρώπους της Αττικής, καθώς διέθετε δυο μεγάλα εργοστάσια κατασκευής όπλων και σκευών. Πέθανε όταν ο γιος του ήταν στην ηλικία των επτά ετών και οι κηδεμόνες που είχε ορίσει καταχράστηκαν ένα μέρος της περιουσίας του, το οποίο όμως ο Δημοσθένης ανέκτησε γρήγορα όταν ενηλικιώθηκε.⁵⁰ Η πατρική περιουσία που είχε κληρονομήσει του επέτρεψε να μαθητεύσει κοντά στο ρήτορα Ισαίο, ενώ αργότερα και ο ίδιος άσκησε με ιδιαίτερη επιτυχία το επάγγελμα του λογογράφου το οποίο του προσέφερε επιπλέον έσοδα σε νεαρή ηλικία.⁵¹

Αντίθετα με τον Δημοσθένη, ο Αισχίνης φαίνεται ότι μάλλον δεν ανήκε στην ελίτ του πλούτου, αν και απέκτησε στην πορεία μια οικονομική άνεση. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πληροφορίες για τη ζωή του –οι οποίες προέρχονταν από τον ίδιο και τον Δημοσθένη- η οικογένειά του δεν ήταν εύπορη και για το λόγο αυτό ο ίδιος ήταν υποχρεωμένος να εργάζεται αλλάζοντας κατά τα νεανικά του χρόνια διάφορα επαγγέλματα. Όταν παντρεύτηκε, ο πεθερός του Φιλόδημος –ο οποίος ήταν αρκετά πλούσιος- τον βοήθησε οικονομικά και έτσι ο ρήτορας δεν ήταν πλέον υποχρεωμένος να εργάζεται για να επιβιώσει, χωρίς αυτό όμως να σημαίνει ότι απέκτησε ποτέ μεγάλη περιουσία.⁵² Ο Lane Fox αναφέρει ότι αν και δεν γνωρίζουμε τα ακριβή περιουσιακά στοιχεία του, σύμφωνα με τις νύξεις του Δημοσθένη, ο Αισχίνης απέκτησε περιουσία μέσω της πολιτικής του καριέρας. Επισημαίνει δηλαδή ότι η πιθανή χρονολογία του γάμου του συμπίπτει με την αρχή της ενεργής συμμετοχής του στις πολιτικές υποθέσεις της πόλης.⁵³ Παρόλο που ένας ρήτορας θα μπορούσε να γίνει πλούσιος εκμεταλλευόμενος την επιρροή του,⁵⁴ δεν είναι δυνατό να

⁵⁰ J. K. Davies, *Athenian propertied families 600-300 B.C.*, 1971 σελ. 126-136.

⁵¹ Ed. M Harris, *Aeschines and Athenian politics*, 1995, σελ. 32-33.

⁵² ο. π., σελ. 30-32.

⁵³ R.Lane Fox, «Aeschines and Athenian Democracy», σελ. 139.

⁵⁴ Ο Hansen αναφέρει ότι αν και οι ρήτορες που έπαιρναν συχνά το λόγο στην Εκκλησία του Δήμου και εμπλέκονταν σε πολιτικές δίκες δεν εισέπρατταν τίποτα από την πολιτεία (σε αντίθεση με τους στρατηγούς οι οποίοι πληρώνονταν όταν αναλάμβαναν μια εκστρατεία), ωστόσο είχαν εισοδήματα τα οποία ήταν είτε νόμιμα (οι αμοιβές για υπηρεσίες όταν αναλάμβαναν μια θέση στις πολιτειακές αρχές) είτε παράνομα (ύποπτες αμοιβές και δώρα με αντάλλαγμα πολιτικές παραχωρήσεις, αλλά και

επιβεβαιωθούν οι επαναλαμβανόμενες κατηγορίες του Δημοσθένη –ότι δηλαδή ο Αισχίνης ήταν ένας διεφθαρμένος πολιτικός που είχε χρηματιστεί- κατηγορίες που άλλωστε ανταποδίδει και ο Αισχίνης όταν του δίνεται η ευκαιρία.⁵⁵ Ο Harris υποστηρίζει επίσης ότι πιθανότατα μετά το 343περίπου –λίγα χρόνια μετά την ενεργή ανάμειξή του στα πολιτικά πράγματα δηλαδή- ο Αισχίνης σταμάτησε να εργάζεται καθώς είχε ήδη μια περιουσία που τον συντηρούσε, αλλά μάλλον δεν κατάφερε να αποκτήσει αρκετά εισοδήματα που θα του επέτρεπαν να αναλάβει λειτουργίες σε αντίθεση με τον Δημοσθένη.⁵⁶

Οι δυο ρήτορες επομένως δεν ανήκουν στην ίδια κοινωνική θέση καθώς ο Δημοσθένης ανήκε σε οικογένεια που διέθετε μεγάλη περιουσία, ενώ ο Αισχίνης καταγόταν από φτωχή οικογένεια, πέρασε δύσκολα παιδικά και νεανικά χρόνια και μόνο μετά το γάμο του βρέθηκε σε μια σταθερή και μάλλον ικανοποιητική οικονομική κατάσταση. Με άλλα λόγια, και οι δύο πολιτικοί ανταγωνιστές ήταν απαλλαγμένοι από την ανάγκη για εργασία, ένα προνόμιο που ο Δημοσθένης είχε ήδη από νεαρή ηλικία, ενώ ο Αισχίνης το κατέκτησε μεταγενέστερα. Γνωρίζοντας την οικονομική κατάσταση των δύο ρητόρων, μπορούμε να διατυπώσουμε ορισμένα ερωτήματα που θα απαντηθούν μέσω της εξέτασης των αντίστοιχων χωρίων στους ρητορικούς λόγους προκειμένου να διερευνηθεί το ερώτημα εάν οι δικαστές ήταν στην πλειονότητά τους πένητες ή πλούσιοι: Πώς αντιμετωπίζουν οι δύο ρήτορες το θέμα της εργασίας; Με ποιο τρόπο μιλούν για την οικονομική τους κατάσταση καθώς και την αντίστοιχη του αντιδίκου τους; Τι λεξιλόγιο χρησιμοποιούν για τον πλούτο και την πενία; Οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά μέσα από την εξέταση των συγκεκριμένων πηγών μπορούν να δώσουν κάποιες απαντήσεις σχετικά με την κοινωνική προέλευση του δικαστικού σώματος.

Ο θεσμός των λαϊκών δικαστηρίων θεωρείται βέβαια μια σημαντική παράμετρος του δημοκρατικού καθεστώτος -η αποτελεσματικότητα και ο τρόπος λειτουργίας της οποίας αποτελούν αντικείμενα έρευνας-, στη δημοκρατική Αθήνα όμως δεν υπήρχε ο διαχωρισμός των εξουσιών με τη σύγχρονη έννοια, όπως αυτός εφαρμόζεται στις αστικές δημοκρατίες. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η απόδοση της δικαιοσύνης

δωροδοκίες η αποδοχή των οποίων παρέπεμπε σε διαφθορά και προδοσία). (H. M. Hansen, *Athenian Democracy*, σελ.274-276)

⁵⁵ Αισχίνης 3 (*Κατὰ Κτησιφῶντος*) 58,103, 113, 129, 142, 149. Στα σημεία αυτά ο Αισχίνης κατηγορεί το Δημοσθένη ότι χρηματίστηκε διαδοχικά από το Φίλιππο, τους Ωρείτες, τους Αμφισσείς, τους Θηβαίους και τους Βοιωτούς.

⁵⁶ Ed. M Harris, *Aeschines and Athenian politics*, 1995, σελ. 32-33.

βρισκόταν στα χέρια πολιτών οι οποίοι λειτουργούσαν ως δικαστές μόνο για έναν χρόνο. Αν η άσκηση των δικαστικών καθηκόντων δεν απαιτούσε κάποια ειδίκευση και αν οι δικαστές, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αριστοτέλη αποτελούσαν μέρος του δήμου ο οποίος «έχει γίνει κύριος σε όλα και ορίζει τα πάντα με ψηφίσματα και δικαστήρια όπου κυριαρχεί»⁵⁷, προκύπτει το εξής ερώτημα: η ανάληψη δικαστικών καθηκόντων είναι μια συγκυριακή και περιορισμένη χρονικά ενασχόληση ή αποτελεί μέρος μιας ευρύτερα συγκροτημένης δημοκρατικής συνείδησης; Είναι λοιπόν σκόπιμο να βρεθούν στοιχεία που να διαφωτίζουν τη σχέση των δικαστών με την Εκκλησία του Δήμου-όπως αυτή διαγράφεται μέσα από τους λόγους του Δημοσθένη και του Αισχίνη οι οποίοι αποτελούν τις βασικές πηγές της παρούσας έρευνας- γιατί τα δικαστήρια αποτελούν μεν ένα σημαντικό δημοκρατικό θεσμό, αλλά η αθηναϊκή δημοκρατία υπήρξε ένα ενιαίο καθεστώς το οποίο ασκούνταν καθολικά από τους πολίτες που μόνο προσωρινά αναλάμβαναν την ιδιότητα του δικαστή (ή του βουλευτή ή του άρχοντα).

⁵⁷ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 41.2.

Π. Ο ρόλος και η σημασία των δικαστηρίων μέσα στα πλαίσια του αθηναϊκού δημοκρατικού καθεστώτος: ο κοινωνικός και πολιτικός τους συσχετισμός με την Εκκλησία του Δήμου όπως διαγράφεται μέσα από τον τρόπο με τον οποίο απευθύνονται οι δύο ρήτορες προς το ακροατήριο των δικαστών.

Ο Αισχίνης και ο Δημοσθένης σε πολλά σημεία των λόγων τους απευθύνονται στο σώμα των δικαστών με σκοπό να τους θυμίσουν είτε γεγονότα ή πολιτικές αποφάσεις που σχετίζονται με την επιχειρηματολογία τους, είτε για να επικαλεστούν κάποιο νόμο, είτε για να τους παραινέσουν να εκδώσουν μια ευνοϊκή γι' αυτούς ετυμηγορία, είτε για να τους υπενθυμίσουν το χρέος τους ως δικαστές, όπως το αντιλαμβάνονται οι ομιλητές σε κάθε περίπτωση. Επικλήσεις αυτών των ειδών εμφανίζονται αρκετά συχνά στους συγκεκριμένους λόγους του Δημοσθένη και του Αισχίνη, και είναι πιθανόν αυτός ο τρόπος έκφρασης να αποτελούσε μια συνηθισμένη ρητορική τακτική η οποία χρησίμευε στο να κεντρίσει το ενδιαφέρον του δέκτη (δηλαδή των δικαστών) καθιστώντας πιο ενδιαφέρουσα και ζωντανή την εκφώνηση των λόγων. Αυτό που προκαλεί εντύπωση είναι το γεγονός ότι πολύ συχνά οι δύο αντίδικοι απευθύνονται προς τους δικαστές ταυτίζοντας ουσιαστικά το εκάστοτε δικαστικό σώμα με το σύνολο των Αθηναίων πολιτών. Το γεγονός ότι απευθύνονται στους δικαστές χρησιμοποιώντας εκφράσεις του τύπου «εσείς τότε πήρατε αυτή την απόφαση» ή «σίγουρα όλοι θυμάστε τη συγκεκριμένη συνεδρίαση» οδηγεί στην διατύπωση κάποιων ερωτημάτων: γιατί ταυτίζουν οι δύο ρήτορες τους δικαστές με τους πολίτες που συμμετείχαν σε συνεδρίες της Εκκλησίας, από τη στιγμή που είναι γνωστό ότι τα λαϊκά δικαστήρια και η Εκκλησία είναι δύο ξεχωριστά πολιτικά σώματα που έχουν διαφορετικές αρμοδιότητες και διαφορετικό τρόπο λειτουργίας; Πώς αντιλαμβάνονται την ταύτιση αυτή οι ρήτορες από κοινωνική και πολιτική άποψη; Οι ρήτορες απευθύνονται προς τους δικαστές ταυτίζοντάς τους με το ακροατήριο της Εκκλησίας με σκοπό να τους υπενθυμίσουν είτε κάποια περιστατικά που έγιναν σε συγκεκριμένες συνελεύσεις είτε κάποιες προτάσεις και αποφάσεις που σχετίζονται με τις υποθέσεις που διαπραγματεύονται. Συχνά οι δύο αντίδικοι αναφέρονται είτε σε συγκεκριμένες αποφάσεις που αφορούσαν ζητήματα εσωτερικής

πολιτικής και διοίκησης, είτε σε επεισοδιακές συνεδρίες της Εκκλησίας κατά τις οποίες ο δήμος εξέφρασε αποδοκίμασιες στο άκουσμα ορισμένων εισηγήσεων με τις οποίες δεν συμφωνούσαν.

Τέτοιες αναφορές συναντώνται και στους πέντε λόγους. Για παράδειγμα, στον λόγο του Αισχίνη *Κατὰ Κτησιφῶντος* ο ρήτορας απευθυνόμενος προς τους δικαστές λέει ότι ο Καλλίας ἀφικνεῖται γὰρ πρὸς ὑμᾶς οὐκέτι δι' ἀγγέλων, ἀλλ' αὐτὸς ὁ Καλλίας, καὶ παρελθὼν εἰς τὴν ἐκκλησίαν λόγους διηξήθη κατασκευασμένους ὑπὸ Δημοσθένους.⁵⁸ Επίσης σε ένα άλλο σημείο του λόγου του⁵⁹ ρωτάει τους δικαστές αν θυμούνται τα παράδοξα λόγια (ἀπίθανα ῥήματα) του Δημοσθένη, αναφερόμενος σε ένα σημείο του λόγου που εκφώνησε ο αντίπαλός του στην Εκκλησία. Μια παρόμοια αναφορά περιλαμβάνεται και στο λόγο *Περὶ τοῦ στεφάνου* που αποτελεί την απάντηση του Δημοσθένη στις κατηγορίες του Αισχίνη · ο ρήτορας περιγράφει μια συγκεκριμένη συνεδρίαση της Εκκλησίας στην οποία ο Αισχίνης μίλησε για τα γεγονότα του Β' ιερού πολέμου όταν επέστρεψε στην Αθήνα από το Αμφικτυονικό συνέδριο στο οποίο συμμετείχε ως εκπρόσωπος της πόλης του. Ο Δημοσθένης αναφέρει ότι ανεβαίνοντας στο βήμα διαμαρτυρήθηκε για την φιλοπόλεμη στάση του Αισχίνη, αλλά κάποιοι οπαδοί του δεύτερου δεν τον άφησαν να μιλήσει. Έτσι απευθυνόμενος προς τους δικαστές τους προσφωνεί «Αθηναίους» λέγοντας τους να τον ακούσουν σ' εκείνη τη φάση -ενώπιον του δικαστηρίου- γιατί προγενέστερα -στη συγκέντρωση δηλαδή της Εκκλησίας- παρεμποδίστηκαν από τον Αισχίνη (νῦν ἀκούσατε, ἐπειδὴ τότε' ἐκωλύθητε).⁶⁰ Στον λόγο του Αισχίνη *Κατὰ Τιμάρχου* ο ρήτορας απευθυνόμενος προς τους δικαστές λέει ότι κάθε φορά που ο Τίμαρχος ανέβαινε στο βήμα για να μιλήσει για κάποιο θέμα «εσεῖς ἀμέσως βάζατε τις φωνές και τα γέλια».⁶¹ Έτσι είναι σίγουρος ως δικαστές οι πολίτες θα τον καταδικάσουν εφόσον έχουν ήδη στο παρελθόν εκφράσει την αποδοκίμασία και την αγανάκτηση τους προς το πρόσωπό του. Ο Δημοσθένης στο λόγο του *Περὶ τῆς παραπρεσβείας* απευθύνεται με παρόμοιο τρόπο στους δικαστές. Σε κάποιο σημείο του λόγου του μάλιστα αναφερόμενος σε μια συνεδρίαση της Βουλῆς αυτή τη φορά,

⁵⁸ Αισχίνης 3 (*Κατὰ Κτησιφῶντος*) 95

⁵⁹ ο.π.166.

⁶⁰ Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 144.

⁶¹ Αισχίνης 1 (*Κατὰ Τιμάρχου*) 80.

τονίζει⁶²: «Και αυτά που πρόκειται να πω όλοι τα γνωρίζετε γιατί η αίθουσα του βουλευτηρίου ήταν γεμάτη από ιδιώτες». Εδώ χρησιμοποιείται πάλι η φράση «όλοι γνωρίζετε», ρητορική φόρμουλα για την οποία ο Ober σχολιάζει ότι «εντασσόταν στην απόπειρα χειρισμού του ακροατηρίου...επιπλέον όμως η δήλωση περί κοινοκτημοσύνης της πληροφορίας εμμέσως συνδέεται με την ισονομική ιδεολογία»⁶³. Όπως φαίνεται, ο Δημοσθένης θεωρεί ότι οι δικαστές θυμούνται ορισμένες συνεδριάσεις τόσο της Εκκλησίας όσο και της Βουλής στις οποίες έγιναν κρίσιμες συζητήσεις για σοβαρά πολιτικά ζητήματα. Ακόμα και αν δεν ήταν παρόντες οι δικαστές στο βουλευτήριο εκείνη τη χρονική στιγμή, ο ρήτορας μοιάζει να θεωρεί βέβαιο ότι τα όσα ειπώθηκαν τότε κυκλοφόρησαν και συζητήθηκαν μετέπειτα από τους πολίτες. Με τη στρατηγική αυτή παράλληλα, πείθει τους δικαστές που έχουν άγνοια ότι πρόκειται για ένα τόσο σοβαρό θέμα που θα όφειλαν να θυμούνται ακόμα και αν κάνει λόγο για ένα γεγονός δευτερεύουσας σημασίας η μεγαλοποίηση του οποίου ενισχύει την επιχειρηματολογία του.

Μια συνεδρία με ταραχώδες κλίμα αναφέρει και στη συνέχεια ο ρήτορας, στην οποία ο Αισχίνης αποδοκιμάστηκε από το δήμο⁶⁴: *Καὶ θορυβούντων ὑμῶν καὶ οὐκ ἐθελόντων ἀκούειν αὐτοῦ καταβαίνων ἀπὸ τοῦ βήματος...* Επιπλέον, ο Δημοσθένης στον ίδιο λόγο, υπενθυμίζει στους δικαστές μια συνεδρία η οποία συγκλήθηκε «όταν ο Υπερείδης εἰσήγγελλεν το Φιλοκράτη, ... εγὼ ανέβηκα στο βήμα...»⁶⁵ και «εἶπα να σηκωθεί όποιος θέλει από τους πρεσβευτές ενώπιόν σας και να αποδείξει...»⁶⁶. Χρησιμοποιώντας την έκφραση «ενώπιόν σας» μοιάζει να ταυτίζει τα δύο ακροατήρια, δηλαδή του δικαστηρίου με της Εκκλησίας του Δήμου. Επιπλέον ο Δημοσθένης, στο λόγο του *Περὶ τοῦ στεφάνου* αναφέρει ότι κάποιοι πολίτες που ξεχώρισαν για τις επωφελείς προς την πόλη δραστηριότητες τους στεφανώθηκαν «από εσάς»⁶⁷. Επειδή είναι γνωστό ότι η απόδοση τιμητικού στεφάνου προς έναν αθηναίο πολίτη ήταν μια από τις αρμοδιότητες της Εκκλησίας, και όχι των λαϊκών δικαστηρίων, και σ' αυτήν την περίπτωση ο Δημοσθένης ταυτίζει το δικαστικό σώμα με το δήμο που πήρε την απόφαση να τιμήσει τα πρόσωπα για τα οποία κάνει λόγο ο ρήτορας. Παρόμοιες αναφορές σχετικά με το θέμα της απόδοσης τιμών υπάρχουν και

⁶² Δημοσθένης 19 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 17.

⁶³ J. Ober, *Μάζες και ελίτ στη δημοκρατική Αθήνα*, σελ. 222.

⁶⁴ Δημοσθένης 19 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 113

⁶⁵ ο. π. 116.

⁶⁶ ο. π. 117.

⁶⁷ Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 114.

στους λόγους του Αισχίνη: στο λόγο *Περὶ τῆς παραπροσβείας* επισημαίνει στους δικαστές ότι⁶⁸ *καὶ γὰρ τὰς εἰκόνας ἴστατε καὶ τὰς προεδρίας καὶ τοὺς στεφάνους καὶ τὰς ἐν πρυτανείῳ σιτήσεις δίδοτε*, ενώ στον *Κατὰ Κτησιφώντος* επαναλαμβάνει ότι⁶⁹ *κἀκεῖνοι μὲν (ἀνηγορεύοντο) μετὰ ψηφίσματος, πείσαντες ὑμᾶς*, καθιστώντας σαφέστερη τη διαδικασία της απόδοσης τιμητικού στεφάνου από την Εκκλησία του Δήμου.

Σε ένα άλλο σημείο του λόγου *Περὶ τοῦ στεφάνου*, ο Δημοσθένης υπενθυμίζει στους δικαστές την υπόθεση του προδότη Αντιφώντα, τονίζοντας ότι, παρά την ύποπτη διαγωγή του, «τον εκλέξατε» ως απεσταλμένο της πόλης για να μεταβεί στο ιερό της Δήλου και να υπερασπιστεί τα αθηναϊκά συμφέροντα (*χειροτονησάντων αὐτόν ὑμῶν σύνδικον ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἐν Δήλῳ*).⁷⁰ Η εκλογή των πρεσβευτών εντάσσεται στη σφαίρα των αρμοδιοτήτων της Εκκλησίας όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης στην *Αθηναίων Πολιτεία*⁷¹ και δεν συνδέεται με τα δικαστικά καθήκοντα· αυτό σημαίνει ότι στο σημείο αυτό, για μια ακόμη φορά, ο Δημοσθένης απευθύνεται προς τους δικαστές προβάλλοντας κυρίως την ιδιότητα τους ως πολιτών-μελών της Εκκλησίας, χωρίς να κάνει διαχωρισμό ανάμεσα στο ρόλο τους ως ενεργών –εφόσον ψηφίζουν– μελών του δήμου και ως δικαστών.⁷²

Ο Αισχίνης δεν διαφοροποιείται από τον Δημοσθένη στο θέμα αυτό, καθώς και ο ίδιος αναφέρει ότι ο Φρύνων ο Ραμνούσιος «σας ζήτησε να εκλέξετε

⁶⁸ Αισχίνης 2 (*Περὶ τῆς παραπροσβείας*) 80.

⁶⁹ Αισχίνης 3 (*Κατὰ Κτησιφώντος*) 43.

⁷⁰ Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 18.134.

⁷¹ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 43,6.

⁷² Υπάρχουν αρκετά ακόμα χωρία στα οποία ο Δημοσθένης χρησιμοποιεί παρόμοια διατύπωση αναφερόμενος σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Σε κάποια σημεία του λόγου *Περὶ τοῦ στεφάνου* για παράδειγμα, κάνει λόγο για αποφάσεις στα πλαίσια της διπλωματίας που αναπτύχθηκε μεταξύ Αθήνας και Μακεδονίας και απευθύνεται προς τους δικαστές –χρησιμοποιώντας ρηματικούς τύπους β' πληθυντικού προσώπου– με τρόπο που δείχνει ότι τους θεωρεί αποκλειστικά υπεύθυνους των αποφάσεων αυτών και των συνεπειών τους. (Δημ.18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 33, 34, 43). Στο λόγο *Περὶ παραπροσβείας* περιγράφεται με αντίστοιχο τρόπο μια σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στην Εκκλησία πριν από τη σύναψη της ειρήνης του Φιλοκράτη (Δημ.19 (*Περὶ παραπροσβείας*)13,15-16). Ο Δημοσθένης δε διστάζει να επιπλήξει τους δικαστές για αποφάσεις που είχαν παρθεί στην Εκκλησία: σε ένα σημείο αναφέρει ότι «χαίρεστε με τη χυδαιολογία» (Δημ.18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 138), ενώ στην περίπτωση του Φιλοκράτη προτρέπει «να αναγνωρίσετε ότι εξαπατηθήκατε» παίρνοντας λανθασμένη απόφαση. (Δημ. 19 (*Περὶ τῆς παραπροσβείας*) 26). Στον ίδιο λόγο αναφέρει συγκεκριμένες αποφάσεις εξωτερικής πολιτικής που πάρθηκαν από την Εκκλησία ταυτίζοντας το δήμο με τους δικαστές (Δημ. 19 (*Περὶ τῆς παραπροσβείας*) 44, 75, 84, 87).

πρεσβευτή...εσείς δεχτήκατε και ορίσατε αντιπρόσωπό του τον Κτησιφώντα»⁷³. Παρόμοια, ο ίδιος ρήτορας στο σημείο που υπερασπίζεται την υπόληψη των μελών της οικογένειάς του αναφέρει ότι ο αδερφός του στάλθηκε στην αυλή του Πέρση βασιλιά *πεπρεσβευκώς μέν υπέρ ύμῶν*⁷⁴. Μια αντίστοιχη περίπτωση απεσταλμένου σε ξένη πόλη, με διαφορετικό όμως αξίωμα, αποτελεί και ο Τίμαρχος ο οποίος υπηρέτησε στην Ερέτρια ως επιμελητής του μισθοφορικού στρατού, *«πεμφθείς γὰρ ύφ' ύμῶν»*⁷⁵. Εδώ ο Αισχίνης τονίζει ότι «εσείς» (δηλαδή οι δικαστές που εμφανίζονται και εδώ ως μέλη της Εκκλησίας του δήμου) «είστε υπεύθυνοι για την εκλογή και την αποστολή του Τίμαρχου στο συγκεκριμένο στρατιωτικό αξίωμα». Για τη θέση αυτή που ανέλαβε ο Τίμαρχος, όπως και για όλες τις στρατιωτικές αρχές, οι Αθηναίοι ακολουθούσαν τη διαδικασία της χειροτονίας όπως αναφέρει ο Αισχίνης⁷⁶ και ο Αριστοτέλης.⁷⁷ Τέλος, στα πλαίσια των αναφορών στην εσωτερική πολιτική και διοίκηση εντάσσεται και η αναφορά του Αισχίνη για τη διαδικασία της διαψήφισης. Ο ρήτορας υποστηρίζει ότι οι δικαστές γνωρίζουν καλά αυτή τη διαδικασία, καθώς έχουν σίγουρα λάβει μέρος σε ψηφοφορίες, με τις οποίες καθοριζόταν ποιος έχει το δικαίωμα λόγω της καταγωγής να λέγεται Αθηναίος πολίτης και ποιος όχι. (*Γεγόνασι διαψηφίσεις ἐν τοῖς δήμοις, καὶ ἕκαστος ύμῶν ψῆφον δέδωκε περὶ τοῦ σώματος, ὅστις Ἀθηναῖος ὄντως ἐστὶ καὶ ὅστις μὴ*).⁷⁸ Η διαδικασία απαιτούσε την παρουσία των πολιτών στον αντίστοιχο δήμο όπου ήταν εγγεγραμμένοι, έτσι και σ' αυτό το σημείο μπορεί να γίνει η παρατήρηση ότι ο Αισχίνης δεν αναφέρεται στη δικαστική ιδιότητα του ακροατηρίου του, αλλά στην ιδιότητα τους ως πολιτών της Αθήνας. Η ταύτιση των δικαστών και των πολιτών που συμμετέχουν στην Εκκλησία δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο του Δημοσθένη και του Αισχίνη. Ο Ober αναφέρει κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα από άλλους ρήτορες οι οποίοι αποφεύγουν τη διάκριση μεταξύ δικαστών και δήμου⁷⁹: Συγκεκριμένα, κάνει λόγο για τον Υπερείδη και το Λυσία, οι οποίοι απευθύνονται προς τους δικαστές με την προσφώνηση «εσείς οι κριτές», αναφερόμενοι σε εκλογές

⁷³ Αισχίνης 2 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 12.

⁷⁴ ο. π. 149.

⁷⁵ Αισχίνης, 1 (*Κατὰ Τιμάρχου*) 113.

⁷⁶ ο. π. 113.

⁷⁷ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 43,1.

⁷⁸ Αισχίνης 1 (*Κατὰ Τιμάρχου*) 77.

⁷⁹ J. Ober, *Μάζες και ελίτ στη δημοκρατική Αθήνα*, σελ. 217-218.

κατά τις οποίες το σώμα των πολιτών στην Εκκλησία του Δήμου ψήφισε για την εκλογή ίππαρχων, φυλάρχων και στρατηγών.⁸⁰ Επιπλέον, ο Δείναρχος⁸¹ λέει στα μέλη ενός δικαστηρίου ότι «στην Εκκλησία του δήμου ο Δημοσθένης σας καθιστά δικούς του μάρτυρες» ταυτίζοντας και πάλι τον πολιτικό ρόλο των δύο ακροατηρίων. Ακόμα, ο πελάτης του Ισαίου λέει στο δικαστήριο ότι ο ενάγων δεν διαθέτει τόση ευφυΐα, ώστε να είναι σε θέση να εξαπατήσει «όλους εσάς, ενωμένους στην Εκκλησία του δήμου».⁸²

Οι ρήτορες, όπως φάνηκε από τα προαναφερθέντα ενδεικτικά χωρία, απευθύνονται προς τους δικαστές με τέτοιο τρόπο που δείχνει ότι λαμβάνουν ως δεδομένη τη συμμετοχή τους –ή τουλάχιστον την πληροφόρησή τους- σχετικά με συνεδριάσεις της Εκκλησίας τις οποίες τους υπενθυμίζουν όταν η επίκληση μιας αντίστοιχης απόφασης είναι απαραίτητη για την επιχειρηματολογία των υποθέσεων που πραγματεύονται. Η ταύτιση του ακροατηρίου των δικαστών με το ακροατήριο της Εκκλησίας του Δήμου είναι ενδιαφέρουσα γιατί δείχνει, ως ένα βαθμό, την πολιτική κινητικότητα ανάμεσα στους δύο αυτούς δημοκρατικούς θεσμούς, τα δικαστήρια και την Εκκλησία. Κατά πόσο όμως αυτή η διαπίστωση –ότι δηλαδή οι δικαστές προέρχονταν από το δήμο και εκπροσωπούσαν τα συμφέροντα του- μπορεί να δια φωτίσει κάποιες πτυχές του ζητήματος της κοινωνικής ταυτότητας του δικαστικού σώματος; Ο δήμος είναι μια έννοια που υποδηλώνει το σύνολο των Αθηναίων οι οποίοι είχαν πολιτικά δικαιώματα και μπορούσαν να συμμετέχουν στη διοίκηση της πόλης λαμβάνοντας ενεργό πολιτικό ρόλο στις διάφορες αρχές και τις λαϊκές συνελεύσεις. Σύμφωνα με τον Ober «η Αθήνα παρέμεινε κατά το διάστημα αυτό μια “φανταστική κοινότητα”, εφόσον ουδέποτε είδε κάποιος όλο το δήμο συγκεντρωμένο, μια πολιτική κοινωνία, η οποία υφίστατο στο επίπεδο του νόμου και της ιδεολογίας, αλλά όχι της προσωπικής εξοικείωσης».⁸³ Δεν είναι δυνατό όμως να

⁸⁰ Υπερείδης 1 (*Άπολογία υπέρ Λυκόφρονος Α'*) 17. Ο ρήτορας αναφέρεται στα αξιώματα που ανέλαβε ο ίδιος ως φύλαρχος και ίππαρχος. Ο Λυσίας αναφέρεται στην εκλογή στρατηγού. Λυσίας 19 (*Υπέρ των Άριστοφάνους χρημάτων*) 14.

⁸¹ Δείναρχος 1 (*Κατά Δημοσθένους*) 86.

⁸² Ισαίος 5 (*Δικαιογένοϋς κληϋρος*) 38.

⁸³ J. Ober, ο.π., σελ. 57-58. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι δανείστηκε την ιδέα της «φανταστικής κοινότητας» από το έργο *Imagined Communities* του Anderson (1983) · ο όρος αυτός αντιπροβάλλεται απέναντι στις κοινότητες του τύπου «επαφής πρόσωπο με πρόσωπο», ένας όρος που κατά τον Ober είναι ανεπαρκής για την ερμηνεία των σχέσεων που αναπτύχθηκαν μεταξύ των πολιτών της Αθήνας, εφόσον πρόκειται για μια μεγάλη πόλη-κράτος και όχι για μια μικρή τοπική κλειστή κοινότητα. Ο Finley αντίθετα, εμφανίζεται πεπεισμένος για το γεγονός ότι η αθηναϊκή κοινωνία βασιζόταν στις διαπροσωπικές σχέσεις και την προφορική ανταλλαγή πληροφοριών – καθώς αν και υπήρχαν κρατικά έγγραφα και αρχεία σχεδόν κανείς δεν ανέτρεχε σε αυτά- και η κοινωνία αυτή χαρακτηρίζεται ως

γνωρίζουμε ποιες κοινωνικές ομάδες συνιστούσαν το σύνολο του αθηναϊκού δήμου και σε ποιο ποσοστό εκπροσωπούσαν στην Εκκλησία αναλογικά με τον αριθμό των πολιτών. Ακόμα και ο ακριβής αριθμός του πληθυσμού της πόλης της Αθήνας είναι αδύνατο να υπολογιστεί επακριβώς, αν και η αξιοποίηση των διαθέσιμων στοιχείων οδηγεί στην υπόθεση ότι ο αριθμός των κατοίκων της Αθήνας υπολογίζεται σε 20.000 με 40.000 κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους του πέμπτου και του τέταρτου αιώνα.⁸⁴

Σχετικά με την κοινωνική προέλευση των πολιτών που προσέρχονταν στη Εκκλησία, ο Hansen επισημαίνει το γεγονός ότι οι επικριτές του δημοκρατικού πολιτεύματος αναγνωρίζουν ότι ο δήμος, ως κοινωνικοπολιτικός όρος, αναφέρεται στους συνηθισμένους, απλούς πολίτες, δηλαδή αυτούς που ανήκαν στα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα, σε αντίθεση με την ελίτ.⁸⁵ Οι προσφωνήσεις των ρητόρων προς τους δικαστές με τις οποίες τους ταυτίζουν με το ακροατήριο της Εκκλησίας δείχνουν ότι το ακροατήριο των δικαστών δεν αποτελούνταν από παθητικούς πολίτες αλλά από δραστήριους και ενεργούς πολιτικά Αθηναίους, οι οποίοι συμμετείχαν συχνά στις συνελεύσεις, ψήφιζαν και ενημερώνονταν διαρκώς για τις πολιτικές αποφάσεις στα ζητήματα τόσο της εσωτερικής όσο και της εξωτερικής πολιτικής. Το γεγονός όμως ότι προέρχονταν από το δήμο, και ήταν ενημερωμένοι για τα πολιτικά ζητήματα για τα οποία αποφαινόταν η Εκκλησία μπορεί να προσφέρει κάποιες ενδείξεις προκειμένου να απαντηθεί το ερώτημα «ποια συμφέροντα εξυπηρετούσαν οι δικαστές», ωστόσο παραμένει ανοιχτό το ζήτημα «ποιοι ήταν οι δικαστές».

Όσα έχουν ειπωθεί παραπάνω υποδεικνύουν ότι η κοινωνική ταυτότητα του δήμου είναι ένα πολύ μεγάλο θέμα που απαιτεί εξειδικευμένη και εκτενή έρευνα. Σχετική και αρκετά διαφωτιστική είναι η ανταλλαγή απόψεων μεταξύ των Ober, Hansen και Ostwald που πραγματοποιήθηκε με αφορμή τις απόψεις του Hansen για το ζήτημα της σημασίας της ταύτισης των δύο ακροατηρίων. Η αντιπαράθεση μεταξύ των τριών μελετητών θίγει θέματα που αφορούν τη φύση και την οργάνωση του δημοκρατικού καθεστώτος της Αθήνας.

τυπική «μεσογειακή». (M. Finley, *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο*, σελ. 92-92). Ωστόσο η άποψη του Ober μάλλον αντικατοπτρίζει με μεγαλύτερη αληθοφάνεια την διαμόρφωση της αθηναϊκής πραγματικότητας, εξαιτίας του μεγάλου πληθυσμού και της έκτασης της Αττικής. Δεν παύει όμως να είναι ιδιαίτερα εύστοχη η παρατήρηση του Finley, ότι δηλαδή η προφορική πληροφόρηση και το δίκτυο των διαπροσωπικών σχέσεων συνέβαλε στη «διαρκή πολιτική διαπαιδαγώγηση» των πολιτών.

⁸⁴ J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 56.

⁸⁵ M. H. Hansen, *Athenian democracy*, σελ. 125-126. Ο μελετητής παραπέμπει στον Ψευδο-Ξενοφώντα. (Ψευδο-Ξενοφών, *Αθηναίων Πολιτεία*, 1.2)

Ο Hansen παρατηρεί ότι οι ρήτορες αν και πολλές φορές απευθύνονται στους δικαστές χρησιμοποιώντας φράσεις όπως «άνδρες Αθηναίοι», καθώς και αντωνυμίες και ρήματα του δευτέρου πληθυντικού προσώπου, αποφεύγουν, εσκεμμένα, κατά τον μελετητή, να προσφωνήσουν τους δικαστές «δήμο». ⁸⁶ Ο μελετητής επισημαίνει ότι τα παραδείγματα αυτά δείχνουν ότι «οι δικαστές αντιπροσώπευαν ένα μέρος του δήμου, και ενεργούσαν εκ μέρους του δήμου» αλλά είναι λάθος να υποθέσει κανείς από τις προσφωνήσεις αυτές ότι μια συνεδρία του δικαστηρίου ήταν ουσιαστικά μια συνεδρία της Εκκλησίας του Δήμου, γιατί οι Αθηναίοι είχαν μια σαφή εικόνα των αρμοδιοτήτων των δύο αυτών οργάνων, τα οποία θεσμικά δεν ταυτίζονταν σε καμία περίπτωση μεταξύ τους. ⁸⁷ Και ο Hansen καταλήγει ως εξής: ⁸⁸ «Συμπερασματικά, η Βουλή και τα Δικαστήρια ήταν φυσικά δημοκρατικοί θεσμοί, και πολλοί βουλευτές και δικαστές θα πρέπει να είχαν παρακολουθήσει τις συνελεύσεις της Εκκλησίας, καθώς επίσης και τις συνεδρίες της Βουλής και των δικαστηρίων. Υπήρχε μια τεράστια επικάλυψη προσωπικού. Εντούτοις, η Εκκλησία, η Βουλή και το δικαστήριο ήταν τρεις ξεχωριστοί φορείς και οι πηγές αποδεικνύουν ότι μόνο η Εκκλησία θεωρούνταν ως ο “δήμος”».

Η άποψη αυτή του Hansen γύρω από το θέμα της αντιπροσώπευσης του δήμου στα δικαστήρια πυροδότησε, όπως αναφέρθηκε ήδη, τη συζήτηση μεταξύ των ερευνητών, καθώς την ακολουθεί η κριτική του Ober, ο οποίος θεωρεί ότι ο Hansen μάλλον υπερεκτιμά το γεγονός ότι οι ρήτορες προσφωνούν μόνο το ακροατήριο της Εκκλησίας ως “δήμο” και όχι το ακροατήριο των δικαστών. Σύμφωνα με την άποψη του Ober, η έννοια του δήμου δεν περιορίζεται στο κοινό που παρακολουθεί τις συνεδρίες της Εκκλησίας. Αντίθετα πρόκειται για μια κοινωνιολογική και πολιτική κατασκευή η χρήση της οποίας υποδηλώνει την οντότητα που κατείχε την εξουσία στην πόλη-κράτος (“δημοκρατία”). Επιπλέον ο Ober διαφωνεί με την χρήση της έννοιας της “αντιπροσώπευσης” του δήμου στα δικαστήρια από τον Hansen, θεωρώντας ότι αυτή η θεσμική έννοια «δεν φαίνεται να αποτελεί τον καλύτερο τρόπο για τη σύλληψη της σχέσης μεταξύ των δικαστηρίων και του δήμου» και συνεχίζει: «θα πρότεινα ως εναλλακτική λύση την έννοια της “συνεκδοχής”, ενός τρόπου έκφρασης κατά τον οποίο ένα μέρος αντιπροσωπεύει και αναφέρεται στο όλο, και αντίστροφα...οι ρήτορες μπορούσαν να απευθυνθούν στους δικαστές σαν αυτοί να

⁸⁶ M. H. Hansen «Demos, Ecclesia and Dicasterion in Classical Athens» σελ. 131-132.

⁸⁷ ο. π. σελ. 135.

⁸⁸ ο.π. σελ. 136.

έχουν πάρει μέρος σε αποφάσεις της Εκκλησίας γιατί τόσο το δικαστήριο όσο και η Εκκλησία ήταν μέρη του όλου...η συνεκδοχή μας μεταφέρει από το λεξιλόγιο των θεσμών σε αυτό της σημασίας». ⁸⁹

Απαντώντας στην κριτική του Ober ο Hansen δηλώνει ⁹⁰ ότι συμφωνεί γενικά με το σχήμα της συνεκδοχής που προτείνει για την ερμηνεία της σχέσης δήμου και δικαστηρίων. Πιστεύει όμως ότι αν και τα δικαστήρια συχνά περιγράφονται από τους ρήτορες ως μέρος του όλου, κάτι αντίστοιχο δεν γίνεται με την Εκκλησία, η οποία σε αντίθεση με αυτό που υποστηρίζει ο Ober, «θεωρούνταν, ως ιδεολογική κατασκευή, το σύνολο των πολιτών και όχι απλά ένα μέρος». Ο Hansen διευκρινίζει ⁹¹ ότι «τα αθηναϊκά δικαστήρια ενεργούσαν για λογαριασμό των πολιτών και, υπό μια χαλαρή έννοια, οι εξουσίες τους προέρχονταν από τον αθηναϊκό δήμο, αλλά δεν αντιπροσώπευαν την Εκκλησία, ούτε υπάρχει κάποια ένδειξη ότι οι εξουσίες των δικαστηρίων προέρχονταν από τις εξουσίες της Εκκλησίας». Ο μελετητής δηλαδή, τονίζει την ύπαρξη ενός σαφούς θεσμικού πλαισίου στη λειτουργία του δημοκρατικού καθεστώτος, σύμφωνα με το οποίο καθορίζονταν και διαχωρίζονταν οι αρμοδιότητες των δύο πολιτειακών οργάνων: της Εκκλησίας και των Δικαστηρίων. Επιμένοντας σε αυτό το θεσμικό διαχωρισμό –τον οποίο χρησιμοποιεί ως εργαλείο έρευνας για την εξέταση της λειτουργίας του καθεστώτος- υπερασπίζεται την άποψη που είχε αναπτύξει και σε προγενέστερη μελέτη του ⁹² ότι δηλαδή «τα δικαστήρια είναι αντιπροσωπευτικά για το σύνολο των πολιτών», αλλά διευκρινίζει ότι «η ιδέα της αντιπροσώπευσης υποδηλώνει διαχωρισμό και όχι ταύτιση», ⁹³ με την έννοια ότι αν και οι δικαστές λειτουργούσαν ως εκπρόσωποι των συμφερόντων του δήμου και προέρχονταν από το δήμο, ωστόσο δεν υπήρχε επικάλυψη των αρμοδιοτήτων των δικαστηρίων με την Εκκλησία του Δήμου. Τελικά οι απόψεις των δύο μελετητών συγκλίνουν στην άποψη ότι οι δικαστές λειτουργούσαν ως αντιπρόσωποι των συμφερόντων του δήμου. Την άποψη αυτή που πρώτα διατύπωσε ο Hansen, επαναλαμβάνει μετέπειτα και ο Ober στο έργο του *Μάζες και ελίτ στη δημοκρατική Αθήνα*: ⁹⁴ «Το γεγονός και μόνο ότι ένας μεγάλος αριθμός πολιτών υπηρετούσε και

⁸⁹ J. Ober, Review article: «The nature of Athenian democracy» σελ. 330-331.

⁹⁰ M. H. Hansen «Demos, Ecclesia and Dicasterion : a reply to Martin Ostwald and Josiah Ober», σελ. 104.

⁹¹ ο. π. σελ. 105-106.

⁹² M. H. Hansen, *The Sovereignty of the people's court in Athens in the fourth century B.C.*, 1974., σελ. 21.

⁹³ M. H. Hansen «Demos, Ecclesia and Dicasterion : a reply to Martin Ostwald and Josiah Ober», σελ. 102.

⁹⁴ J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 217-218.

στα δύο όργανα (δηλαδή τα δικαστήρια και την Εκκλησία του Δήμου) δεν επαρκεί για την ερμηνεία των προηγούμενων δηλώσεων ⁹⁵...οι συγκεκριμένες δηλώσεις μάλλον υποδεικνύουν ότι οι πολίτες-μέλη ενός δικαστηρίου θεωρούνταν ως αντικαταστάτες του δήμου και εκπρόσωποι των συμφερόντων του». Αν και οι απόψεις των δύο μελετητών φαίνεται ότι τελικά ταυτίζονται, παρατηρεί κανείς ότι ο Ober μάλλον αποφεύγει να ορίσει επακριβώς την έννοια της αντιπροσώπευσης όπως κάνει ο Hansen, ο οποίος με την διεισδυτική παρατήρηση ότι «η έννοια της αντιπροσώπευσης υποδηλώνει διαχωρισμό και όχι ταύτιση» επιχειρεί να αποσαφηνίσει και να οριοθετήσει τη σχέση των Δικαστηρίων με την Εκκλησία.

Ο διαχωρισμός που κάνει ο Hansen στο συγγραφικό του έργο για τους δημοκρατικούς θεσμούς προκάλεσε, εκτός από την κριτική του Ober, και τη διαφωνία του Ostwald, τις παρατηρήσεις του οποίου μεταφέρει ο Hansen στο άρθρο του “Demos, Ecclesia and Dikasterion: a reply to Martin Ostwald and Josiah Ober”. Αρχικά ο Ostwald αναφέρεται στην άποψη του Hansen ότι η χρήση του όρου “δήμος” από τους ρήτορες παραπέμπει πρωτίστως στο ακροατήριο της Εκκλησίας, και σπάνια στο ακροατήριο των δικαστών.⁹⁶ Ο Ostwald με αφετηρία αυτήν την άποψη, διατυπώνει την κριτική του ως εξής: «βουλή, εκκλησία και δικαστήρια είναι όλα όργανα του αθηναϊκού δήμου έτσι αναμένει κανείς ότι ο δήμος, όταν χρησιμοποιείται με μια χαλαρή πολιτική έννοια, παραπέμπει μόνο στο πιο μαζικό από αυτά τα τρία (εννοεί την Εκκλησία) και λιγότερο σε μικρότερα όργανα όπως είναι η Βουλή και το δικαστήριο. Με άλλα λόγια, το αποτέλεσμα ότι ο δήμος συνδέεται πιο συχνά με την Εκκλησία και μόνο σπάνια με τα δικαστήρια δεν σημαίνει ότι τα δικαστήρια δεν θεωρούνταν αντιπροσωπευτικά του συνόλου των πολιτών».⁹⁷ Ο Hansen επισημαίνει στην απάντησή του⁹⁸ ότι η λέξη «δήμος» έχει παραπάνω από ένα νόημα, αλλά οι ρήτορες τη χρησιμοποιούν σχεδόν αποκλειστικά για την Εκκλησία. Επιπλέον, επαναλαμβάνει την άποψή του ότι αν και τα δικαστήρια είναι αντιπροσωπευτικά του συνόλου των πολιτών, «η ιδέα της αντιπροσώπευσης υποδηλώνει διαχωρισμό και όχι ταυτότητα». Τέλος, εκφράζει τη διαφωνία του σχετικά με την άποψη του Ostwald για την έννοια της αντιπροσώπευσης: «είναι

⁹⁵ Πρόκειται για τις προσφωνήσεις των ρητόρων που αντιμετωπίζουν τους δικαστές ως μέλη του δήμου.

⁹⁶ M. H. Hansen «Demos, Ecclesia and Dicasterion in Classical Athens» σελ. 131-132

⁹⁷ M. Ostwald, *The sovereignty of the people's court in Athens in the fourth century B.C.* 1974, σελ. 34-35 σημ. 1.

⁹⁸ M. H. Hansen «Demos, Ecclesia and Dicasterion: a reply to Martin Ostwald and Josiah Ober» σελ. 102.

κάπως παραπλανητικό να περιγράφεις την Εκκλησία ως “το πιο αντιπροσωπευτικό” από τα τρία όργανα (Εκκλησία, Βουλή, δικαστήρια). Η Εκκλησία δεν είναι αντιπροσωπευτική του δήμου. *Είναι* ο δήμος, όπως φαίνεται και από τη θεσπισμένη φόρμουλα από όλα τα ψηφίσματα του τέταρτου αιώνα: ἔδοξε τῇ βουλῇ καὶ τῶ δήμῳ».

Η αντιπαράθεση των δύο μελετητών είχε συνέχεια: στο ίδιο άρθρο του ο Hansen αναφέρει ότι ο Ostwald με επιστολή του σχολίασε κάποιες από τις θέσεις του όπως τις είχε εκθέσει στο πρώτο, ομώνυμο άρθρο (M. H. Hansen, “Demos, Ecclesia and Dicasterion in Classical Athens”). Ο μελετητής παραθέτει τη σχετική άποψη του Ostwald σύμφωνα με την οποία «...δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι τα δικαστήρια θεωρούνταν θεσμικά διαχωρισμένα από τη Βουλή, την Εκκλησία, τους άρχοντες, τους ναύκραρους, κ.τ.λ. Όμως, αληθεύει επίσης το γεγονός ότι αυτό το είδος του «θεσμικού τρόπου σκέψης» δεν ήταν τόσο κεντρικό στο αθηναϊκό καθεστώς (ειδικά κατά τον έκτο και πέμπτο αιώνα) όσο είναι για εμάς. Όπως μου το παρέθεσε ο Peter Rhodes, το να αναφέρεται κάποιος στα δικαστήρια ως “ένα ενοποιημένο όργανο του καθεστώτος” όπως κάνεις εσύ (απευθύνεται προς το Hansen) παραπέμπει στη θεώρηση της αθηναϊκής πραγματικότητας μέσα από τη σύγχρονη άποψη. Αυτό που ισχυρίζομαι, αντίθετα, είναι ότι, ανεξάρτητα από το μέγεθος της θεσμικής διαφοράς μεταξύ Εκκλησίας και Ηλιαίας, αυτά τα δύο όργανα παρέμειναν ταυτόσημα και με την ανάπτυξη των δικαστικών ακροατηρίων κάποιος μπορεί να αρχίσει να μιλάει μεταφορικά για τα δικαστήρια ως “αντιπροσωπευτικά” του συνόλου των πολιτών».

Το αντικείμενο της αντιπαράθεσης και η αφορμή της κριτικής είναι και πάλι – όπως στην περίπτωση του διαλόγου με τον Ober- η επικέντρωση του Hansen στον αυστηρό διαχωρισμό των δημοκρατικών θεσμών, και η χρήση της έννοιας της “αντιπροσώπευσης” του δήμου στα λαϊκά δικαστήρια. Ο Hansen σχολιάζοντας την άποψη αυτή δηλώνει ότι σε γενικές γραμμές συμφωνεί με τον Ostwald αλλά τον βρίσκει αντίθετο η άποψη για την βαρύτητα των θεσμών στο αθηναϊκό καθεστώς : «η αθηναϊκή δημοκρατία βασιζόταν στους θεσμούς πολύ περισσότερο από τις σύγχρονες δημοκρατίες και είναι αναχρονιστικό –αλλά εξαιρετικά συνηθισμένο- να ελαχιστοποιεί κανείς τη σημασία των πολιτικών θεσμών στην κλασική Αθήνα. Ακολούθως, ο διαχωρισμός, που κάποιες φορές φτάνει στην αντίθεση, μεταξύ του δήμου (=εκκλησία) και των δικαστηρίων αποτελούσε μια σημαντική άποψη την

αθηναϊκής δημοκρατίας και δεν μπορεί να παραμεριστεί ως μια ονοματολογική (“terminological”) λεπτομέρεια». ⁹⁹

Πέρα από τις πολύ λεπτές αποχρώσεις στη συζήτηση των παραπάνω μελετητών, παρατηρούμε ότι ο Δημοσθένης και ο Αισχίνης συγγέουν αβίαστα και επανειλημμένα στη ροή του λόγου τους το ακροατήριο των δικαστών με το αντίστοιχο της Εκκλησίας του δήμου. Το πιο πιθανό είναι ότι όντως αντιλαμβάνονταν την ύπαρξη ενός είδους ταύτισης μεταξύ των δύο σωμάτων και το γεγονός ότι αντιμετωπίζουν πανομοιότυπα τα δύο ακροατήρια δεν αποτελεί ρητορικό τέχνασμα για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους· αντίθετα, μέσα από τις δηλώσεις αυτές διαφαίνεται η διαμόρφωση της σχέσης μεταξύ των δύο αυτών οργάνων, όπως την αντιλαμβάνονταν τουλάχιστον οι ρήτορες αλλά ίσως και οι πολίτες. Η παρατήρηση του Hansen αναφορικά με τη σχέση της Εκκλησίας και των λαϊκών δικαστηρίων, ότι δηλαδή η ταύτιση των δύο σωμάτων δεν ήταν θεσμική, καθώς υπήρχε σαφής εικόνα για τις διαφορετικές αρμοδιότητες και τον ξεχωριστό τρόπο λειτουργίας των λαϊκών δικαστηρίων και της Εκκλησίας είναι πολύ σημαντική. Εφόσον η ταύτιση αυτή που κάνουν οι δύο ρήτορες δεν είναι θεσμικής φύσης –όσον αφορά τις ξεχωριστές αρμοδιότητες- τότε πρόκειται για ταύτιση κοινωνικοπολιτική, με την έννοια ότι οι δικαστές στα λαϊκά δικαστήρια αντικαθιστούσαν και εκπροσωπούσαν το δήμο προκειμένου να αποφανθούν για εξειδικευμένα πολιτικά ζητήματα υπέρ του ενός ή του άλλου αντιδίκου. Στα λαϊκά δικαστήρια ήταν θεσμοθετημένη μια συγκεκριμένη διαδικασία ακρόασης και ψηφοφορίας η οποία ήταν εντελώς διαφορετική από την αντίστοιχη διαδικασία που χαρακτήριζε τις συνελεύσεις της Εκκλησίας. Το δικαστικό σώμα, επομένως, λειτουργούσε ως αντιπρόσωπος του δήμου και των συμφερόντων του αλλά ταυτόχρονα διατήρησε την αυτονομία του σε σχέση με την Εκκλησία ως ξεχωριστό και ιδιαίτερα σημαντικό διοικητικό όργανο του αθηναϊκού δημοκρατικού καθεστώτος. Οι δικαστές, συνεπώς, ανήκαν στο δήμο και με την έννοια αυτή, τα δικαστήρια ήταν “αντιπροσωπευτικά” του δήμου όπως λέει ο Hansen.

Το γεγονός ότι ο μελετητής, προκειμένου να αναλύσει τον τρόπο λειτουργίας των δικαστηρίων, προτάσσει το σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στους δημοκρατικούς θεσμούς επέφερε την κριτική των Ober και Ostwald, αλλά όπως φάνηκε μέσα από την εξέταση της αντιπαράθεσης αυτής, η επιχειρηματολογία του Hansen είναι ισχυρή. Το σχήμα της συνεκδοχής που προτείνει ο Ober (σύμφωνα με το οποίο τα δικαστήρια

⁹⁹ M. H. Hansen «Demos, Ecclesia and Dikasterion : a reply to M. Ostwald and J. Ober» σελ. 102-103.

αποτελούσαν «μέρη του όλου», δηλαδή του δήμου που αντιπροσωπεύει μια ευρύτερη κοινωνικοπολιτική οντότητα), είναι χρήσιμο για την αποσαφήνιση των ρητορικών δηλώσεων που βρίσκουμε στους λόγους του Δημοσθένη και του Αισχίνη, όμως ο μελετητής ελαχιστοποιεί τη σημασία των θεσμών στον αθηναϊκό τρόπο λειτουργίας του καθεστώτος. Μια παρόμοια θέση εκφράζει, όπως είδαμε, και ο Ostwald: θεωρεί δηλαδή αναχρονιστική την άποψη του Hansen, με την έννοια ότι παραπέμπει στον σύγχρονο τρόπο σκέψης, σύμφωνα με τον οποίο ο κρατικός μηχανισμός λειτουργεί με βάση το θεσμικό καταμερισμό και την εξειδίκευση. Οι δύο μελετητές δηλαδή, αρνούνται την αναγωγή του “θεσμικού τρόπου σκέψης” στο αθηναϊκό καθεστώς γιατί αυτός ταιριάζει περισσότερο στα σύγχρονα κράτη παρά σε μια αρχαία πόλη-κράτος. Ωστόσο, ο Hansen με τις παρατηρήσεις του για τους αθηναϊκούς θεσμούς, δεν πέφτει στην παγίδα του αναχρονισμού ακριβώς γιατί το χαρακτηριστικό στοιχείο των ερευνών του είναι η προσπάθεια προσέγγισης της άποψης που είχαν οι ίδιοι οι πολίτες της Αθήνας για το καθεστώς τους. Ο “θεσμικός τρόπος σκέψης” ήταν μάλλον κεντρικός για την αθηναϊκή δημοκρατία, χωρίς αυτό να σημαίνει την ύπαρξη γραφειοκρατικής κρατικής μηχανής, κάτι που ισχύει στις σύγχρονες αστικές δημοκρατίες.

Η άποψη του Hansen ενισχύεται από την ανάγνωση της *Αθηναίων Πολιτείας* του Αριστοτέλη, στην οποία αναλύεται με συστηματικό τρόπο η εξέλιξη και διαμόρφωση του δημοκρατικού καθεστώτος. Ο συγγραφέας περιγράφει με λεπτομέρειες το καθορισμένο πλαίσιο λειτουργίας της κάθε αρχής και το έργο, στο σύνολό του, δεν αφήνει αμφιβολία για το γεγονός ότι οι πολίτες συμμετείχαν σε ένα καθεστώς που λειτουργούσε -τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο- με βάση ένα αυστηρά καθορισμένο και συγκεκριμένο οργανωτικό πλαίσιο, το οποίο ήταν σχεδιασμένο έτσι ώστε να επιτυγχάνεται η ισονομία και η διαφάνεια στην πολιτική δραστηριότητα. Οι Αθηναίοι πολίτες δηλαδή είχαν αντίληψη για τις συγκεκριμένες αρμοδιότητες του κάθε καθεστωτικού οργάνου και το ακριβές θεσμικό πλαίσιο στο οποίο υπάγονταν. Οπότε, δεν είναι αναχρονιστικό και άτοπο να μιλάει κανείς για ξεχωριστούς δημοκρατικούς θεσμούς, όπως κάνει ο Hansen. Αντίθετα, η άποψη αυτή είναι διαφωτιστική όσον αφορά τον τρόπο λειτουργίας του δημοκρατικού καθεστώτος και μπορεί να θεωρηθεί χρήσιμη ως αφετηρία έρευνας των αθηναϊκών πολιτικών συνθηκών.

III. Οι κοινωνικές αντιλήψεις που ενσωματώνουν ο Αισχίνης και ο Δημοσθένης στους λόγους τους και η σημασία τους για την ταυτότητα του δικαστικού σώματος.

α. Οι λόγοι της διαμάχης μεταξύ Δημοσθένη και Αισχίνη.

Το βασικό ζητούμενο –δηλαδή η κοινωνική ταυτότητα του δικαστικού σώματος– αν τοποθετηθεί μέσα στα πλαίσια της αθηναϊκής κοινωνικής πραγματικότητας, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα, μπορεί να αναλυθεί στο ερώτημα αν οι δικαστές ήταν στην πλειονότητά τους πένητες ή πλούσιοι. Προκειμένου να απαντηθεί το κύριο αυτό ερώτημα είναι σκόπιμο να βρεθούν μέσα στους λόγους του Δημοσθένη και του Αισχίνη συγκεκριμένες αναφορές, οι οποίες παραπέμπουν σε παγιωμένες κοινωνικές αντιλήψεις σχετικά με την πενία, τον πλούτο, την εργασία –η οποία δεν απέκτησε ποτέ μια αυτόνομη θετική αξία, μια αντίληψη που αν και είχε αριστοκρατικές καταβολές ήταν ευρέως διαδεδομένη, και την καταγωγή. Οι αντιλήψεις αυτές έχουν ως αποδέκτη ένα πολυπληθές και ανομοιογενές ακροατήριο. Αναμφίβολα, δεν θα τις εισέπρατταν όμοια όλοι οι δικαστές. Ο τρόπος που χειρίζονται οι δυο ρήτορες τα παραπάνω κοινωνικά ζητήματα, στην προσπάθεια να οικειοποιηθούν ένα μέρος –τουλάχιστον- του δικαστικού ακροατηρίου μπορεί να αποκαλύψει κάποιες –άμεσες ή έμμεσες- ενδείξεις για την κοινωνική προέλευση των δικαστών. Επίσης, από την άποψη της απόπειρας προσεταιρισμού των δικαστών, έχει ενδιαφέρον και ο τρόπος με τον οποίο οι δύο ρήτορες προβάλλουν την κοινωνική τους θέση αλλά και αυτήν του αντιπάλου τους.

Ο λόγος που εκφωνήθηκε πρώτος χρονολογικά (το 345) και σηματοδότησε την απαρχή της αντιδικίας μεταξύ των δύο ρητόρων ήταν ο *Κατὰ Τίμαρχου*. Το κατηγορητήριο του Αισχίνη αφορά τον Τίμαρχο, όμως ο λόγος εντάσσεται στη διαμάχη του Δημοσθένη με τον Αισχίνη επειδή ο βουλευτής Τίμαρχος ανήκε στον κύκλο του πρώτου. Ο Τίμαρχος και ο Δημοσθένης είχαν σχεδιάσει από κοινού να παραπέμψουν τον Αισχίνη σε δίκη με την κατηγορία της δωροδοκίας για τα γεγονότα της δεύτερης πρεσβείας που έστειλε η Αθήνα στον Φίλιππο (346), στην οποία συμμετείχαν, εκτός των άλλων μελών, οι δύο ανταγωνιστές ρήτορες. Ο Αισχίνης, στην προσπάθειά του να αποφύγει την παραπομπή του σε δίκη, αποφάσισε

να δημιουργήσει έναν δικαστικό αντιπερισπασμό, έτσι ώστε να απαλλαγεί από τους πολιτικούς του αντιπάλους. Ο Δημοσθένης κατά την περίοδο αυτή ήταν νέος και δεν είχε διαπράξει κάτι αξιόμιπτο για το οποίο θα μπορούσε να τον παραπέμψει κανείς σε δίκη. Ο Τίμαρχος όμως, ο οποίος την χρονιά εκείνη ήταν βουλευτής, είχε ήδη αποκτήσει κακή φήμη για την άστατη προσωπική του ζωή, γεγονός που τον καθιστούσε εύκολο στόχο για το κατηγορητήριο του Αισχίνης.¹⁰⁰ Ο Αισχίνης, λοιπόν, απέδωσε στον Τίμαρχο την κατηγορία της εκπόρνευσης, στηριζόμενος σε νόμο, ο οποίος προέβλεπε –μεταξύ άλλων- ότι όσοι πολίτες πουλούσαν το σώμα τους δεν είχαν δικαίωμα αγόρευσης στην Εκκλησία του Δήμου.

Ο ρήτορας παρουσιάζει τον Τίμαρχο ως ιδιαίτερα έκλυτο άτομο με ροπή στις απολαύσεις. Αναφέρει ότι σπατάλησε την πατρική του περιουσία γιατί ήταν λάτρης των ηδονών: του άρεσαν τα πολυτελή δείπνα και η παρέα με εταίρες.¹⁰¹ Σε ένα σημείο υποστηρίζει ότι ο κατηγορούμενος περνούσε όλη τη μέρα ασχολούμενος με τυχερά παιχνίδια- δηλαδή ζάρια και στοιχήματα σε κοκορομαχίες.¹⁰² Στη συνέχεια, απευθυνόμενος προς τους δικαστές εκφράζει την αγανάκτησή του για τη ροπή στην πολυτέλεια που χαρακτήριζε τον Τίμαρχο και τον εραστή του, Ηγήσανδρο. Συγκεκριμένα, θεωρεί βέβαιο ότι το ακροατήριό του γνωρίζει τις σπατάλες των δύο αυτών ανθρώπων: *τις γὰρ ὑμῶν οὐ πάποτε εἰς τοῦτον ἀφίκται καὶ τὰς δαπάνας τὰς τούτων οὐ τεθεώρηκεν;*¹⁰³ Ο Αισχίνης εκφράζεται με απαξιωτικό τρόπο για τη ζωή του Τιμάρχου αναμένοντας πιθανότατα ότι οι δικαστές συμμερίζονταν αυτήν την άποψη, ότι δηλαδή μια τέτοια συμπεριφορά αποτελούσε πρόκληση για τον Αθηναίο πολίτη που δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να ξοδεύει συστηματικά χρήματα σε αγαθά πολυτελείας και πολυέξοδες συνήθειες. Η αγανάκτηση που εκφράζει ο ρήτορας στο σημείο αυτό δεν αφορά τόσο την κατοχή του πλούτου όσο τη μη ορθολογική διαχείριση και την υπέρβαση του μέτρου που οδηγεί στην υιοθέτηση ενός τρόπου ζωής με ροπή στην τρυφή, ο οποίος προφανώς ήταν άγνωστος στους πένητες.

Ο Αισχίνης φαίνεται ότι δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στο γεγονός ότι ο Τίμαρχος κάποτε υπήρξε πλούσιος, αλλά, μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, η ακίνητη πατρική

¹⁰⁰ Ed. M Harris, *Aeschines and Athenian politics*, 1995, σελ. 101-102. Η V. Hunter επισημαίνει ότι – σύμφωνα με τις αναφορές του Αισχίνης (1.48, 130) ο Τίμαρχος ήταν διαβόητος για την κακή του φήμη η οποία είχε απλωθεί σε ολόκληρη την πόλη. V. Hunter, *Policing Athens*, 1994, σελ. 98-99.

¹⁰¹ Αισχίνης 1 (*Κατὰ Τιμάρχου*) 42.

¹⁰² ο. π. 53.

¹⁰³ ο. π. 65.

του περιουσία εξανεμίστηκε γιατί ο κατηγορούμενος τη ρευστοποίησε πουλώντας όσο- όσο τη γη του προκειμένου να πληρώσει τις εξεζητημένες του συνήθειες.¹⁰⁴ Ο ρήτορας αναφέρει χαρακτηριστικά για το μέγεθός της ότι ο Αισχίνης κληρονόμησε από τον πατέρα του τόσο μεγάλη περιουσία, που αν την είχε άλλος θα αναλάμβανε και λειτουργίες (*ἐλητούργει*). όμως ο ίδιος ούτε για τις δικές του ανάγκες δεν κατάφερε να τη διαφυλάξει.¹⁰⁵ Με τη νύξη αυτή ο Αισχίνης υποδηλώνει ότι ο Τίμαρχος θα μπορούσε να είχε συνεισφέρει στο δημόσιο συμφέρον, κάτι που άλλωστε είχε υποχρέωση να κάνει από την στιγμή που ήταν τόσο εύπορος. Σπαταλώντας όμως την πατρική του περιουσία σε εφήμερες απολαύσεις δεν έβλαψε μόνο τον εαυτό του αλλά και την πόλη· αν έκανε σωστή διαχείριση των περιουσιακών του στοιχείων αφενός θα ζούσε αξιοπρεπώς και αφετέρου θα μπορούσε να αναλάβει κάποια λειτουργία η οποία δεν αποτελούσε μόνο υποχρεωτική αλλά και τιμητική πράξη για τον ίδιο. Πέρα από το ενδεχόμενο της εκπόρνευσης του Τίμαρχου, την οποία ο Αισχίνης προσπαθεί να αποδείξει χρησιμοποιώντας κυρίως την αρνητική του φήμη και τη δύναμη του κουτσομπολιού,¹⁰⁶ ο Αισχίνης, εγείρει και το θέμα της έμπρακτης φιλοπατρίας των πλουσίων: τονίζει ότι ο κατηγορούμενος εξανεμίζοντας την περιουσία του απέφυγε παράλληλα και την υποχρέωση της λειτουργίας. Άλλωστε, δεν περιορίζει τη μομφή του στον κατηγορούμενο Τίμαρχο που τον βαραίνει πρωτίστως η κατηγορία της εκπόρνευσης, αλλά προσθέτει ότι και ο πατέρας του Τιμάρχου προσπάθησε να αποφύγει την ανάληψη κάποιας χορηγίας, υπονοώντας ότι πρόκειται για τακτική μιας πλούσιας οικογένειας και όχι ενός μεμονωμένου ατόμου: *Φοβηθείς γὰρ τὰς λητουργίας ἀπέδωτο ἃ ἦν αὐτῷ κτήματα*.¹⁰⁷ Ρευστοποιώντας δηλαδή την ακίνητη περιουσία του, ο πατέρας του Τιμάρχου αποφεύγει την αυτόματη ένταξή του στους κόλπους των πολύ εύπορων πολιτών,

¹⁰⁴ Αισχίνης 1 (*Κατά Τιμάρχου*). 96.

¹⁰⁵ ο. π. 97.

¹⁰⁶ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η φήμη και το κουτσομπολιό θέτουν τα άτυπα αυτά όρια της καλής συμπεριφοράς που όφειλαν να τηρούν ειδικά όσοι Αθηναίοι πολιτεύονταν. Η Hunter θεωρεί τον παράγοντα της φήμης ιδιαίτερα καθοριστικό και μια ένδειξη της δύναμης του κουτσομπολιού στην αθηναϊκή κοινωνία αποτελεί το γεγονός ότι ο Αισχίνης δεν καλεί μάρτυρες που θα στήριζαν τη βασική κατηγορία της εκπόρνευσης του Τιμάρχου γιατί σε τέτοιες περιπτώσεις, «οι αποδείξεις, με τη σημερινή έννοια, δεν ήταν πάντα απαραίτητες». V. Hunter, *Policing Athens*, 1994, σελ. 105.

¹⁰⁷ Αισχίνης 1 (*Κατά Τιμάρχου*) 101. Στο ίδιο χωρίο ο ρήτορας απαριθμεί τα υπόλοιπα περιουσιακά στοιχεία που απέμειναν στον πατέρα του κατηγορούμενου.

εφόσον δεν είναι εύκολος ο εντοπισμός και η εκτίμηση του μεγέθους μιας περιουσίας που αποτελείται από μετρητά.¹⁰⁸

Το κατηγορητήριο που αναπτύσσει ο Αισχίνης εναντίον του Τιμάρχου επιτρέπει την διατύπωση κάποιων υποθέσεων σχετικά με τις κοινωνικές αντιλήψεις που αφορούσαν την κατοχή του πλούτου. Από τα παραπάνω χωρία μπορεί κανείς να υποθέσει ότι πιθανώς υπήρχε ως ένα βαθμό μια γενική δυσαρέσκεια απέναντι στους εύπορους πολίτες, αλλά παράλληλα η κατοχή του πλούτου συνοδευόταν από κάποιες ειδικές κοινωνικές συμβάσεις, τις οποίες χρησιμοποιεί ο Αισχίνης στην επιχειρηματολογία του προκειμένου να πλήξει την εικόνα του Τιμάρχου. Όπως φαίνεται συγκεκριμένα από το λόγο αυτό, ήταν απαράδεκτη η κατασπατάληση της πατρικής περιουσίας και η εκούσια μείωση των πόρων εκείνων που απέφεραν εισοδήματα στον ευκατάστατο πολίτη, ο οποίος χάρη σ' αυτά δεν ήταν αναγκασμένος να εργάζεται. Ένας πλούσιος κληρονόμος ήταν αναμενόμενο να κάνει σωστή οικονομική διαχείριση, προστατεύοντας τα περιουσιακά στοιχεία που ανήκαν στην οικογένειά του και διατηρώντας τη θέση του στο οικονομικά ισχυρότερο στρώμα του πληθυσμού.¹⁰⁹ Ο Cohen παρατηρεί ότι μέσα από ρητορικούς λόγους διαγράφεται συχνά το πορτρέτο των πλούσιων νέων που χαρακτηρίζονται από προκλητική έως υβριστική συμπεριφορά καθώς γεμίζουν τον ελεύθερο χρόνο τους ασχολούμενοι με γλέντια, οινοποσίες, τσακωμούς, προσβολές, καυχησιολογία και σεξουαλικό ανταγωνισμό.¹¹⁰ Η περιγραφή του Τιμάρχου ταιριάζει με αυτόν τον ρητορικό «τόπο». Επιπλέον, ο εναγόμενος Τιμάρχος -που συνέχισε αυτές τις δραστηριότητες ακόμα και σε μεγαλύτερη ηλικία και έχοντας σπαταλήσει την μεγάλη του περιουσία- εμφανίζεται και ως παραβάτης του καθήκοντος που αφορά μόνο τη δική του τάξη, της ανάληψης λειτουργιών. Η αποφυγή της ανάληψης αυτής της φορολογικής υποχρέωσης θα ήταν σαφώς καταδικαστέα από την πλειοψηφία των πολιτών στην περίπτωση που ήταν πένητες και ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται.

Ο Αισχίνης σε πολλά σημεία τονίζει¹¹¹ ότι ο Τιμάρχος δεν πούλαγε το σώμα του μόνο γιατί ήταν έκφυλος, αλλά επειδή, έχοντας συνηθίσει να ζει μέσα στην τρυφή,

¹⁰⁸ Ο Gabrielsen έχει επισημάνει ότι ήταν εύκολο για έναν ευκατάστατο πολίτη να αποκρύψει τα περιουσιακά του στοιχεία και για το λόγο αυτό «οι λειτουργίες παρέμειναν, κατά μια έννοια, προαιρετικές, με ανάλογες τιμητικές αμοιβές ως βασικό μέσο προσέλκυσης εθελοντών» V. Gabrielsen, «ΦΑΝΕΡΑ and ΑΦΑΝΗΣ ΟΥΣΙΑ in classical Athens», σελ. 112.

¹⁰⁹ Ο Αισχίνης (1.30) αναφέρεται σε νόμο ο οποίος προέβλεπε ότι όσοι κατασπατάλησαν την πατρική περιουσία αποκλείονται από τις δημόσιες αγορεύσεις, γιατί είναι αναμενόμενο ότι με τον ίδιο τρόπο θα διαχειριστούν και τις υποθέσεις της πόλης, δηλαδή καταχρηστικά.

¹¹⁰ D. Cohen, *Law, violence and community in classical Athens*, σελ. 140-141.

¹¹¹ Αισχίνης 1 (*Κατά Τιμάρχου*) 42, 75, 95, 96.

κατέφυγε στην εύκολη –γι’ αυτόν- λύση της εκπόρνευσης προκειμένου να συνεχίσει τις σπατάλες. Από τη στιγμή που ο Τίμαρχος έπαψε να είναι πλούσιος, δηλαδή αυτάρκης σε αγαθά που του εξασφάλιζε η γη του, θα μπορούσε να καταφύγει στη λύση της εργασίας και όχι στην πορνεία. Ο ρήτορας προτρέπει τους δικαστές χρησιμοποιώντας β’ πληθυντικό πρόσωπο να συμβουλευθούν («κελεύετε») τους ανθρώπους αυτού του είδους αφενός να σταματήσουν «να σας ενοχλούν και να αγορεύουν ενώπιον του δήμου» (*μη ὑμῖν ἐνοχλεῖν, ἀλλὰ παύσασθαι δημηγοροῦντας*) και αφετέρου, «να δουλέψουν (*ἐργάζεσθαι*) και να βρουν κάποιον άλλον τρόπο να κερδίσουν τα προς το ζην» (*καὶ ἐτέρωθεν κτᾶσθαι τὸν βίον κελεύετε*).¹¹² Παρακινεί τους δικαστές λοιπόν να πουν οι ίδιοι στους πρώην πλούσιους κληρονόμους να στραφούν προς την εργασία για να θρέψουν τους εαυτούς τους. Η παραίνεση αυτή του ρήτορα πιθανώς δείχνει ότι ο ίδιος έχει επίγνωση ότι ανάμεσα στο ακροατήριό του συγκαταλέγονται και πολίτες που ήταν πένητες και η εργασία αποτελούσε γι’ αυτούς μια καθημερινή πραγματικότητα. Αν οι δικαστές δεν είχαν στο σύνολό τους καμία εμπειρία εργασίας – δηλαδή αν ήταν πλούσιοι- τότε αυτή η ρητορική παραίνεση θα έχανε τον σκοπό της που είναι, αφενός, ο προσεταιρισμός του σώματος των δικαστών και, αφετέρου, η παρουσίαση του κατηγορούμενου ως ατόμου ξένου προς το κοινωνικό σύνολο. Η χρήση του β’ πληθυντικού προσώπου, επομένως, στο συγκεκριμένο χωρίο αποκτά κοινωνική χροιά, εφόσον ο ρήτορας με τη διπλή αυτή προτροπή προς τους δικαστές μοιάζει να απευθύνεται σε ανθρώπους που δεν είναι απαλλαγμένοι από την ανάγκη της εργασίας.

Ο Αισχίνης εκμεταλλεύεται τις κοινωνικές προκαταλήψεις απέναντι στους πλούσιους προκειμένου να αποδείξει με την επιχειρηματολογία του ότι ο βίος του Τίμαρχου αποτελούσε πρόκληση για τους συμπολίτες του που στην πλειοψηφία τους πιθανότατα δεν είχαν την οικονομική άνεση ώστε να ξοδεύουν χρήματα επιδιδόμενοι σε τέτοιου είδους δραστηριότητες. Εφόσον ο Αισχίνης χρησιμοποιεί αυτές τις προκαταλήψεις μπορεί να γίνει η υπόθεση ότι το ακροατήριο του αποτελούνταν κυρίως από πολίτες που δεν ήταν ιδιαίτερα εύποροι και οι οποίοι περίμεναν από τους πλούσιους αντιδίκους, τις περιπτώσεις των οποίων εκδίκαζαν, να μην ξεπερνούν τα παραπάνω όρια. Ωστόσο, η κατοχή του πλούτου καθεαυτή δεν παρουσιάζεται από τον Αισχίνη ως κάτι μεμπτό, αντίθετα, ο ρήτορας θεωρεί θεμιτή τη συντήρηση ενός πολίτη από τα εισοδήματα και την περιουσία του: όπως τονίζει, στον Τίμαρχο δεν

¹¹² Αισχίνης 1 (*Κατά Τιμάρχου*) 195.

έμεινε τίποτα από τα αγαθά εκείνα που εξασφαλίζουν τη διαβίωση στους «έντιμους» ανθρώπους: *Ἄλλ' οὐκ ἔστι τούτῳ λοιπὸν οὐδέν, οὐκ οἰκία, οὐ συνοικία, οὐ χωρίον, οὐ οἰκέται, οὐ δάνεισμα, οὐκ ἄλλ' οὐδέν ἀφ' ὧν ἄνθρωποι μὴ κακοῦργοι ζῶσιν.*¹¹³ Η άποψη αυτή είναι σύμφωνη με τις αρχαίες αντιλήψεις για την εργασία και το ιδανικό της αυτάρκειας, σύμφωνα με το οποίο η συντήρηση των πολιτών επιτυγχάνονταν με την εκμετάλλευση της ακίνητης, κυρίως, περιουσίας τους. Οι πένητες, αν και ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται θα ήθελαν να επιτύχουν αυτό το στόχο και μπορούμε να υποθέσουμε ότι η περίπτωση ενός πλούσιου όπως ο Τίμαρχος που εκούσια έχασε την περιουσία του, και στράφηκε στην πορνεία –και όχι στην εργασία- θα προκαλούσε σε μεγαλύτερο βαθμό ίσως την αγανάκτηση ενός πένητα παρά ενός πλούσιου πολίτη.

Ο Αισχίνης σε όλο τον λόγο *Κατὰ Τιμάρχου* αναφέρει τις κοινωνικές αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες ένα έκλυτο και φιλοχρήματο άτομο αποτελεί κίνδυνο για την πόλη. Συγκεκριμένα τον θεωρεί εν δυνάμει εχθρό του δημοκρατικού πολιτεύματος¹¹⁴: *ἀλλ' αἱ προπετεῖς τοῦ σώματος ἡδοναί καὶ τὸ μηδὲν ἱκανὸν ἡγεῖσθαι, ... ταῦτα παρακελεύεται σφάττειν τοὺς πολίτας, ὑπηρετεῖν τοῖς τυράννοις, συγκαταλύειν τὸν δῆμον.* Είναι φανερό λοιπόν η προσπάθεια του Αισχίνη να δώσει πολιτική διάσταση στην υπόθεση του Τιμάρχου η οποία είναι ηθικής φύσης. Για το λόγο αυτό δεν αρκείται να τον παρουσιάσει ως σπάταλο και έκλυτο άτομο αλλά επισημαίνει τον κίνδυνο που διατρέχει το πολίτευμα από ανθρώπους που επιδεικνύουν τέτοιου είδους διαγωγή στην προσωπική τους ζωή, επιδιώκοντας να αποδείξει ότι ο κατηγορούμενος είναι ένα ξένο σώμα για την πόλη και το δημοκρατικό καθεστώς, που οι δικαστές θα πρέπει να απομονώσουν στερώντας του τα πολιτικά δικαιώματα. Ο Αισχίνης αποδίδει την εικόνα του υβριστή πλούσιου που σπατάλησε την πατρική του περιουσία και στο Δημοσθένη, γνωρίζοντας ότι ο Τίμαρχος ανήκει στον κύκλο του και ότι ο ρήτορας θα τον στηρίξει στην υπεράσπισή του. Αναφέρει, λοιπόν, ότι ο Δημοσθένης σπατάλησε την πατρική του περιουσία και στη συνέχεια για να εξασφαλίσει χρήματα άρχισε να ψάχνει για νέους πλούσιους και ορφανούς από πατέρα, την περιουσία των οποίων διαχειρίζονταν οι μητέρες τους, προκειμένου να τους αποσπάσει ευκολότερα χρήματα.¹¹⁵ Οι ατεκμηριώτες μομφές και οι προσωπικές επιθέσεις αυτού του είδους

¹¹³ Αισχίνης 1 (*Κατὰ Τιμάρχου*) 105.

¹¹⁴ ο. π. 191.

¹¹⁵ ο. π. 170-173.

είναι ιδιαίτερα συνηθισμένες μεταξύ των δύο ρητόρων, οι οποίοι στους λόγους τους δεν χάνουν ευκαιρία να επιτεθούν με ύβρεις εναντίον του αντιδίκου τους και της οικογένειάς του. Σε αντίθεση με τέτοιου είδους παρεκτροπές, ο Αισχίνης αυτοπαρουσιάζεται ως θαυμαστής νέων ανδρών λέγοντας ότι και ο ίδιος έχει συνθέσει ερωτικά ποιήματα και έχει πάρει μέρος σε αψιμαχίες αλλά αυτού του είδους τον έρωτα τον ονομάζει «δίκαιον» και τον διαχωρίζει εντελώς από τον τρόπο ζωής που ακολουθεί ο Τίμαρχος.¹¹⁶ Ο λόγος που γνωστοποιεί τις δικές του εμπειρίες όπως αναφέρει, είναι η προσπάθεια να αποκρούσει προκαταβολικά τυχόν κατηγορίες του αντιπάλου του για υποκρισία, ότι δηλαδή μέμφεται ερωτικές πρακτικές που έχει και ο ίδιος υιοθετήσει κατά το παρελθόν.¹¹⁷

Ο Τίμαρχος καταδικάστηκε σε στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων, μια απόφαση που μας είναι γνωστή από το λόγο του Δημοσθένη *Περὶ τῆς παραπρεσβείας*,¹¹⁸ ο οποίος εκφωνήθηκε το 343, δηλαδή δυο χρόνια μετά τη δίκη του Τιμάρχου. Ο Δημοσθένης στο λόγο αυτό κατηγορεί τον Αισχίνη για προδοτική προς την πόλη στάση κατά τα γεγονότα της δεύτερης πρεσβείας που απέστειλε η Αθήνα στο Φίλιππο. Οι διαπραγματεύσεις αυτές –στις οποίες συμμετείχαν ως πρεσβευτές και οι δυο ρήτορες– σφραγίστηκαν από τη συνομολόγηση συνθήκης η οποία είναι γνωστή ως Φιλοκράτειος ειρήνη (346). Το αποτέλεσμα της δίκης αυτής ήταν η αθώωση του Αισχίνη από τις κατηγορίες που του είχε προσάψει ο Δημοσθένης για ύποπτες συναλλαγές με το Φίλιππο και δωροδοκία. Ο βασικός λόγος της απόφασης αυτής υπήρξε η αδυναμία από τη μεριά του Δημοσθένη παράθεσης ουσιαστικών στοιχείων που να τεκμηριώνουν το κατηγορητήριο.¹¹⁹

Στο λόγο αυτό ο Δημοσθένης αναφέρεται στην περίπτωση του Τιμάρχου –ο οποίος κατά το διάστημα της εκφώνησης του λόγου είχε χάσει τα πολιτικά του δικαιώματα– προσπαθώντας να απογυμνώσει τις –δικαιωμένες πλέον δικαστικά– κατηγορίες του Αισχίνη για εκπόρνευση από την κοινωνική και πολιτική τους διάσταση. Συγκεκριμένα, δηλώνει ότι το αδίκημα του Τιμάρχου στρεφόταν απέναντι στον εαυτό του και όχι εις βάρος της πόλης¹²⁰ και ότι ο Τίμαρχος μπήκε στο

¹¹⁶ Αισχίνης 1 (*Κατὰ Τιμάρχου*) 136-137.

¹¹⁷ ο. π. 135.

¹¹⁸ Δημοσθένης 19 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 2.

¹¹⁹ D. Harvey, «Some aspects of bribery in Greek politics» σελ. 93-95. Ο μελετητής αναφέρει ότι, εξαιτίας της έλλειψης στοιχείων, ο ρήτορας κατέφυγε σε τεχνάσματα, δηλαδή αναφορές, σύμφωνα με τις οποίες η δωροδοκία ήταν εμφανής και αυταπόδεικτη. (Δημοσθένης 19 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 120, 331, 111, 119).

¹²⁰ Δημοσθένης 19 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 284.

στόχαστρο του ρήτορα απλά επειδή ήταν όμορφος και είχε μια έντονη ζωή όταν ήταν νέος.¹²¹ Ωστόσο, ο Δημοσθένης αρκείται σε αυτές τις αναφορές μόνο και δεν κατηγορεί τους δικαστές -άμεσα, ή έμμεσα- ότι παραπλανήθηκαν βγάζοντας καταδικαστική για τον Τίμαρχο απόφαση –ξέρει άλλωστε ότι είναι μη αναστρέψιμη και δεν τον συμφέρει να χάσει την εμπιστοσύνη του ακροατηρίου του προσάπτοντάς του λανθασμένη κρίση. Αν και έχει, δηλαδή, επίγνωση ότι η πολιτική διάσταση που προσέδωσε ο Αισχίνης στην περίπτωση του Τίμαρχου συνέβαλε στην καταδίκη του, αποσιωπά εντελώς τα πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα της υπόθεσης, αποδίδοντας αποκλειστικά στην προσωπική εμπάθεια του Αισχίνη την ευθύνη για την καταδίκη του Τιμάρχου.¹²²

Ο Δημοσθένης στον ίδιο λόγο ασχολείται και με το Φιλοκράτη –για τον οποίο υπήρχαν υπόνοιες ότι χρηματίστηκε από το Φίλιππο- προσάπτοντας του ότι με τα χρήματα που πήρε *πόρνας ήγόραζε καὶ ἰχθῦς περιῶν*¹²³. Η αναφορά αυτή θυμίζει τον Αισχίνη στον προηγούμενο λόγο.¹²⁴ Όπως αναφέρθηκε, ο Αισχίνης ρωτούσε τους δικαστές «ποιος από σας δεν πήγε στην αγορά για ψώνια και δεν είδε τις σπατάλες που κάνουν αυτοί οι άνθρωποι;» εννοώντας τον Τίμαρχο και τον Ηγήσανδρο. Ο Δημοσθένης στο σημείο αυτό εννοεί ότι ο Φιλοκράτης, ενώ είχε περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες, ξαφνικά άρχισε να ξοδεύει απροκάλυπτα χρήματα σε αγαθά πολυτελείας, γεγονός που υποδηλώνει –σύμφωνα με το ρήτορα- ότι χρηματίστηκε κατά τη διάρκεια της πρεσβείας. Από τις δηλώσεις αυτές φαίνεται ότι η αγορά ήταν ένας δημόσιος χώρος όπου γίνονταν φανερές οι οικονομικές ανισότητες, καθώς οι οικογενειάρχες πένητες δεν ήταν σε θέση να ξοδεύουν, τουλάχιστον συστηματικά, χρήματα σε είδη πολυτελείας · αντίστοιχα, η απόκτηση ακριβών αγαθών πρόδιε τους ευπορότερους και πιθανότατα οι σπατάλες αποτελούσαν πράγματι πρόκληση για τους φτωχότερους Αθηναίους. Οι δικαστές μάλλον ήταν εξοικειωμένοι με αυτήν την άποψη, διαφορετικά οι ρήτορες δεν θα είχαν εντάξει στην επιχειρηματολογία τους το κριτήριο της αγοραστικής δυνατότητας και κατανάλωσης ως ένδειξη της οικονομικής κατάστασης.

Ο Δημοσθένης στον ίδιο λόγο αναφέρεται στους αδερφούς του Αισχίνη, τον Αφόβητο και το Φιλοχάρη, τους οποίους λόγω της καταγωγής και των ταπεινών τους

¹²¹ Δημοσθένης 19 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 233.

¹²² ο. π. 2, 233.

¹²³ ο. π. 230. Τα ψάρια ήταν για τους Αθηναίους ένα εκλεκτό και ακριβό έδεσμα και δεν είχαν όλοι τη δυνατότητα να τα καταναλώνουν σε καθημερινή βάση.

¹²⁴ Αισχίνης 1 (*Κατὰ Τιμάρχου*) 65

επαγγελματιών ονομάζει *τυχόντας ανθρώπους*¹²⁵ συμπληρώνοντας ότι *οὐδεμιᾶς κακίας ταῦτα, ἀλλ' οὐδὲ στρατηγίας γ' ἄξια, πρεσβειῶν, στρατηγιῶν, τῶν μεγίστων τιμῶν ἡξιώσαμεν*.¹²⁶ Τονίζει δηλαδή ότι ο αθηναϊκός δῆμος –εντάσσοντας και τον εαυτό του σ' αυτόν, χρησιμοποιώντας ρήμα α' πληθυντικού προσώπου (*ἡξιώσαμεν*)- παραχώρησε στους αδερφούς του Αισχίνη ανώτατα αξιώματα, τους έδωσε δηλαδή τη δυνατότητα πολιτικής ανέλιξης αν και οι ίδιοι κατάγονταν από τα κατώτερα λαϊκά στρώματα. Διευκρινίζει βέβαια ότι τα επαγγέλματά τους δεν είναι άξια κατηγορίας, αλλά δεν συμβαδίζουν με τα αξιώματα που ανέλαβαν. Ο ρήτορας καταλήγει λέγοντας ότι αν κάποιος οφείλει ευγνωμοσύνη (*χάριν*) σε κάποιον, είναι τα τρία αδέρφια –μαζί με τον Αισχίνη- που οφείλουν να αποδώσουν στο δῆμο –που περιλαμβάνει και τον ίδιο το Δημοσθένη-την τιμή που τους έκανε και τους εμπιστεύτηκε αυτές τις υψηλόβαθμες θέσεις : *οὐχ ἡμεῖς χάριν ὑμῖν οὐδενός, ἀλλ' ὑμεῖς ἡμῖν δικαίως ἂν ἔχοιτε τούτων*.¹²⁷ Ο σκοπός βέβαια του Δημοσθένη είναι να επισημάνει στους δικαστές ότι ο Αισχίνης χρησιμοποίησε καταχρηστικά την ιδιότητα του πρεσβευτή στη Μακεδονία και πρόδωσε τα συμφέροντα της πόλης, ενώ θα έπρεπε, τόσο αυτός όσο και τα αδέρφια του που είχαν επίσης αναλάβει αξιώματα να δρουν ανάλογα με τα συμφέροντα του αθηναϊκού δήμου και να μη λαμβάνουν ως κάτι δεδομένο την εμπιστοσύνη που τους έδειξε το σύνολο των πολιτών, αλλά να προσπαθούν να φανούν αντάξιοί της ανά πάσα στιγμή. Ο Αισχίνης είναι για το ρήτορα αναξιόπιστος και η δικαστική υποστήριξη που ίσως σπεύσουν τα αδέρφια του να του δώσουν¹²⁸ δεν αρκεί για να τον βγάλει από τη δύσκολη θέση. Άλλωστε, συνεχίζει ο ρήτορας - εντάσσοντας πάντα και τον εαυτό του στον αθηναϊκό δῆμο- προκειμένου να αποδοθούν οι θέσεις αυτές στον Αισχίνη και τους αδερφούς του, «αφήσαμε κατά μέρος πολλούς που ήταν άξιοι να τιμώνται περισσότερο από εσάς και έτσι σας κάναμε να υπερηφανεύεστε».¹²⁹ Σε άλλο σημείο του λόγου του ο ρήτορας τονίζει ότι ο πατέρας του Αισχίνη δε πρόσφερε τίποτα στην πόλη και κανένας συγγενής του δεν έχει να επιδείξει κάποιο αξιόλογο έργο.¹³⁰

¹²⁵ Δημοσθένης 19 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 237. Ο ρήτορας αναφέρει ότι ο Φιλοχάρης ζωγράφιζε τα δοχεία των αρωμάτων και τα τύμπανα, και οι άλλοι –εννοεί τον Αφόβητο και τον Αισχίνη- ήταν υπογραμματεῖς.

¹²⁶ Δημοσθένης 19 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 237.

¹²⁷ ο. π. 238.

¹²⁸ ο. π. 237.

¹²⁹ ο. π. 238.

¹³⁰ ο. π. 281.

Εν ολίγοις, οι δηλώσεις του Δημοσθένη αναφορικά με την πολιτική ανέλιξη του Αισχίνη και των αδερφών του μπορεί να συνοψιστούν με τη φράση «εμείς σας εκλέξαμε στις θέσεις αυτές παρά την ταπεινή σας καταγωγή παραγκωνίζοντας πολίτες πιο άξιους από εσάς, αλλά εσείς θεωρήσατε δεδομένη την εμπιστοσύνη που σας δείξαμε αντί να συνεχίσετε να αγωνίζεστε γι' αυτήν». Η κύρια αντίληψη που εκφράζει ο ρήτορας στο σημείο αυτό είναι η εξής: οι πολίτες που ανήκουν στα κατώτερα λαϊκά στρώματα δεν συνηθίζεται να αναλαμβάνουν τα υψηλότερα αξιώματα της πόλης, γιατί γι' αυτά προτιμούνται οι «άξιοι». ο ρήτορας με το χαρακτηρισμό αυτό αναφέρεται προφανώς στους ευκατάστατους πολίτες, αυτούς δηλαδή που δεν ανήκουν στην ίδια κοινωνική θέση με τον Αισχίνη και την οικογένειά του. Μια δεύτερη παρατήρηση για το χωρίο αυτό είναι ότι οι δικαστές ταυτίζονται με το δήμο- κάτι που δείχνει την ταύτιση των συμφερόντων μεταξύ των δύο σωμάτων, της Εκκλησίας και των δικαστηρίων η οποία αναλύθηκε στην προηγούμενη ενότητα- με τη διαφορά ότι ο ρήτορας εντάσσει και τον εαυτό του στο πολιτικό σύνολο – χρησιμοποιώντας α' πληθυντικό πρόσωπο- θέλοντας να δείξει ότι αποτελεί μέρος του δήμου και μιλάει εξ ονόματός του- αποπειράται δηλαδή να προσδώσει βαρύτητα στις δηλώσεις του.

Από τα λεγόμενα του Δημοσθένη προκύπτει ένα πρόβλημα. Αναρωτιέται δηλαδή κανείς για ποιο λόγο ο ρήτορας απαξιώνει τη λαϊκή καταγωγή και κοινωνική θέση του αντιδίκου του και των στενών συγγενών του. Αποτελούσε η κατώτερη κοινωνική θέση εμπόδιο στην πολιτική ανέλιξη ενός πολίτη στα πλαίσια ενός δημοκρατικού καθεστώτος που έχει τυπικά απορρίψει τα κριτήρια της καταγωγής και της περιουσίας; Πώς δικαιολογείται αυτή η αντίφαση και κατά πόσο οι δικαστές ασπάζονταν αυτή την αντίληψη που έχει σαφείς αριστοκρατικές καταβολές; Το ζήτημα αυτό έχει απασχολήσει τον Ober γιατι η άποψη αυτή –σύμφωνα με την οποία ήταν αναμενόμενο ότι η καταγωγή των πολιτών που αναλάμβαναν πολιτικά αξιώματα αναγόταν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα – είναι κοινός τόπος στους λόγους των αττικών ρητόρων. Ο μελετητής θεωρεί ότι εφόσον οι ρητορικές επιθέσεις για την καταγωγή του αντιπάλου είναι συνηθισμένες, οι Αθηναίοι πολίτες δεν αντιμετώπιζαν με δυσμένεια «την οποιαδήποτε επίδειξη προσωπικής ανωτερότητας των πολιτικών τους».¹³¹

¹³¹ J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 430.

Το χωρίο όπου ο Δημοσθένης μέμφεται την καταγωγή του Αισχίνη και των αδερφών του και απαιτεί την απόδοση ευγνωμοσύνης προς το δήμο, είναι ενδεικτικό, σύμφωνα με το μελετητή, μιας συγκεκριμένης νοοτροπίας, σχετικά με την οποία παρατηρεί τα εξής¹³²: «Επομένως, άξιος της δημόσιας ευγνωμοσύνης ήταν ο αριστοκρατικός, ο οποίος υποβαθμίστηκε, προκειμένου να εξισωθεί με το δήμο· ο μέσος πολίτης, ο οποίος ανελίχθηκε με τη βοήθεια του δήμου, όφειλε ευγνωμοσύνη προς αυτόν. Πιθανώς να θεωρηθεί δεδομένο ότι η ανάθεση μείζονος σημασίας αξιωμάτων, στρατιωτικών και πολιτικών, σε πολίτες “ταπεινής καταγωγής” θα ικανοποιούσε τους Αθηναίους, εφόσον πέραν της ευγνωμοσύνης τους οι ευνοημένοι θα παρέμεναν αφοσιωμένοι προς το δήμο. Ωστόσο, η έμμεση δήλωση του Δημοσθένη, ως προς το ότι ένας υπογραμματέας είναι ανάξιος καίριων θέσεων, υποστηρίζει το αντίθετο». Ο Ober αναφέρει¹³³ ότι ο Αισχίνης, προκειμένου να αμυνθεί στην επίθεση του Δημοσθένη, επρόκειτο να πλάσει στον επόμενο λόγο ένα παρελθόν, «το οποίο θα επαλήθευε τις προσδοκίες των Αθηναίων ως προς τα διαπιστευτήρια του σωστού λαϊκού ηγέτη: δηλαδή του αριστοκρατικού, λόγω καταγωγής και συμπεριφοράς, ο οποίος όμως ήταν ταυτοχρόνως ένας μέσος πολίτης ταγμένος υπέρ του ιδανικού της πολιτικής ισότητας όλων των Αθηναίων».

Πράγματι, οι δηλώσεις αυτές του Δημοσθένη θα πρέπει να εξεταστούν σε αντιπαράθεση με την απάντηση του Αισχίνη προκειμένου να διαπιστωθεί κατά πόσο εκφράζει ο ρήτορας στο σημείο αυτό ευρέως διαδεδομένες αντιλήψεις με τις οποίες το ακροατήριο των δικαστών ήταν εξοικειωμένο. Όπως επισημαίνει ο Ober, ο Αισχίνης νιώθει την ανάγκη να προτάξει το οικογενειακό του υπόβαθρο αποκρούοντας τις κατηγορίες του αντιπάλου του. Η απάντησή του βρίσκεται στο λόγο *Περί τῆς παραπρεσβείας* όπου επιστρατεύει μια αμυντική τακτική προκειμένου να αμβλύνει τις αρνητικές εντυπώσεις που δημιούργησαν οι επιθέσεις του αντιδίκου του για τα κοντινά συγγενικά του πρόσωπα. Συγκεκριμένα ο ρήτορας αναφέρει¹³⁴ ότι ο πατέρας του, ο Ατρόμητος, ήταν στα νιάτα του αθλητής και είχε περιουσία την οποία έχασε εξαιτίας του πελοποννησιακού πολέμου. Αργότερα, εξορίστηκε από τους τριάκοντα τυράννους, υπηρέτησε ως στρατιώτης στην Ασία και επέστρεψε στην Αθήνα για να συμβάλλει στην παλινόρθωση της δημοκρατίας. Η καταγωγή του ανάγεται στη φατρία που χρησιμοποιεί τους ίδιους βωμούς με τους Ετεοβουτάδες,

¹³² J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 432-433

¹³³ ο.π., σελ. 433.

¹³⁴ Αισχίνης 2 (*Περί τῆς παραπρεσβείας*) 147

από την οικογένεια των οποίων προέρχεται, όπως αναφέρει, η ιέρεια της Πολιάδας Αθηνάς. Ο αδερφός του Φιλοχάρης –ο οποίος κατείχε επί τρία χρόνια το αξίωμα του στρατηγού– όπως και ο πατέρας τους, αθλούνταν στα γυμναστήρια (*ἐν γυμνασίοις διατρίβων*).¹³⁵ Ο ρήτορας αναφέρεται και στη μητέρα του λέγοντας ότι όλα τα μέλη της οικογένειάς της ήταν ελεύθεροι πολίτες και ότι συντρόφευσε τον πατέρα του κατά το διάστημα της εξορίας του από την Αθήνα. Όπως παρατηρεί ο Harris,¹³⁶ ο προφανής σκοπός του Αισχίνη είναι να καταδείξει ότι ο πατέρας του όταν ήταν νέος είχε περιουσία και ήταν απαλλαγμένος από την ανάγκη της εργασίας, ενώ παράλληλα η ενασχόληση με τον αθλητισμό –που υιοθέτησε στη συνέχεια και ο αδερφός του– παρέπεμπε στις προσφιλείς δραστηριότητες της αριστοκρατίας. Παράλληλα, ο μελετητής αναφέρει ότι είναι φανερό η προσπάθεια του ρήτορα να συνδέσει τις λατρευτικές πρακτικές της οικογένειάς του –στα πλαίσια της φατρίας– με μια από τις πιο παλιές και αξιοσέβαστες οικογένειες της πόλης, τους Ετεοβουτάδες, αλλά το γεγονός ότι οι δύο οικογένειες χρησιμοποιούσαν τους ίδιους βωμούς δεν έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία, γιατί οι θρησκευτικοί δεσμοί αυτού του είδους συνέδεαν πολλές άλλες οικογένειες της πόλης με το γένος των Ετεοβουταδών.

Ο Ober επισημαίνει και αυτός την προσπάθεια του Αισχίνη να αποδείξει ότι ο πατέρας του είχε κάποτε περιουσία –για την απώλεια της οποίας δεν ήταν υπεύθυνος εφόσον αν δεν είχαν μεσολαβήσει τα δεινά του πολέμου θα παρέμενε πλούσιος – ότι συμμετείχε σε ασχολίες αριστοκρατικές (τους αθλητικούς αγώνες), είχε θρησκευτικούς δεσμούς με αριστοκρατικό γένος (τους Ετεοβουτάδες), ενώ παράλληλα υπήρξε συνεπής δημοκράτης (βοήθησε στην παλινόρθωση της δημοκρατίας).¹³⁷ Αν και –όπως επισημαίνει ο μελετητής– ο Αισχίνης στον ίδιο λόγο λέει προς τους δικαστές ότι «μου έτυχε να είμαι ένας ιδιώτης, όμοιος με τους μέτριους από σας»¹³⁸ είναι φανερό ότι όταν κάνει λόγο για αριστοκρατικές καταβολές, αυτόματα ξεφεύγει από το μέτρο του απλού ιδιώτη. Ο Ober υποστηρίζει ότι και οι αναφορές στο λόγο *Κατὰ Τιμάρχου* για τις ομοφυλοφιλικές πρακτικές που

¹³⁵ Αισχίνης 2 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 150.

¹³⁶ Ed. M. Harris, *Aeschines and Athenian politics*, σελ. 21-22. Ο μελετητής παρατηρεί ότι η περιγραφή του Αισχίνη για την πορεία του πατέρα του κατά το διάστημα της εδραίωσης των τριάκοντα τυράννων και της παλινόρθωσης της δημοκρατίας είναι αμφίβολη, γιατί είναι κάπως απίθανο μέσα σε τόσο σύντομο χρονικό περιθώριο (περίπου ένα χρόνο δηλαδή) να ταξίδεψε ο πατέρας του στην Ασία, να υπηρέτησε σε μάχες και να επέστρεψε στην Αθήνα ώστε να αγωνιστεί για την πτώση της τυραννίας. Είναι πολύ πιθανό, σύμφωνα με τον Harris, να αποτελούν οι ισχυρισμοί αυτοί επιπόνηση του Αισχίνη, γιατί δεν είναι δυνατό να διασταυρωθούν από άλλες πηγές.

¹³⁷ J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ 421-422.

¹³⁸ Αισχίνης 2 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 181.

υιοθετεί ο ρήτορας¹³⁹ έχουν το ίδιο νόημα, ότι δηλαδή οι αριστοκρατικές συνήθειες – το να συχνάζει κανείς σε γυμναστήρια και να διεκδικεί ερωτικά τους νέους που αθλούνταν- ήταν προσφιλείς στον Αισχίνη.

Μέσα από τον ανταγωνισμό του Δημοσθένη και του Αισχίνη και την προσπάθεια του δεύτερου να προβάλλει ένα αριστοκρατικό οικογενειακό υπόβαθρο -ως απάντηση στις κατηγορίες του πρώτου ότι η πολιτική ανέλιξη θα πρέπει να συμβαδίζει με την ανώτερη κοινωνική καταγωγή- μπορεί να επαναδιατυπωθεί το αρχικό ερώτημα: πόσο διαδεδομένες ήταν αυτές οι απόψεις στα πλαίσια του δημοκρατικού καθεστώτος και κατά πόσο οι δικαστές ασπάζονταν τις αντιλήψεις αυτές; Ο Ober με αφετηρία την άποψη των M. Austin και P. Vidal-Naquet, -σύμφωνα με την οποία στην αρχαία Αθήνα «δεν υπήρξε αντίπαλο δέος για τις αριστοκρατικές αξίες»¹⁴⁰ - υποστηρίζει ότι η σφαίρα της δημοκρατίας οικειοποιήθηκε κάποια πρότυπα αριστοκρατικής συμπεριφοράς και ορολογίας, τα οποία εν τέλει λειτούργησαν υπέρ του συνόλου των πολιτών, δηλαδή των κατώτερων κυρίως λαϊκών τάξεων. «Οι δημόσιοι ομιλητές» αναφέρει ο μελετητής, «προτιμούσαν τη σύνδεση αριστοκρατικών, αξιολογικών όρων με μια ορολογία, η οποία αναγνώριζε τη σημασία του δημόσιου αγαθού και τη δύναμη των μαζών, γεγονός το οποίο συνιστά περαιτέρω απόδειξη της αποτελεσματικότητας της ιδεολογικής κυριαρχίας του λαού.... Εντούτοις, η δημόσια επίδειξη των ελίτ προσόντων επιτρεπόταν, υπό την προϋπόθεση της συνεχιζόμενης έγκρισης των μαζών, η οποία δινόταν μόνον υπό τον όρο ότι στα προσόντα αυτά συμμετείχαν οι μάζες και, εκ των πραγμάτων, αυτά υφίσταντο προς όφελος του σώματος των πολιτών ως συνόλου».¹⁴¹

Η άποψη αυτή του μελετητή είναι χαρακτηριστική της μελέτης του πάνω στη σχέση ρητόρων και δημόσιων ακροατηρίων και ο συλλογισμός του δικαιολογεί τη χρήση της συγκεκριμένης ορολογίας -που παραπέμπει σε αριστοκρατικά ιδεώδη- στα πλαίσια του λαϊκού δημοκρατικού δικαστηρίου. Δεν πρόκειται όμως μόνο για αντιλήψεις που αναγνωρίζονται μέσα από το ρητορικό ανταγωνισμό, αλλά υπήρχε και πρακτικό αντίκρισμα στην απαίτηση για την ανώτερη κοινωνική προέλευση των πολιτευόμενων. Όπως αναφέρει ο Hansen,¹⁴² κατά τον τέταρτο αιώνα παρατηρείται μια αυξημένη ανάγκη για επαγγελματισμό και εξειδίκευση για τους Αθηναίους στρατηγούς και ρήτορες. Στην περίπτωση των δεύτερων, αυτό σήμαινε συστηματική

¹³⁹ Αισχίνης 1 (*Κατὰ Τιμάρχου*) 136-137.

¹⁴⁰ M. M. Austin –P. Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, σελ. 37

¹⁴¹ J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 434-436.

¹⁴² M. H. Hansen, *Athenian democracy*, 1991, σελ. 276-277.

εκπαίδευση υπό την –αδρά αμειβόμενη- καθοδήγηση των σοφιστών και μόνο τα μέλη της ελίτ είχαν αυτή τη δυνατότητα. Όταν ο Δημοσθένης κάνει λόγο για πιο «άξιους» πολίτες που παραμερίστηκαν για να αναλάβουν τα δημόσια αξιώματα του πρεσβευτή και του στρατηγού ο Αισχίνης και οι αδερφοί του, ίσως να μην αναφέρεται τόσο στην ανώτερη καταγωγή, όσο στη συσσώρευση προσόντων που αφορούν μια εξειδίκευση, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της εκπαίδευσης. Για να πετύχει κανείς ωστόσο αυτήν την εκπαίδευση, όπως παρατηρεί ο Hansen, θα πρέπει να είναι σε θέση να πληρώσει γι' αυτήν, οπότε κυρίως οι πλούσιοι, σύμφωνα με το μελετητή, είχαν πρόσβαση στις θέσεις αυτές κατά τον τέταρτο αιώνα.¹⁴³

Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο ίδιος, κατά την περίοδο αυτή, αν και οι περισσότεροι πολιτικοί ηγέτες –ρήτορες και στρατηγοί- ήταν πλούσιοι (και μάλιστα πολλοί ανήκαν στην τάξη των λειτουργών), ήταν σχετικά λίγοι αυτοί που ήταν πλούσιοι και από αριστοκρατική γενιά συγχρόνως.¹⁴⁴ Κατά πόσο ήταν έγκυρο το κριτήριο της επιφανούς καταγωγής για την ανάληψη πολιτικών αξιωμάτων στα πλαίσια του τέταρτου αιώνα; Ακόμα και αν στην πράξη είχε εξασθενήσει, η απόπειρα του Αισχίνη να προτάξει το –υπαρκτό ή όχι- αριστοκρατικό υπόβαθρο της οικογένειάς του στην προσπάθειά του να αυτοπροβληθεί και να κερδίσει τις εντυπώσεις του ακροατηρίου του δείχνει ότι οι δικαστές ήταν στο σύνολό τους εξοικειωμένοι με τη χρήση αυτής της ορολογίας και δεν ενοχλούνταν από αυτού του είδους την αυτοπροβολή, όπως παρατηρεί και ο Ober.¹⁴⁵

Οι αντιλήψεις αυτές που εντάσσει στην επιχειρηματολογία του ο Δημοσθένης και ο Αισχίνης προκειμένου να αναδείξει ο καθένας το άτομό του και να πλήξει αντίστοιχα τον αντίδικό του –σύμφωνα με τις οποίες η πολιτική ανέλιξη έπρεπε να συμβαδίζει με την επιφανή καταγωγή- ήταν πιθανότατα κοινά αποδεκτές. Η αριστοκρατική ορολογία είχε ενσωματωθεί στη δημοκρατική ιδεολογία της αθηναϊκής πόλης-κράτους, όπως επισημαίνει ο Ober· η υιοθέτηση των αντιλήψεων αυτών από το δικαστικό ακροατήριο δεν αποτελεί ένδειξη ότι οι δικαστές ήταν πλούσιοι ή αριστοκρατικής καταγωγής. Άλλωστε είδαμε ότι και οι απόψεις για την εργασία, είχαν αριστοκρατικές καταβολές, αλλά ταυτόχρονα ήταν διαδεδομένες σε

¹⁴³ M. H. Hansen, *Athenian democracy*, 1991, σελ. 273-274. Ο μελετητής εντάσσει τον Αισχίνη –μαζί με το Χάρη και το Δημάδη- στην ομάδα των πολιτικών εκείνων οι οποίοι δεν είχαν οικογενειακή περιουσία, αλλά απέκτησαν κάποια εισοδήματα μετά την ενεργή συμμετοχή τους στα πολιτικά πράγματα.

¹⁴⁴ ο. π. σελ. 272-273.

¹⁴⁵ J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 430.

ευρύτερα κοινωνικά στρώματα.¹⁴⁶ Μια ένδειξη της αντίφασης αυτής παρέχει ο ίδιος ο Αισχίνης, ο οποίος σκιαγραφεί ένα διττό πορτραίτο του πατέρα του¹⁴⁷. ενώ δηλαδή τον περιγράφει ως «αθλητή» και απαλλαγμένο από την ανάγκη της εργασίας (πριν από το διάστημα του Πελοποννησιακού Πολέμου κατά το οποίο έχασε την περιουσία του) ταυτόχρονα τονίζει τη συμβολή του στην παλινόρθωση της δημοκρατίας. Ήταν δηλαδή ένας πολίτης πλούσιος, με αριστοκρατικές ασχολίες και διασυνδέσεις, αλλά πρωτίστως ήταν ταγμένος με τα συμφέροντα του δήμου. Δίνει, με αυτόν τον τρόπο, μια εικόνα που θα επικροτούσαν οι δικαστές. Εν ολίγοις, οι ισχυρισμοί του Δημοσθένη αλλά και η άμεση απάντηση του Αισχίνη –που επιστρατεύει τους μάλλον αμφίβολους δεσμούς της οικογένειάς του με την αριστοκρατία- φανερώνει ότι οι δικαστές αποδέχονταν ως ένα συνηθισμένο γεγονός την επιφανή κοινωνική προέλευση των πολιτευόμενων αντίδικων. Άλλωστε, μια πλούσια και γνωστή αθηναϊκή οικογένεια είχε τη δυνατότητα να δώσει στα μέλη της το υπόβαθρο εκείνο που χρειαζόταν για την πολιτική ανέλιξη, δηλαδή χρήματα –τα οποία θα μπορούσαν να αποδοθούν σε λειτουργίες και δωρεές, μια πρακτική έμπρακτης φιλοπατρίας- και ένα δίκτυο ισχυρών φίλων και συγγενών. Ο Harris αναφέρει¹⁴⁸ ότι ο Αισχίνης αντιμετώπισε δυσκολίες στον πολιτικό στίβο όταν ήταν νέος, επειδή η χαμηλή κοινωνική του προέλευση δεν τον βοήθησε στην πολιτική του ανέλιξη, ενώ ο Δημοσθένης ξεκίνησε κατέχοντας τις παραπάνω ευνοϊκές προϋποθέσεις, με αποτέλεσμα να έχει να επιδείξει μια σειρά αξιόλογων παροχών προς το δημόσιο ταμείο (την οποία θα χρησιμοποιήσει στο έπακρο στο λόγο *Περὶ τοῦ στεφάνου* προκειμένου να ενισχύσει την εικόνα του, όπως θα φανεί στη συνέχεια).

Η επόμενη δίκη έγινε με αφορμή την πρόταση του Κτησιφώντα να αποδοθεί τιμητικό στεφάνι στο Δημοσθένη για τη συνολική του προσφορά στην πολιτική ζωή και περιλαμβάνει τους λόγους *Κατὰ Κτησιφώντος* και *Περὶ τοῦ στεφάνου* του Αισχίνη και του Δημοσθένη αντίστοιχα. Ο Αισχίνης στο λόγο αυτό ψέγει την εικόνα του πλούσιου ρήτορα -που βρίσκει αντιπροσωπευτικό παράδειγμα στο πρόσωπο του Δημοσθένη- ενώ στα πλαίσια της αυτοπροβολής του ο ρήτορας προασπίζεται το μέτρο στον τρόπο ζωής του, μια επιλογή η οποία του επιτρέπει να είναι ολιγαρκής: αναφέρει ότι η αρχή του είναι η *τοῦ βίου μετριότης*, γιατί αρκείται στα λίγα και δεν

¹⁴⁶ Οι αντιλήψεις αυτές αναλύονται στις σελ. 15-16.

¹⁴⁷ Αισχίνης 2 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 147.

¹⁴⁸ Ed. M. Harris, *Aeschines and Athenian politics*, σελ. 36-37.

επιθυμεί πλούσια αγαθά που αποκτούνται με αισχρά μέσα.¹⁴⁹ Εξάλλου, η μετριοπάθεια πρέπει σύμφωνα με τον Αισχίνη να χαρακτηρίζει κάθε δημόσιο άνδρα, ο οποίος στην καθημερινή του ζωή *σώφρονα καὶ μέτριον χρή πεφυκέναι*¹⁵⁰ για να μην αναγκάζεται να χρηματίζεται εις βάρος του δήμου. Σε αντίθεση με αυτό τον μετριοπαθή τρόπο ζωής που έχει επιλέξει ο ρήτορας, παρουσιάζει το Δημοσθένη ως πλούσιο και παραδομένο στις απολαύσεις¹⁵¹: *σὺ δὲ πλουτεῖς καὶ ταῖς ἡδοναῖς ταῖς σαυτοῦ χορηγεῖς*. Η υπέρβαση του μέτρου επιφέρει τη σκανδαλώδη φιλοχρηματία η οποία έρχεται σε αντίθεση με την ολιγάρκεια του Αισχίνη, ο οποίος προφανώς αναμένει ότι οι δικαστές θα επικροτήσουν και θα ταυτιστούν με τη δική του στάση αποδοκιμάζοντας την αλαζονεία του πλούτου που ο Δημοσθένης πρεσβεύει. Παράλληλα, ο Ober παρατηρεί ότι¹⁵² «η σαρκαστική χρήση του όρου “χορηγός” ασφαλώς επιδιώκει να υπενθυμίσει στους κριτές τον απεχθή κομπασμό του Δημοσθένη, όσον αφορά τις λειτουργίες του». Ο Αισχίνης, όπως έκανε και στην περίπτωση του Τιμάρχου, στρέφεται εναντίον της επίδειξης τρυφής που, σύμφωνα με το επιχείρημα που αναπτύσσω, αποτελούσε πρόκληση για τους πένητες που βρίσκονταν ανάμεσα στο ακροατήριο των δικαστών. Ακόμα, βάση της επισήμανσης του Ober –που εντοπίζει το λογοπαίγνιο για τη χορηγία- μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι- σύμφωνα με τον Αισχίνη - τις αρνητικές εντυπώσεις της απροκάλυπτης επίδειξης πλούτου δεν τις καλύπτει η διάθεση για ανάληψη χορηγιών, όσο γενναιόδωρη και αν χαρακτηρίζεται η τακτική αυτή εκ μέρους των πλουσίων πολιτών. Ακόμα ο Αισχίνης τονίζει ότι ο Δημοσθένης δεν ζει από τα δικά του έσοδα (*ἐκ τῶν ἰδίων προσόδων*) αλλά από την εκμετάλλευση *τῶν ὑμετέρων κινδύνων*.¹⁵³ Η αναφορά αυτή εντάσσεται στις –ανεπιβεβαίωτες- κατηγορίες για δωροδοκία.

Η απάντηση του Δημοσθένη –δηλαδή, ο λόγος *Περὶ τοῦ στεφάνου*- περιλαμβάνει αρκετές αναφορές για την πενία και την κατοχή του πλούτου, αλλά και μια δριμεία επίθεση στο πρόσωπο του Αισχίνη, η οποία θα αναλυθεί ξεχωριστά, γιατί το σχετικό χωρίο αποτελεί βασικό επιχείρημα υπέρ της άποψης ότι οι δικαστές ήταν

¹⁴⁹ Αισχίνης 3 (*Κατὰ Κτησιφῶντος*) 218.

¹⁵⁰ ο. π. 170

¹⁵¹ ο. π. 240.

¹⁵² J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 352. Ο μελετητής αναφέρει ότι την εικόνα του υπερόπτη πλούσιου που γίνεται προκλητικός με τις σπατάλες του χρησιμοποιεί και ο Δημοσθένης –ο οποίος στη συγκεκριμένη περίπτωση κατηγορείται για την ίδια ακραία συμπεριφορά- προκειμένου να πλήξει την εικόνα του Μειδία στον ομώνυμο λόγο (*Κατὰ Μειδίου*).

¹⁵³ Αισχίνης 3 (*Κατὰ Κτησιφῶντος*) 174.

ευκατάστατοι και αποδοκίμαζαν την εξάρτηση από την εργασία. Καταρχάς θα αναφερθώ στο σημείο του λόγου στο οποίο ο ρήτορας υπερασπίζεται τη συνολική του παρουσία στο πολιτικό σκηνικό της Αθήνας με σκοπό να αντικρούσει τις κατηγορίες του Αισχίνη σύμφωνα με τον οποίο έχει να επιδείξει μόνο επιβλαβές έργο για την πόλη και έτσι είναι παράνομο όσο και ανάρμοστο να του απονεμηθεί ο τιμητικός στέφανος που προτάθηκε από τον Κτησιφώντα. Εκεί, υπάρχουν κάποιες ενδείξεις για την κοινωνική ταυτότητα του ακροατηρίου των δικαστών.

Ο Δημοσθένης συγκεκριμένα, κάνοντας μια ανασκόπηση των επωφελών κατά τα λεγόμενά του πολιτικών του παρεμβάσεων, αναφέρεται στο νόμο που αφορούσε την αναπροσαρμογή της λειτουργίας της τριηραρχίας. Κατά το διάστημα που κατείχε τη θέση του επιστάτη του ναυτικού εισηγήθηκε τριηραρχικό νόμο σύμφωνα με τον οποίο το ύψος της φορολογικής εισπραξής που κατέβαλλε ο κάθε τριήραρχος καθοριζόταν αναλογικά με το μέγεθος της περιουσίας του, ενώ σύμφωνα με τον προηγούμενο νόμο που ίσχυε μέχρι τότε, όλοι οι εύποροι αθηναίοι πλήρωναν το ίδιο ποσό ανεξάρτητα αν ανήκαν στους πολύ ευκατάστατους ή σ' αυτούς που κατείχαν μεν την απαιτούμενη περιουσία ώστε να θεωρούνται –για τα δεδομένα της αθηναϊκής κοινωνίας- πλούσιοι, αλλά δεν ανήκαν στην ελίτ του πλούτου.¹⁵⁴

Η διατύπωση που επέλεξε ο Δημοσθένης για να περιγράψει τα οφέλη που αποκόμισε η πόλη από αυτή τη νομοθετική του μεταρρύθμιση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί ο ρήτορας χρησιμοποιεί ορολογία που δείχνει έντονο κοινωνικό και οικονομικό διαχωρισμό μεταξύ των αθηναίων πολιτών: αναφέρει χαρακτηριστικά ότι παρατηρούσε το ναυτικό να διαλύεται: *τούς μὲν πλουσίους ἀτελείς ἀπὸ μικρῶν ἀναλωμάτων γιγνομένους, τούς δὲ μέτρι' ἢ μικρὰ κεκτημένους τῶν πολιτῶν τὰ ὄντ' ἀπολλύοντας*. Έτσι θέσπισε νόμο με τον οποίο *τούς μὲν τὰ δίκαια ποιεῖν ἠνάγκασα, τούς πλουσίους, τούς δὲ πένητας ἔπαυσα ἀδικουμένους...*¹⁵⁵ Υποστηρίζει ότι κάποιοι πλούσιοι πολίτες θέλοντας να αποφύγουν την υψηλότερη –αλλά δικαιότερη σύμφωνα με τον ίδιο –φορολόγηση, προσπάθησαν να τον δωροδοκήσουν προκειμένου να χάσει ο νέος νόμος την ισχύ του αλλά αυτός δεν δέχτηκε · όπως τονίζει ήταν επόμενο να γίνει αυτή η απόπειρα δωροδοκίας γιατί ο ίδιος έθιξε τα συμφέροντά τους καθώς με τον προηγούμενο νόμο οι πολύ πλούσιοι μπορούσαν να αναλαμβάνουν τις

¹⁵⁴ Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 102-110.

¹⁵⁵ ο. π. 102.

λειτουργίες σε ομάδες των δεκάξι ατόμων¹⁵⁶ «αὐτοῖς μὲν μικρὰ καὶ οὐδὲν ἀναλίσκουσι, τοὺς δ' ἀπόρους τῶν πολιτῶν ἐπιτρέβουσιν»¹⁵⁷.

Στη συνέχεια ο ρήτορας απευθύνει προς τους δικαστές την ερώτηση: *Ἄρα μικρὰ βοηθῆσαι τοῖς πένησιν ὑμῶν δοκῶ, ἢ μικρ' ἀναλῶσαι ἂν τοῦ μὴ τὰ δίκαια ποιεῖν οἱ πλούσιοι;*¹⁵⁸ Υπερασπίζεται επίσης το νόμο δίνοντας έμφαση στην αποτελεσματικότῆτά του καθῶς, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, στο διάστημα που ακολούθησε από την εφαρμογή του δεν σημειώθηκαν παρατυπίες στις ναυτικές αποστολές ούτε εκφράστηκε κάποια διαμαρτυρία από την πλευρά των τριηράρχων, ενώ αντίθετα τέτοια φαινόμενα ήταν συνηθισμένα στο παρελθόν¹⁵⁹. Αμέσως μετά επαναλαμβάνει ότι το παλιό τριηραρχικό σύστημα απέβαινε σε βάρος των οικονομικά ασθενέστερων: *ἐν τοῖς πένησιν ἦν τὸ λειτουργεῖν· πολλὰ δὴ τὰ δύνάτα συνέβαινεν. Ἐγὼ δ' ἐκ τῶν ἀπόρων εἰς τοὺς εὐπόρους μετήνεγκα τὰς τριηραρχίας.*¹⁶⁰ Ο Δημοσθένης καταλήγει λέγοντας ότι το ίδιο ήθος επέδειξε τόσο στα θέματα της εσωτερικής όσο και της εξωτερικής πολιτικής υποστηρίζοντας στην πόλη τα δίκαια των πολλῶν και στις εξωτερικές υποθέσεις τα συμφέροντα ὄλων των Ελλήνων: *οὔτε γάρ ἐν τῇ πόλει τὰς παρὰ τῶν πλουσίων χάριτας μᾶλλον ἢ τὰ τῶν πολλῶν δίκαι' εἰλόμην οὔτ' ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς τὰ Φιλίππου δῶρα καὶ τὴν ξενίαν ἠγάπησα ἀντὶ τῶν κοινῇ πᾶσι τοῖς Ἑλλησι συμφερόντων*¹⁶¹.

Όπως φαίνεται μέσα από το χωρίο ο Δημοσθένης προσδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στην κοινωνική διάσταση του νόμου. Εστιάζει σε μια συγκεκριμένη πτυχή της πολιτικής του δραστηριότητας προσπαθώντας να πείσει το ακροατήριο του ότι ο ίδιος, αλλάζοντας το τριηραρχικό σύστημα μέσω της προαναφερθείσας νομοθετικής ρύθμισης, πέτυχε την εξάλειψη μιας κοινωνικής και οικονομικής αδικίας εις βάρος κάποιων μη προνομιούχων πολιτῶν. Αυτή τη μερίδα των πολιτῶν ο Δημοσθένης την προσδιορίζει χρησιμοποιώντας τρεις φορές τον ὄρο «πένητες»¹⁶² καθῶς και από μια φορά τους ὄρους «ἀποροι»,¹⁶³ «μέτρια ἢ μικρὰ κεκτημένοι»,¹⁶⁴ και «οι πολλοί»¹⁶⁵.

¹⁵⁶ Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*)104.

¹⁵⁷ ο. π. 104.

¹⁵⁸ ο. π. 107.

¹⁵⁹ ο. π. 107.

¹⁶⁰ ο. π. 108.

¹⁶¹ ο. π. 109.

¹⁶² ο. π. 102, 107, 108.

¹⁶³ ο. π. 104.

¹⁶⁴ ο. π. 102.

Αντίστοιχα, αυτοί που ωφελούνταν από τον άδικο νόμο τον οποίο θέλησε να καταργήσει ο ρήτορας είναι οι «πλούσιοι»,¹⁶⁶ ένα όρος που αναφέρεται τέσσερις φορές στο χωρίο αυτό, και οι «εύποροι».¹⁶⁷ Ο Δημοσθένης, όπως φαίνεται από το παραπάνω απόσπασμα, χρησιμοποιεί σε κάποια σημεία τους όρους αυτούς αντιθετικά (*ὄρων γάρ... τοὺς μὲν πλουσίους ἀτελεῖς ἀπὸ μικρῶν ἀναλωμάτων γιγνομένους, τοὺς δὲ μέτρι' ἢ μικρά κεκτημένους τῶν πολιτῶν τὰ ὄντ' ἀπολλύοντας*¹⁶⁸, *τοὺς μὲν τὰ δίκαια ποιεῖν ἠνάγκασα, τοὺς πλουσίους, τοὺς δὲ πένητας ἔπαυσ' ἀδικουμένους*¹⁶⁹, *ἐγὼ δ' ἐκ τῶν ἀπόρων εἰς τοὺς εὐπόρους μετήνεγκα τὰς τριηραρχίας*¹⁷⁰, *οὔτε γάρ ἐν τῇ πόλει τὰς παρὰ τῶν πλουσίων χάριτας μάλλον ἢ τὰ τῶν πολλῶν δίκαι' εἰλόμην*¹⁷¹).

Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Δημοσθένης γνωρίζει επακριβῶς τὸ νόημα τῆς ορολογίας που χρησιμοποιεῖ για νὰ προσδιορίσει τὸ κοινωνικὸ καὶ οικονομικὸ ἐπίπεδο τῶν ομάδων στις οποίες ἀναφέρεται. Ωστόσο, ἐπιστρατεύει αὐτὸ τὸ ρητορικὸ τέχνασμα χρησιμοποιώντας καταχρηστικὰ τοὺς ὀρους, συγχέοντας σκόπιμα τὴν τάξη τῶν λειτουργῶν με τοὺς ἀπόρους. Γνωρίζουμε –ως ἀναγνώστες τοῦ Δημοσθένη- τὴ στοιχειώδη ἀρχὴ τῆς ἀνάληψης λειτουργιῶν- που σίγουρα ξέρει καὶ τὸ ακροατήριό του- σύμφωνα με τὴν ὁποία μόνο οἱ ευκατάστατοι πολῖτες μπορούσαν νὰ ἀναλάβουν κάποια λειτουργία καὶ σίγουρα οἱ «πένητες» καὶ οἱ «ἀποροι» ἐξ ὀρισμοῦ δὲν διέθεταν τὰ μέσα για νὰ υποβληθοῦν σε αὐτὴ τὴν υψηλὴ φορολόγηση.¹⁷² Για ποιο λόγο λοιπὸν ὁ Δημοσθένης ἀντιστρέφει τοὺς ὀρους που ἀπαιτοῦνται για νὰ γίνῃ ἕνας πολίτης λειτουργός; Τι σκοπὸ ἐξυπηρετεῖ τὸ ρητορικὸ αὐτὸ τέχνασμα; Ὁ Ober δίνει τὴ δική του ἀπάντηση σε αὐτὸ τὸ ἐρώτημα σχολιάζοντας ὡς ἐξῆς τὰ λεγόμενα τοῦ ρήτορα¹⁷³: «Ἡ χρῆση τῆς ορολογίας τοῦ πλούτου καὶ τῆς φτώχειας ἀπὸ τὸν Δημοσθένη στο συγκεκριμένο χωρίο συνιστᾷ παράδειγμα ἐμφασης ἐπὶ τῶν σχετικῶν οικονομικῶν ἀνισοτήτων, οἱ ὁποῖες σημειώνονταν ἐντὸς τῆς εὐπορῆς τάξης. Ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τοῦ ακροατηρίου οὔτε εἶχε οὔτε ἐπρόκειτο νὰ ἀναλάβῃ προσωπικῶς κάποια λειτουργία εἴτε με τὸ παλιὸ εἴτε με τὸ νέο νόμο. Ὁ Δημοσθένης, ὡστόσο, λαμβάνει ὡς δεδομένη τὴν εὐνοϊκὴ στάση τοῦ ακροατηρίου ἐναντι τῆς ἰδέας τοῦ

¹⁶⁵ Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 109.

¹⁶⁶ ο. π. 102,107,109.

¹⁶⁷ ο. π. 108.

¹⁶⁸ ο. π. 102.

¹⁶⁹ ο. π. 102

¹⁷⁰ ο. π. 108

¹⁷¹ ο. π. 109.

¹⁷² M. Finley, *Ἡ πολιτικὴ στὸν ἀρχαῖο κόσμος*, σελ. 41.

¹⁷³ J. Ober, *Μάζες καὶ ἐλίτ*, σελ. 331-332.

εξαναγκασμού των πλουσίων σε μεγαλύτερες εισφορές και της προς αυτούς απαγόρευσης της «συντριβής των φτωχών». Παρακάμπτεται βεβαίως το γεγονός ότι οι «φτωχοί» στην προκειμένη περίπτωση ανήκουν όλοι στην εύπορη τάξη και, επομένως, είναι κατά πολύ πλουσιότεροι των μέσων αθηναίων –κριτών. Η έλλειψη εμπιστοσύνης των Αθηναίων έναντι των πολύ πλουσίων και της δύναμής τους επέτρεψε στον Δημοσθένη να αναπαραστήσει τη μυθοπλασία, βάσει της οποίας η υπόθεση αφορούσε υπερόπτες, ατομιστές πλούσιους, οι οποίοι ταπεινώθηκαν χάριν των δικαιωμάτων των φιλοπάτριδων, αλλά καταπιεσμένων φτωχών».

Η παρατήρηση του Ober ότι ο Δημοσθένης χρησιμοποιώντας τη συγκεκριμένη κοινωνική ορολογία αναφέρεται ουσιαστικά στις οικονομικές ανισότητες «οι οποίες σημειώνονταν εντός της εύπορης τάξης» αποτελεί την αφετηρία της αποκωδικοποίησης της ρητορικής του τακτικής, η χρήση της οποίας αποβλέπει σε συγκεκριμένο σκοπό. Ο μελετητής ωστόσο, με την παρατήρησή του ότι η συντριπτική πλειοψηφία των δικαστών ήταν απίθανο να αναλάβει κάποια λειτουργία, φαίνεται ότι παίρνει ως δεδομένο το γεγονός ότι οι δικαστές ανήκαν στα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα. Η κοινωνική σύνθεση των δικαστηρίων όμως είναι το ζητούμενο της παρούσας εργασίας και έτσι η εγκυρότητα της άποψης του Ober θα πρέπει να ελεγχθεί. Προκύπτει λοιπόν το εξής ερώτημα: είναι δυνατό μέσα από το χωρίο αυτό και ειδικότερα, μέσα από τη διερεύνηση της συγκεκριμένης ρητορικής τακτικής που ακολουθεί ο Δημοσθένης να προκύψουν κάποιες ενδείξεις σχετικά με την κοινωνική προέλευση του δικαστικού σώματος; Κάτι τέτοιο μπορεί να γίνει αν εντοπιστεί ο σκοπός του Δημοσθένη, δηλαδή το κίνητρο της χρήσης της συγκεκριμένης τακτικής, η οποία συνίσταται στην παραπλανητική χρήση της ορολογίας του πλούτου και της φτώχειας · αν και εκ πρώτης όψης η ορολογία αυτή μοιάζει άστοχη (καθώς όπως αναφέρθηκε, οι πένητες δεν αναλαμβάνουν λειτουργίες) εντούτοις εντάσσεται σε έναν βαθύτερο ρητορικό σκοπό.

Ο προφανής στόχος του Δημοσθένη στο συγκεκριμένο χωρίο είναι να πείσει τους δικαστές ότι ο νέος τριηραρχικός νόμος τον οποίο εισηγήθηκε ήταν επωφελής για την πόλη. Εξάλλου, ολόκληρος ο λόγος *Περὶ τοῦ στεφάνου* αποτελεί μια υπεράσπιση της συνολικής του πολιτικής και των επιλογών που ακολούθησε ως δημόσιος άνδρας. Στο συγκεκριμένο λόγο προσπαθεί να αντικρούσει την επίθεση του Αισχίνη στο πρόσωπό του και να αποδείξει ότι αξίζει την απόδοση του τιμητικού στεφάνου που πρότεινε ο Κτησιφών· έτσι είναι υποχρεωμένος να περιαιτολογήσει

για το πολιτικό του έργο, κάτι που όπως ομολογεί και ο ίδιος του είναι δυσάρεστο.¹⁷⁴ Επειδή ακριβώς βρίσκεται στην άβολη θέση να επαινεί τις ίδιες του τις πράξεις, η υπεράσπισή του απαιτεί ιδιαίτερα προσεγμένη και πειστική επιχειρηματολογία, με την οποία θα αμβλύνεται η εντύπωση της αυτοπροβολής του. Το συγκεκριμένο χωρίο είναι ενδεικτικό του τρόπου με τον οποίο παρουσιάζει ο ρήτορας τα πολιτικά του επιτεύγματα: απαριθμώντας τα οφέλη του νέου νόμου αναφέρει τα άμεσα αποτελέσματά του, ότι δηλαδή οι ναυτικές αποστολές κατά τη διάρκεια του πολέμου ήταν άψογα οργανωμένες και δεν αναφέρθηκε κανένα παράπονο από τους τριηράρχους ούτε σημειώθηκε κάποια απώλεια πλοίου. Ο νόμος επομένως αποδείχτηκε στην εφαρμογή του ιδιαίτερα ωφέλιμος για την πόλη. Ωστόσο ο Δημοσθένης δεν αρκείται σε αυτές τις παρατηρήσεις για να πείσει το δικαστικό σώμα· προτίθεται να καταστήσει σαφές στο ακροατήριό του ότι τα πλεονεκτήματα του νόμου (δηλαδή η παύση της οικονομικής αδικίας υπέρ των «πλουσίων») αφορούν τους ίδιους προσωπικά: *Ἄρα μικρὰ βοηθῆσαι τοῖς πένησιν ὑμῶν δοκῶ;*¹⁷⁵ Με τη φράση αυτή υπονοείται είτε ότι ανάμεσα στους δικαστές υπήρχαν πολλοί «πένητες» (με την κυριολεκτική έννοια) είτε ότι υπήρχαν πολλοί πολίτες που αναλάμβαναν λειτουργίες, αλλά δεν ανήκαν στην ελίτ του πλούτου (με την έννοια δηλαδή που αποδίδει ο Ober τη λέξη «πένης» στο συγκεκριμένο χωρίο).¹⁷⁶

Είναι εύλογο ότι πρόκειται για δυο διαφορετικές κοινωνικές ομάδες γιατί και οι δύο αυτές ιδιότητες δεν γινόταν να συνυπάρξουν. Ποια από αυτές τις δύο ομάδες ήταν η πλειονότητα στο ακροατήριο απέναντι στο οποίο απευθύνεται ο Δημοσθένης; Ποιους προσπαθεί να πείσει ότι ωφελήθηκαν από την πολιτική του; Το χωρίο αυτό υποδηλώνει την πρόθεση του Δημοσθένη να αυτοπαρουσιαστεί ως προστάτης των μη προνομιούχων πολιτών που δε διστάζει να συγκρουστεί με τα συμφέροντα των οικονομικά ισχυρών. Το γεγονός αυτό φαίνεται από τη ρητή δήλωση που ακολουθεί, ότι την ίδια στάση κράτησε τόσο στα ζητήματα εσωτερικής όσο και εξωτερικής πολιτικής: *οὔτε γάρ ἐν τῇ πόλει τὰς παρὰ τῶν πλουσίων χάριτας μάλλον ἢ τὰ τῶν πολλῶν δίκαι' εἰλόμην οὔτ' ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς τὰ Φιλίππου δῶρα καὶ τὴν ξενίαν ἠγάπησα ἀντὶ τῶν κοινῇ πᾶσι τοῖς Ἑλλησι συμφερόντων.*¹⁷⁷ Είναι προφανές ότι το συμφέρον της πόλης ταυτίζεται με τα «δίκαια των πολλών» με τα οποία έχει ταχθεί ο

¹⁷⁴ Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 3-5.

¹⁷⁵ ο. π. 107.

¹⁷⁶ J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 331-332.

¹⁷⁷ Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 109.

ρήτορας αφηφώντας την ευγνωμοσύνη των πλουσίων· με τον ίδιο τρόπο υπερασπίζεται τα ελληνικά συμφέροντα απέναντι στις κατακτητικές τάσεις ενός μονάρχη. Ταυτίζοντας σχηματικά τα δίκαια αιτήματα της πλειονότητας των πολιτών με τα συμφέροντα των ελληνικών πόλεων και τις αυθαιρεσίες των πλούσιων με τις κατακτητικές τάσεις του Φιλίππου διαβεβαιώνει το ακροατήριο των δικαστών ότι πάντα έθετε τις υπηρεσίες του υπέρ των πρώτων. Με την αντιστοιχία αυτή προσδίδει με έντεχνο τρόπο κύρος και συνέπεια στο σύνολο της εσωτερικής και εξωτερικής του πολιτικής. Ακόμα, χρησιμοποιώντας το αντιθετικό σχήμα «τα δίκαια των πολλών» απέναντι «στην ευγνωμοσύνη των πλουσίων», υπονοεί ότι οι πολλοί δεν έχουν τα ίδια συμφέροντα με τους πλούσιους. Αντιλαμβανόμαστε δηλαδή ότι οι «πολλοί» ανήκουν σε κατώτερα λαϊκά στρώματα και δεν έχουν την οικονομική άνεση των λίγων. Οπότε, ο Δημοσθένης, όταν απευθύνεται προς τους πένητες του ακροατηρίου του ρωτώντας εάν θεωρούν ότι τους βοήθησε, στοχεύει κυρίως στην ευαισθητοποίηση των φτωχότερων πολιτών και όχι των λιγότερο εύπορων που αναλάμβαναν λειτουργίες.

Η συγκεκριμένη τακτική υπεράσπισης που ακολουθεί ο Δημοσθένης, να αυτοπαρουσιάζεται δηλαδή ως προστάτης των οικονομικά ασθενέστερων πολιτών (που παλεύει για *τὰ δίκαια τῶν πολλῶν* όπως αναφέρει στο τέλος του χωρίου), είναι προβληματική αν δεχτούμε ότι το ακροατήριο του αποτελούνταν κυρίως από εύπορους πολίτες. Σκοπός του είναι να πείσει τους δικαστές ότι ο τριηραρχικός νόμος τους αφορά άμεσα και προσωπικά. Αν οι δικαστές ήταν πλούσιοι τότε δεν υπήρχε κανένας λόγος να επιστρατεύσει αυτή τη «μυθοπλασία» όπως την ονομάζει ο Ober για τους πλούσιους που συντρίβουν οικονομικά τους πένητες. Ακριβώς επειδή η πλειοψηφία των δικαστών πιθανότατα δεν είναι ευκατάστατοι και, επομένως, ο νόμος δεν τους αφορά άμεσα και προσωπικά -πέρα από το γεγονός ότι ήταν επωφελής για την πόλη γενικά- ο Δημοσθένης χρησιμοποιεί αυτό το τέχνασμα εκμεταλλευόμενος το κοινωνικό χάσμα για να κερδίσει τις εντυπώσεις και την εμπιστοσύνη του ακροατηρίου του. Με αφορμή το νόμο για την τριηραρχία που αφορούσε μια συγκεκριμένη μερίδα πολιτών ο ρήτορας προσπαθεί να δημιουργήσει την εντύπωση ότι ο νέος νόμος -που ανακουφίζει τους «πένητες» και εναντιώνεται στα συμφέροντα της ελίτ των πλουσίων- αποτελεί μια πτυχή της συνολικής πολιτικής του δράσης η οποία χαρακτηρίζεται από την προάσπιση των συμφερόντων των πολλών και τη σύγκρουση με τους λίγους προνομιούχους. Όπως σχολιάζει ο Markle, το χωρίο αυτό «αποτελεί μια ένδειξη ότι οι φτωχοί αποτελούσαν ένα μεγάλο μέρος του δικαστικού

σώματος»¹⁷⁸, δεν προχωράει όμως στην περαιτέρω ανάλυση των λεγομένων του ρήτορα.

Το χωρίο που αφορά την διαπραγμάτευση του τριηραρχικού νόμου από τον Δημοσθένη είναι σημαντικό γιατί προσφέρει κάποια στοιχεία που ενισχύουν την άποψη ότι η πλειονότητα των δικαστών δεν άνηκε στην ελίτ του πλούτου, ωστόσο τα στοιχεία αυτά αποτελούν ενδείξεις και όχι αποδείξεις που θα προσέδιδαν στην άποψη αυτή γενικευμένη ισχύ. Απομένει λοιπόν να εντοπιστούν και άλλα χωρία μέσα από τους πέντε λόγους του Δημοσθένη και του Αισχίνη, που να ενισχύουν την παραπάνω υπόθεση.

Ο ίδιος λόγος (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) περιλαμβάνει ένα ακόμη χωρίο στο οποίο εντοπίζεται και πάλι ένας διαχωρισμός ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα. Συγκεκριμένα, στο σημείο που ο ρήτορας περιγράφει την έκτακτη σύγκληση της Εκκλησίας, η οποία πραγματοποιήθηκε όταν έφτασαν στην πόλη τα νέα για την κατάληψη της Ελάτειας από τον Φίλιππο, αναφέρει ότι ο κήρυκας αν και πολλές φορές απηύθυνε την ερώτηση «τίς ἀγορεύειν βούλεται;» κανείς εκτός από τον ίδιο δεν πήρε το λόγο εκείνη την στιγμή. Προκειμένου λοιπόν να δικαιολογήσει το γεγονός ότι, κάτω από τις δεδομένες συνθήκες ο ίδιος ήταν ο πιο κατάλληλος για να παρέμβει, αναφέρει ότι¹⁷⁹ αν έπρεπε να ανέβουν στο βήμα όσοι επιθυμούσαν τη σωτηρία της πόλης, τότε «όλοι σας» θα ανεβαίνατε στο βήμα (*πάντες ἂν ὑμεῖς καὶ οἱ ἄλλοι Ἀθηναῖοι ἀναστάντες ἐπὶ τὸ βῆμ' ἐβαδίζετε*). Στη συνέχεια διαχωρίζει τους πολύ πλούσιους («τους πλουσιότατους») λέγοντας ότι αν έπρεπε να μιλήσουν αυτοί θα είχαν σηκωθεί οι Τριακόσιοι, εννοώντας τους πολίτες που αναλάμβαναν χορηγίες. Προχωρώντας σε έναν ακόμα διαχωρισμό, συνεχίζει λέγοντας ότι αν έπρεπε να μιλήσουν όσοι είχαν και τις δύο αυτές ιδιότητες, δηλαδή οι πατριώτες και πλούσιοι (*καὶ εὖνους τῇ πόλει καὶ πλουσίους*) τότε θα μιλούσαν οι πολίτες εκείνοι που έκαναν μεγάλες δωρεές. Ο ρήτορας καταλήγει ότι εκείνη η κατάσταση δεν καλούσε απλώς τον πατριώτη και τον πλούσιο, αλλά εκείνον που ήταν από την αρχή ενημερωμένος για την πολιτική κατάσταση και τις κινήσεις του Φιλίππου.

¹⁷⁸ M. M. Markle «Jury pay and assembly pay at Athens» σελ. 284. Στο ίδιο άρθρο (σελ. 286-288) ο μελετητής υποστηρίζει ότι «οι λόγοι του Δημοσθένη δείχνουν ότι οι φτωχοί εξακολουθούσαν να επικρατούν στα δικαστήρια κατά τη διάρκεια του δεύτερου και του τρίτου τέταρτου του τέταρτου αιώνα».

¹⁷⁹ Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 171-173.

Η διατύπωση που χρησιμοποιεί παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί διαχωρίζει τους πολύ πλούσιους από το δικαστικό σώμα, το οποίο θεωρεί ότι αποτελούσε μέρος του ακροατηρίου της συγκεκριμένης Εκκλησίας· τονίζει ότι «όλοι σας και κάθε Αθηναίος» θα μπορούσε να ανέβει στο βήμα σ' εκείνη τη φάση γιατί είναι δεδομένο για τον ρήτορα το γεγονός ότι επιθυμούσαν το καλό της πόλης τους. Από το σύνολο αυτό, όμως, δηλαδή την πλειοψηφία των πολιτών, διαχωρίζει τους πλούσιους, λέγοντας ότι αν έπρεπε να σηκωθούν οι πλούσιοι, θα σηκώνονταν οι τριακόσιοι, δηλαδή οι χορηγοί. Είναι χαρακτηριστική η διατύπωση που χρησιμοποιεί ο Δημοσθένης απευθυνόμενος στην πλειοψηφία των πολιτών, τους οποίους διαχωρίζει σαφώς από τους πλούσιους: απευθύνεται προς αυτούς χρησιμοποιώντας ρηματικούς τύπους β' και γ' πληθυντικού προσώπου. Στο σημείο αυτό έχουμε ένα χαρακτηριστικό δείγμα ταύτισης του δικαστικού σώματος με το κοινό της Εκκλησίας του Δήμου- μια συνηθισμένη ρητορική έκφραση η σημασία της οποίας αναλύθηκε στην προηγούμενη ενότητα. Ο ρήτορας όμως στο συγκεκριμένο χωρίο δεν αρκείται απλά στην ταύτιση αλλά διαχωρίζει την πλειοψηφία των πολιτών από τους πλούσιους πολίτες που αναλάμβαναν λειτουργίες Έχει σημασία επίσης το γεγονός ότι ο Δημοσθένης, στο σημείο αυτό, θεωρεί το ακροατήριο των δικαστών ως εκπροσώπους της πλειοψηφίας των Αθηναίων που χαρακτηρίζονται αδιαπραγμάτευτα ως φιλοπάτριδες, ενώ αντιμετωπίζει τους πλούσιους πολίτες ως μια κοινωνική ομάδα ξεχωριστή από το σύνολο αυτό, η οποία καλείται να αποδεικνύει έμπρακτα τα πατριωτικά της αισθήματα κάθε στιγμή που οι περιστάσεις το απαιτούν.

Ο Δημοσθένης, τόσο στο χωρίο που περιγράφει την παρέμβασή του στην Εκκλησία μετά την κατάληψη της Ελάτειας, όσο και σ' εκείνο που πραγματεύεται τον τριηραρχικό νόμο, φαίνεται ότι κρίνει αυστηρά τους πλούσιους και, ενώ παραδέχεται ότι και ο ίδιος είναι εύπορος προσπαθεί να πείσει τους δικαστές ότι τάσσεται πάντα με τα συμφέροντα της πλειοψηφίας. Εξάλλου ο στόχος του, όπως αυτός διαγράφεται μέσα από το σύνολο του λόγου του είναι να πείσει το δικαστήριο ότι η πολιτική του δραστηριότητα τόσο σε θέματα εσωτερικά (όταν αναλάμβανε κάποιο αξίωμα ή πρότεινε ψηφίσματα) όσο και εξωτερικά (στα οποία κράτησε μια σθεναρή αντιμακεδονική στάση) υπήρξε πάντα συνεπής με το συμφέρον και το ιστορικό παρελθόν της Αθήνας. Στον λόγο αυτό ο ρήτορας, σύμφωνα με τον Yunis, υιοθετεί μια συγκεκριμένη τακτική υπεράσπισης αναλαμβάνοντας πλήρως την προσωπική ευθύνη για την αθηναϊκή πολιτική που οδήγησε στην ήττα της

Χαιρώνειας.¹⁸⁰ Οι δικαστές καταδίκασαν τον Αισχίνη σε αυτή τη δίκη και τελικά αποδόθηκε στον Δημοσθένη το τιμητικό στεφάνι, σύμφωνα με την πρόταση που εισηγήθηκε ο Κτησιφών.¹⁸¹ Η συνολική τακτική της υπεράσπισής του, επομένως, που αποδείχτηκε επιτυχημένη, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το ακροατήριό του αποτελούνταν σε μεγάλο βαθμό από μη ευκατάστατους πολίτες. Σε διαφορετική περίπτωση, αν δηλαδή αγόρευε ενώπιον ενός ακροατηρίου που απαρτιζόταν κυρίως από εύπορους πολίτες, ο ρήτορας θα έπρεπε να διαφοροποιήσει αρκετά τόσο τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί στα σημεία αυτά, όσο και τον τρόπο με τον οποίο απευθύνεται στο ακροατήριό του.

Στον ίδιο λόγο περιλαμβάνεται μια προσωπική επίθεση που εξαπολύει ο Δημοσθένης εναντίον του Αισχίνη, η οποία χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη σκληρότητα. Το χωρίο αυτό, το οποίο χρησιμοποιεί ο Dover ως αφετηρία και κύριο επιχείρημα της άποψης ότι οι δικαστές ήταν στην πλειονότητά τους σχετικά ευκατάστατοι, βρίσκεται στο τελευταίο κομμάτι του λόγου *Περὶ τοῦ στεφάνου*· εκεί ο Δημοσθένης κάνει ένα σχηματικό παραλληλισμό της συνολικής πορείας της ζωής του με αυτήν του Αισχίνη: *ἐδίδασκες γράμματα, ἐγὼ δ' ἐφοίτων· ἐτέλεις, ἐγὼ δ' ἐτελούμην· ἐγραμμάτευες, ἐγὼ δ' ἠκκλησίαζον· ἐτριταγωνίστεις, ἐγὼ δ' ἐθεώρουν· ἐξέπιπτες, ἐγὼ δ' ἐσύριπτον.*¹⁸²

Ο Dover αναλύει το χωρίο ως εξής¹⁸³: «Για τον δικό μας τρόπο σκέψης το νόημα προσεγγίζει την έκφραση: «ήσουν χρήσιμος· εγώ δεν ήμουν», αλλά είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι ο Δημοσθένης, ένας πολύ έμπειρος ομιλητής του στο 330 έκανε λάθος εκτίμηση για την απήχηση των λόγων του. Όπως φαίνεται λοιπόν, υπάρχουν δύο πιθανότητες· είτε ότι η πλειοψηφία των δικαστών στους οποίους απευθύνονταν οι

¹⁸⁰ H. Yunis «Politics as literature», σελ. 106. Σύμφωνα με τον μελετητή ο Δημοσθένης στο χωρίο αυτό παρουσιάζεται ως ο μοναδικός εμπνευστής και εκτελεστής της αντιμακεδονικής πολιτικής της πόλης, ενώ υποστηρίζει ότι αν και η πολιτική του ήταν άψογα σχεδιασμένη, η ήττα στη Χαιρώνεια οφείλεται στο ευμετάβλητο της τύχης, προσδίδοντας έτσι σε μια καθαρά πολιτική υπόθεση στοιχεία τραγωδίας ως προς την αναγκαιότητα της ανάληψης και την αρνητική έκβαση της. (σελ. 109-110).

¹⁸¹ Η ετυμολογία ήταν βέβαια προϊόν μυστικής ψηφοφορίας, ωστόσο ο Bers στο άρθρο του «Dicastic *thorubos*» έχει επισημάνει κάποια σημεία σε ρητορικούς λόγους, που υποδηλώνουν ότι τα δημόσια ακροατήρια δεν παρέμεναν πάντα σιωπηλά κατά τη διάρκεια μιας αγόρευσης αλλά ορισμένες φορές εκφράζουν ανοιχτά την επιδοκιμασία ή τη αποδοκιμασία τους στα λεγόμενα του ρήτορα. Ο μελετητής συμπεριλαμβάνει ένα σημείο από το λόγο *Περὶ τοῦ στεφάνου* στο οποίο συναντάμε μια τέτοια ηχηρή παρέμβαση η οποία έρχεται ως απάντηση σε ερώτηση του Δημοσθένη προς τους δικαστές, για το αν θεωρούν τον Αισχίνη φίλο του Αλέξανδρου από φιλοξενία ή μισθωτό του όργανο. Οι δικαστές απαντούν το δεύτερο. Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 52 (*πότερον ὑμῖν ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, δοκεῖ μισθωτός Αἰσχίνης ἢ ζένος εἶναι Ἀλεξάνδρου; ἀκούεις ἂ λέγουσιν.*) V. Bers «Dicastic *Thorubos*» σελ. 6.

¹⁸² Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 265.

¹⁸³ K. J. Dover, *Greek popular morality*, σελ. 34.

ρήτορες του τέταρτου αιώνα ήταν αρκετά εύποροι- όχι πλούσιοι όμως γιατί ήταν δυνατό (για τον ρήτορα) να εκμεταλλευτεί την αντιπάθεια για τους πραγματικά πλούσιους (Δημοσθένης χκί 98, 213) - και έτειναν να θεωρούν τον άντρα που μπορεί να πληρώσει για τις υπηρεσίες ανώτερο από αυτόν που τις προσφέρει· ή αν δεν ανήκαν στην εύπορη τάξη, αρέσκονταν να αντιμετωπίζονται σα να ανήκαν και ήταν πρόθυμοι, τουλάχιστον όσο είχαν αναλάβει το ρόλο των δικαστών, να υιοθετήσουν τις αξίες της τάξης αυτής. Χωρία σαν αυτό του Λυσία (κκxviii 3) όπου το «εσείς» (δηλαδή οι δικαστές) χρησιμοποιείται για να δηλώσει άλλοτε την καταπίεση από την φορολογία και άλλοτε την κατοχή μεγάλων οικογενειακών περιουσιών, μάλλον συνηγορούν υπέρ της πρώτης εναλλακτικής πρότασης (ότι δηλαδή οι δικαστές ήταν σχετικά εύποροι), και δεν υπερκαλύπτονται από τη συχνή εξίσωση του «εσείς» με την πλειονότητα (ενν. των πολιτών) όπως αναφέρει, για παράδειγμα, ο Δημ. στο κκίν 193. Ο Dover¹⁸⁴ διευκρινίζει σε υποσημείωση: «μια μέση τάξη, η οποία αποδίδει μέγιστη σημασία στα κριτήρια εκείνα, ακόμη και τα πιο ασήμαντα, που τη διαχωρίζουν από την εργατική τάξη, μπορεί επίσης να αισθάνεται οξεία δυσαρέσκεια απέναντι στους πολύ πλούσιους, τους οποίους αντιμετωπίζει ως οκνηρά και ανήθικα άτομα, που δεν έχουν κερδίσει και δεν αξίζουν τον πλούτο τους. Μέσα στα πλαίσια αυτά, η λέξη φτωχός μπορεί να χρησιμοποιηθεί σχεδόν με υπερηφάνεια».

Το χωρίο από το λόγο *Περὶ τοῦ στεφάνου* του Δημοσθένη που ο Dover χρησιμοποιεί ως ένδειξη για την προέλευση των δικαστών από τα μεσαία οικονομικά στρώματα το αναλύει μεμονωμένα, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τα συμφραζόμενα του και το ρητορικό σκοπό που εξυπηρετεί, αλλά και το ιδεολογικό στίγμα που διέπει το λόγο. Σε αυτόν, ο Δημοσθένης υπερασπίζεται το σύνολο της πολιτικής του δράσης προκειμένου να αποδείξει ότι αξίζει τον τιμητικό στέφανο την απόδοση του οποίου πρότεινε ο Κτησιφών με ψήφισμα που ο Αισχίνης κατήγγειλε στην συνέχεια ως παράνομο. Αν και ο ίδιος παραδέχεται και στην αρχή του λόγου ότι βρίσκεται στην άβολη θέση να υπερασπίζεται τα επιτεύγματά του περιαιτολογώντας, είναι γεγονός ότι εξυψώνει τον εαυτό του κατηγορώντας και μειώνοντας ταυτόχρονα τον αντίδικό του. Στα πλαίσια αυτά, δεν διστάζει να σχολιάσει την ταπεινή καταγωγή και την ένδεια των παιδικών και νεανικών χρόνων του Αισχίνη, απέναντι στην οποία

¹⁸⁴ K. J. Dover, *Greek popular morality*, σελ. 34, σημ. 1. Ο Dover έχει διατυπώσει την υπόθεση ότι οι δικαστές χωρίς να είναι ευκατάστατοι ίσως να δέχονταν όσο διαρκούσε η διαδικασία της δίκης να υιοθετήσουν τις αξίες των ανώτερων τάξεων. Ωστόσο, ο ίδιος βάζει στο περιθώριο την παρατήρησή του αυτή, θεωρώντας πιθανότερο το γεγονός ότι οι ρήτορες απευθύνονταν με τον τρόπο αυτό στο ακροατήριό τους γιατί πράγματι αποτελούνταν από σχετικά εύπορους πολίτες.

αντιπαραθέτει την δική του οικονομική άνεση. Στο χωρίο που σχολιάζει ο Dover, ο Δημοσθένης παραλληλίζει με επιθετικό και ειρωνικό τρόπο, επιγραμματικά, την προσωπική του πορεία με αυτήν του Αισχίνη, προτρέποντας μάλιστα ειρωνικά τον αντίπαλό του να ρωτήσει τους δικαστές ποιανού την τύχη θα διάλεγαν¹⁸⁵ (*ἐρώτησον τουτουσί τήν ποτέρου τύχην ἂν ἔλοιθ' ἕκαστος αὐτῶν*). Προηγουμένως ωστόσο, κάνει μια λεπτομερή αναφορά στα δύσκολα χρόνια της ενηλικίωσης του Αισχίνη, τα οποία περιγράφει με μια διάθεση χλευασμού και απαξίωσης. Αναφέρει ότι ο αντίπαλός του βοήθουσε τον πατέρα του στο διδασκαλείο, κάνοντας χειρωνακτικές εργασίες που αρμόζουν σε δούλους¹⁸⁶. όταν έγινε ενήλικας, συνόδευε ως βοηθός τη μητέρα του στις τελετές μύησης βακχικού χαρακτήρα, αμειβόμενος με γλυκίσματα και κρασί που μοιραζόταν στους πιστούς κατά τη διάρκεια των τελετών.¹⁸⁷ Αργότερα, υπηρέτησε ως *υπογραμματέας* των αρχόντων και στη συνέχεια έγινε ηθοποιός παίζοντας σε τρίτους ρόλους, αλλά επειδή δεν μπορούσε να ζήσει μόνο από την ηθοποιία, ταυτόχρονα πουλούσε φρούτα ως πλανόδιος πωλητής.¹⁸⁸

Ο Δημοσθένης σπεύδει να διευκρινίσει ότι κανένας λογικός άνθρωπος δεν χλευάζει τη φτώχεια, (*πενίαν προπηλακίζει*) ούτε περηφανεύεται (*σεμνύνεται*) για το γεγονός ότι ανατράφηκε μέσα στην αφθονία.¹⁸⁹ Αλλά, όπως αναφέρει, λόγω της χυδαιότητας του Αισχίνη αναγκάζεται να θίξει αυτά τα θέματα με όση μετριοπάθεια μπορεί.¹⁹⁰ Παρά τις διαβεβαιώσεις αυτές, ο ρήτορας χλευάζει τη φτώχεια του αντιπάλου του και διατρανώνει τη δική του πλούσια ανατροφή: αναφέρει συγκεκριμένα ότι όταν ήταν μικρός, είχε το πλεονέκτημα να φοιτήσει στα *προσήκοντα διδασκαλεία* και να έχει αρκετά αγαθά ώστε *τὸν μηδὲν αἰσχροὺν ποιήσοντα δι' ἔνδειαν*.¹⁹¹ Ταυτίζει δηλαδή αποκάλυπτα την αξιοπρεπή διαβίωση με την οικονομική άνεση. Συνεχίζοντας, τονίζει ότι μετά την ενηλικίωσή του ήταν σε θέση να γίνει χορηγός, τριήραρχος και να κάνει εισφορές τόσο στη δημόσια, όσο και την ιδιωτική του ζωή.¹⁹² Γιατί υπάρχει όμως αυτή η αντίφασή; Ο Δημοσθένης διαβεβαιώνει από τη μία το ακροατήριό του ότι η «πενία» δεν είναι αξιόμημπτη κατάσταση ενώ αμέσως μετά προσβάλλει τον Αισχίνη που προσπαθούσε να

¹⁸⁵ Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 265.

¹⁸⁶ ο. π. 258

¹⁸⁷ ο. π. 260.

¹⁸⁸ ο. π. 262

¹⁸⁹ ο. π. 265

¹⁹⁰ ο. π. 256

¹⁹¹ ο. π. 257

¹⁹² ο. π. 257

επιβιώσει αλλάζοντας επαγγέλματα και ταυτόχρονα εξαίρει τη δική του οικονομική υπεροχή. Οι αναφορές για τη φτώχεια του Αισχίνη ωστόσο, αφορούν μόνο τα παιδικά και νεανικά του χρόνια, γιατί ο Δημοσθένης τον κατηγορεί επανειλημμένα –τόσο στο λόγο *Περὶ παραπρεσβείας* όσο και τον *Περὶ τοῦ στεφάνου*- ότι απέκτησε μεγάλη περιουσία με αθέμιτα πολιτικά μέσα.¹⁹³

Ο Ober, σχολιάζοντας τον κομπασμό του Δημοσθένη, αναφέρει ότι μπορεί να αναλυθεί στα πλαίσια του ρητορικού τόπου “πρώην φτωχός / νεόπλουτος”.¹⁹⁴ Πολλές φορές οι πολιτικοί ρήτορες στους λόγους τους κατηγορούν τους αντιπάλους τους ότι ενώ αρχικά ήταν πένητες, ξαφνικά βρέθηκαν να κατέχουν περιουσίες, η προέλευση των οποίων ήταν σκοτεινή.¹⁹⁵ Ο μελετητής παρατηρεί ότι η κατηγορία είναι σοβαρότατη, γιατί μέσω αυτής υπονοείται ότι η ενεργή πολιτική ανάμειξη λειτουργεί ως όχημα για την εξυπηρέτηση του ατομικών οικονομικών συμφερόντων. Οι νεόπλουτοι πολιτικοί δηλαδή πλούτισαν χρησιμοποιώντας αθέμιτα μέσα, εξαπατώντας το δήμο. Υπάρχουν επίσης περιπτώσεις πολιτικών που κατηγορήθηκαν ότι πλούτισαν είτε εν καιρώ πολέμου¹⁹⁶ είτε ως συκοφάντες στα δικαστήρια.¹⁹⁷ Ο Harvey επίσης κάνει λόγο γι’ αυτό το ρητορικό τόπο παρατηρώντας ότι οι ρήτορες συγχέουν συχνά τη δωροδοκία με την κατάχρηση του δημόσιου χρήματος αναφερόμενοι στη μετάβαση του αντιδίκου τους από τη φτώχεια στον πλούτο με ασάφεια, χωρίς να διευκρινίζουν τον ακριβή τρόπο με τον οποίο αποκτήθηκε η περιουσία τους.¹⁹⁸

Τα χωρία Δημ. 18.255-258 και 265 μάλλον έχουν σχέση με τη συνηθισμένη ρητορική τακτική κατά την οποία ένας δημόσιος ομιλητής κατηγορεί τον αντίδικό του ότι πέρασε από τη φτώχεια και την εξαθλίωση στον πλούτο χρησιμοποιώντας αθέμιτα πολιτικά μέσα, γεγονός που παραπέμπει στην βαρύτερη κατηγορία της

¹⁹³ Ο Δημοσθένης αναφέρει χαρακτηριστικά σε ένα σημείο του *Περὶ τοῦ στεφάνου*, (18.311-313) ότι ο Αισχίνης δεν πρόσφερε ποτέ καμία είδους χρηματική βοήθεια ως πολίτης για το κοινό καλό, αν και είχε αυτή τη δυνατότητα καθώς διέθετε, όπως υποστηρίζει, εισοδήματα: «Είχες κληρονομήσει περισσότερα από πέντε τάλαντα από την περιουσία του γαμπρού σου, του Φίλωνα, και είχες δώρο δύο τάλαντα από τους αρχηγούς των συμμοριών, σαν αμοιβή που κατέστρεψες τον τριηραρχικό νόμο», λέει στο 18.312.

¹⁹⁴ J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 354-355.

¹⁹⁵ Τα παραδείγματα που αναφέρει ο Ober, τα οποία είναι ενδεικτικά του ρητορικού αυτού τόπου, είναι τα εξής: Λυσίας, 18.18, 25.26, 30, 28.1-2, 4, 7, 29.4, 30.28. Δημοσθένης, 19.146, 147, 23.209, 24.124, Ισοκράτης, 8.125, 127, Δείναρχος, 1.111.

¹⁹⁶ J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 355. Ο μελετητής αναφέρει ως παραδείγματα τα εξής χωρία: Λυσίας, 28.2, Αισχίνης, 2.97.

¹⁹⁷ ο.π. σελ. 355. Τα παραδείγματα προέρχονται από τον Ισοκράτη (2.5, 21.9), το Λυσία (25.26, 30) και το Δημοσθένη (58.63).

¹⁹⁸ D. Harvey, «Some aspects of bribery in Greek politics», σελ. 80.

εξαπάτησης του δήμου. Ο Δημοσθένης ειδικότερα, αν και χλευάζει τη φτώχεια του Αισχίνη, γνωρίζει ότι ο κομπασμός για τον δικό του πλούτο μπορεί να αποτελέσει πρόκληση για το ακροατήριό του· για το λόγο αυτό, όπως αναφέρθηκε, σπεύδει να τονίσει ότι πάντα χρησιμοποιούσε τα εισοδήματα του για κοινωφελείς σκοπούς αναλαμβάνοντας λειτουργίες και κάνοντας δωρεές συνεισφέροντας στο δημόσιο ταμείο. Επιπλέον, θα πρέπει να γίνει η επισήμανση ότι όλο το χωρίο χαρακτηρίζεται από ρητορική υπερβολή και στην βάση αυτή θα πρέπει να ερμηνευτεί ανάλογα, καθώς είναι γεγονός ότι ο Δημοσθένης μάλλον υπερβάλλει όταν παρουσιάζει τον Αισχίνη στα όρια της εξαθλίωσης κατά τα παιδικά και νεανικά του χρόνια. Όπως αναφέρει σχετικά ο Harris, το επάγγελμα του υπογραμματέα δεν ήταν αξιόμιστο αλλά αξιοπρεπές, και ο Αισχίνης ήταν κατάλληλος για αυτή τη θέση επειδή διέθετε πολύ καλή φωνή που του επέτρεπε να διαβάσει δυνατά τα πολιτειακά κείμενα. Αυτό το επάγγελμα άλλωστε ωφέλησε τον Αισχίνη, ο οποίος είχε έτσι την ευκαιρία να αποκτήσει καλή γνώση των ψηφισμάτων και των νόμων, μια γνώση που θα αξιοποιούσε αργότερα στη σύνθεση των ρητορικών του λόγων. Όσον αφορά την ενασχόληση του Αισχίνη με το θέατρο, ο μελετητής παρατηρεί ότι ο Δημοσθένης τον μέμφεται επειδή ήταν *τριταγωνιστής* και έπαιζε σε ασήμαντους ρόλους, ενώ αν ήταν επιτυχημένος υποκριτής πιθανότατα να εξέλειπαν τα κακεντρεχή αυτά σχόλια του αντιπάλου του. Οι υποκριτές που έπαιζαν σε πρωταγωνιστικούς ρόλους, αν και ενίοτε αντιμετωπίζονταν με επιφύλαξη, συνήθως προκαλούσαν το θαυμασμό των συμπολιτών τους, απολάμβαναν δημόσιες τιμές και αμείβονταν πολύ ικανοποιητικά, αλλά όπως φαίνεται ο Αισχίνης δεν ανήκε σε αυτήν την κατηγορία – χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι ο ίδιος αποδοκιμαζόταν από το κοινό, όπως υποστηρίζει ο Δημοσθένης. Επιπλέον, αναφορικά με την ιδιότητα της μητέρας του Αισχίνη ως ιέρεια και τη βοήθεια που της προσέφερε ο ίδιος όταν ήταν μικρός στις τελετές «δεν υπήρχε τίποτα το ιδιαίτερα επιτιμητικό σχετικά με αυτές τις θρησκευτικές πρακτικές, όσο γελοίες και αν προσπαθεί να τις παρουσιάσει ο Δημοσθένης».¹⁹⁹

Στο χωρίο (Δημοσθένης, 18.265) μπορεί να εντοπιστεί η νοοτροπία που διακρίνει ο Dover, σύμφωνα με την οποία «αυτός που πληρώνει για τις υπηρεσίες είναι

¹⁹⁹ Ed. M. Harris, *Aeschines and Athenian politics*, σελ. 30-31. Σύμφωνα με τον Harris, (ο.π. σελ. 25-27) όλα τα προσβλητικά σχόλια που αφορούν τα επαγγέλματα του Αισχίνη και το οικογενειακό του περιβάλλον εντάσσονται στο λόγο του 330 απλώς γιατί ο Δημοσθένης μιλούσε τελευταίος στο δικαστήριο και ο αντίδικός του δεν είχε τη δυνατότητα να απαντήσει στη συκοφαντική αυτή επίθεση υπερασπίζοντας τον εαυτό του.

ανώτερος από αυτόν που τις παρέχει» όμως ακόμη και αυτή η αντίληψη ήταν ευρέως διαδεδομένη, καθώς εντάσσεται στη γενικότερη αξιολόγηση της εργασίας στην αρχαιότητα, η οποία -όπως έχει αναφερθεί- αποτελούσε μεν μια αναγκαιότητα αλλά δεν είχε από μόνη της καμία θετική αξία· αντίθετα, θεωρούνταν ιδανική η συντήρηση ενός πολίτη και της οικογένειάς του από τους πόρους και την περιουσία που βρισκόταν στην κατοχή του. Εξάλλου, το σημείο αυτό του λόγου θα πρέπει να εξεταστεί στα πλαίσια των συμφραζομένων και της αλληλουχίας των ισχυρισμών του Δημοσθένη. Εφόσον εντάσσεται πρωταρχικά στα πλαίσια της προσωπικής επίθεσης ενός ρήτορα που έχει σκοπό να κατηγορήσει τον πολιτικό του αντίπαλο ως νεόπλουτο και συνεπώς ανέντιμο πολιτικό ενώ ταυτόχρονα προβάλλει τη δική του άνεση που του παρείχε η οικονομική αυτάρκεια -ο ίδιος δεν αντιμετώπισε ποτέ τέτοιου είδους στερήσεις και η ενασχόλησή του με την πολιτική δεν αποσκοπούσε στην απόκτηση περιουσίας- δεν αποτελεί ασφαλή ένδειξη του γεγονότος ότι οι δικαστές προέρχονταν από τη μεσαία τάξη και για το λόγο αυτό αποδοκίμαζαν την εργασία.

Ο Dover έχει παρατηρήσει ότι πολλές φορές οι ρήτορες στους λόγους τους ταυτίζουν το σώμα των δικαστών με την πλειονότητα των Αθηναίων πολιτών, αλλά αυτό κατά την άποψή του δεν σημαίνει ότι ανήκαν κοινωνικά στη μη προνομιούχο πλειοψηφία, γιατί το παραπάνω χωρίο ενισχύει κατά τα λεγόμενα του την άποψή που συμμαρτίζεται- ότι δηλαδή οι δικαστές ήταν στην πλειονότητά τους σχετικά ευκατάστατοι.²⁰⁰ Κατά τον ίδιο τρόπο όμως που εξετάστηκε το αναφερόμενο χωρίο, κάθε ρητορική αναφορά προς τους δικαστές που τους ταυτίζει με συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα έχει τα δικά της συμφραζόμενα και μια απλή παράθεση των σημείων αυτών δεν αποτελεί ασφαλή ένδειξη για την αυτόματη ένταξη των δικαστών στις τάξεις αυτές. Άλλωστε, όπως παρατηρεί ο Hansen²⁰¹ αναφορικά με την άποψη που πρεσβεύουν ο Dover και ο Jones -σύμφωνα με την οποία οι εύποροι πολίτες αποτελούσαν την πλειονότητα στα λαϊκά δικαστήρια- οι μελετητές συχνά παραβλέπουν το γεγονός ότι οι ρήτορες πολλές φορές είτε απευθύνονται σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, είτε κολακεύουν το ακροατήριό τους αποδίδοντας τους χαρακτηριστικά που διακρίνουν μια μικρή μειονότητα, με υψηλό εισόδημα, προκειμένου να κερδίσουν τις εντυπώσεις. Ο Markle επίσης υιοθετεί μια παρόμοια προσέγγιση σχετικά με αυτήν την αντιμετώπιση των δικαστών από τους ρήτορες -οι οποίοι, σε αντίθεση με την πλειονότητα του ακροατηρίου τους, συνήθως ήταν

²⁰⁰ K. J. Dover, *Greek popular morality*, σελ. 34.

²⁰¹ H. M. Hansen, *Athenian democracy*, σελ. 185.

ευκατάστατοι²⁰²: «Φαίνεται πιθανό ότι οι φτωχοί δικαστές δέχτηκαν ως ένα βαθμό την περιφρόνηση των πλουσίων για τα ταπεινά τους επαγγέλματα. Αυτό δε σημαίνει ότι οι τεχνίτες δεν ήταν υπερήφανοι για τις δουλειές τους ή οι έμποροι για τα κέρδη τους, αλλά ο απώτερος στόχος της πλειοψηφίας των ανθρώπων θα ήταν σίγουρα η απόκτηση επαρκούς περιουσίας που θα τους επέτρεπε να απαλλαχτούν από την εργασία τους. Γι' αυτό το λόγο, ένιωθαν κολακευμένοι όταν οι ρήτορες απευθύνονταν σε αυτούς σα να είχαν ήδη ικανοποιήσει αυτή τους τη φιλοδοξία».

β. Ο *Κατὰ Μειδίου* του Δημοσθένη - οι ενδείξεις για την κοινωνική προέλευση του δικαστικού σώματος μέσα από το λόγο αυτό.

Ο *Τίμαρχος* δεν αποτελεί τη μοναδική περίπτωση υβριστή και αλαζόνα πλούσιου όπως αυτή διαγράφεται μέσα από ρητορικό λόγο. Ο λόγος του Δημοσθένη *Κατὰ Μειδίου* αποτελεί το κατηγορητήριο του ρήτορα κατά του πλούσιου και ισχυρού Μειδία, ο οποίος έφτασε στο σημείο να εξυβρίσει και να ραπίσει το Δημοσθένη μέσα στο κατάμεστο θέατρο του Διονύσου κατά τη διάρκεια της γιορτής του θεού. Στο λόγο τονίζεται επανειλημμένα ότι η αιτία της υβριστικής συμπεριφοράς του Μειδία είναι ο πλούτος του, ενώ το λεξιλόγιο, οι παρατηρήσεις προς τους δικαστές και γενικότερα ο τρόπος που εκθέτει τα γεγονότα ο Δημοσθένης φανερώνουν έντονο κοινωνικό διαχωρισμό υπονοώντας την ύπαρξη μιας βαθύτερης δυσαρέσκειας προς την ανώτερη οικονομικά τάξη, απέναντι στην αυθαιρεσία της οποίας ο ρήτορας προτάσσει την ασφάλεια που παρέχουν οι νόμοι, που οι δικαστές καλούνται να θέτουν σε εφαρμογή. Πρόκειται δηλαδή για ένα ρητορικό λόγο που περιλαμβάνει αρκετά στοιχεία τα οποία παραπέμπουν σε κοινωνικές αντιλήψεις σχετικά με τον πλούτο και την πενία, οι οποίες χρήζουν διερεύνησης προκειμένου να διαπιστωθεί να πρόκειται για απόψεις που υιοθετούσε το ακροατήριο των δικαστών.

Το περιστατικό που οδήγησε στη σύνθεση του λόγου περιγράφεται ως εξής: ο Δημοσθένης είχε αναλάβει τα καθήκοντα του χορηγού εθελοντικά διεκδικώντας με την ομάδα της φυλής του το βραβείο του διθυραμβικού αγώνα ο οποίος διεξαγόταν κατά τα Μεγάλα Διονύσια. Το ράπισμα ήταν το αποκορύφωμα της συστηματικής

²⁰² M. M. Markle «Jury pay and assembly pay at Athens», σελ. 284.

παρενόκλησης που είχε δεχτεί ο ρήτορας από το Μειδία καθόλη τη διάρκεια της προετοιμασίας για τον αγώνα. Σύμφωνα με τις κατηγορίες που εξαπολύει στο λόγο του ο Δημοσθένης, ο κατηγορούμενος είχε αποπειραθεί να καταστρέψει τις στολές και τους στεφάνους των μελών της ομάδας του, είχε εξαγοράσει το χοροδιδάσκαλο που είχε προσλάβει ο ρήτορας πετυχαίνοντας την παραίτησή του από την προετοιμασία, και εν τέλει, κατά τη διεξαγωγή της γιορτής ενώπιον του λαού επιτέθηκε στον Δημοσθένη καταστρέφοντας τη στολή του και ραπίζοντας τον. Ο λόγος συντέθηκε κατά το 347, ένα έτος μετά τη δημόσια επίθεση. Ο ρήτορας υπέβαλε δημόσια αγωγή (*προβολή*) η οποία εγκρίθηκε από την Εκκλησία του Δήμου²⁰³ που με ψήφο της καταδίκασε τον Μειδία (*καταχειροτονία*) · ο Δημοσθένης μετά το πέρας αυτής της διαδικασίας είχε πλέον το δικαίωμα της προσφυγής στο δικαστήριο της Ηλιαίας προκειμένου να επιβληθεί πρόστιμο στο Μειδία για την προσβλητική του συμπεριφορά. Ο MacDowell υποστηρίζει ότι αν και υπάρχει μια διαφορούμενη μαρτυρία του Αισχίνη²⁰⁴ σύμφωνα με την οποία ο Δημοσθένης παραιτήθηκε από τη εκδίκαση της υπόθεσης αφού έλαβε από τον αντίδικό του το ποσό των τριάντα μινων, ο ισχυρισμός αυτός είναι αμφίβολος γιατί εντάσσεται στο κλίμα της πολύπλευρης επίθεσης που εξαπολύει ο Αισχίνης κατά του αντιπάλου του. Στην ουσία, τονίζει ο μελετητής, δεν υπάρχουν επαρκή ακλόνητα στοιχεία που να αποδεικνύουν είτε ότι ο λόγος εκφωνήθηκε ενώπιον του δικαστηρίου, είτε ότι επήλθε συμβιβασμός μεταξύ των δύο αντιδίκων. Είναι ένα θέμα που παραμένει ανοιχτό, αν και φαίνεται πιθανό το ενδεχόμενο ο Μειδίας να πλήρωσε τελικά το ποσό των τριάντα μινων, είτε ως πρόστιμο που του επέβαλε το δικαστήριο, είτε κατ' ιδίαν στο Δημοσθένη ύστερα από προσωπικό διακανονισμό χωρίς νομικούς μεσάζοντες.²⁰⁵ Ο Harris εμφανίζεται πιο κατηγορηματικός σχετικά με την εξέλιξη της υπόθεσης. Πιστεύει ότι αυτή η μαρτυρία του Αισχίνη είναι ψευδής και θεωρεί πιθανότερο το ενδεχόμενο να πραγματοποιήθηκε η δίκη και ο Μειδίας να πλήρωσε τελικά ένα μικρό πρόστιμο. Για

²⁰³ Σύμφωνα με τη διαδικασία της «προβολής» όποιος πολίτης επιθυμούσε υπέβαλε κατά τη διάρκεια της «κύριας» συνεδρίας της Εκκλησίας (κατά την έκτη πρυτανεία) καταγγελία εναντίον ενός προσώπου που τον πρόσβαλε ή τον συκοφάντησε. Η Εκκλησία αποφάσιζε με ανάταση χειρών για την έγκριση ή την απόρριψη της καταγγελίας. Στην πρώτη περίπτωση η υπόθεση ακολουθούσε συνήθως το δρόμο της εκδίκασης. (Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 43,5). Ο Δημοσθένης υπέβαλε την καταγγελία στην συγκεκριμένη περίπτωση εναντίον του Μειδία για προσβολή που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια δημόσιας εορταστικής εκδήλωσης. (Δημοσθένης 21 (*Κατὰ Μειδίου*) 126, 199, 227). Για την ανάλυση του κατηγορητηρίου: D. M. Mac Dowell, *Demosthenes, Against Meidias*, σελ. 17-19.

²⁰⁴ Αισχίνης 3 (*Κατὰ Κτησιφώντος*) 51-52.

²⁰⁵ D. M. Mac Dowell, *Demosthenes, Against Meidias*, σελ. 23-28.

το λόγο αυτό, σύμφωνα με το μελετητή, ο Δημοσθένης που περίμενε μια αυστηρότερη τιμωρία εις βάρος του αντιδίκου του, δεν αναφέρθηκε έκτοτε σε κάποιο λόγο του στη δίκη αυτή.²⁰⁶

Ο λόγος, ακόμα και αν δεν εκφωνήθηκε ποτέ ενώπιον του δικαστηρίου, δεν παύει να παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς ο Δημοσθένης εκμεταλλεύεται το κοινωνικό χάσμα ανάμεσα στον πλούτο και την πενία και υιοθετεί ένα ιδιαίτερο φορτισμένο ύφος και λεξιλόγιο. Πέρα από τις συγκεκριμένες κατηγορίες εναντίον του Μειδία στηλιτεύει την ύβρη και την αυθαιρεσία των πλουσίων γενικά, διαχωρίζοντας την πλειονότητα των πολιτών –ανάμεσα στους οποίους εντάσσει και τον εαυτό του– από τη μερίδα των πλουσίων: *εἰ γὰρ εἶπειν τι καὶ περὶ τούτων ἤδη δεῖ, οὐ μέτεστι τῶν ἴσων οὐδὲ τῶν ὁμοίων ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι πρὸς τοὺς πλουσίους τοῖς λοιποῖς ἡμῶν, οὐ μέτεστιν, οὐ. ἀλλὰ καὶ χρόνοι τούτοις τοῦ τὴν δίκην ὑποσχεῖν, οὓς αὐτοὶ βούλωνται, δίδονται, καὶ τὰ δικήματα ἔωλα τὰ τούτων ὡς ὑμᾶς καὶ ψυχρὰ ἀφικνεῖται, τῶν δ' ἄλλων ἡμῶν ἕκαστος, ἂν τι συμβῆ, πρόσφατος κρίνεται. Καὶ μάρτυρές εἰσιν ἔτοιμοι τούτοις καὶ συνήγοροι πάντες καθ' ἡμῶν εὐτρεπεῖς.*²⁰⁷ Πρόκειται για μια κατηγορηματική δήλωση –καταγγελία του ρήτορα ότι οι απλοί πολίτες, συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου του ρήτορα, δεν έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους πλούσιους: οι απλοί πολίτες δικάζονται αμέσως μόλις διαπράξουν ένα αδίκημα, ενώ στους πλούσιους δίνεται πίστωση χρόνου προκειμένου να απολογηθούν. Οι πλούσιοι ακόμα, μπορούν να εξαγοράσουν οποιοδήποτε μάρτυρα για να καταθέσει υπέρ τους, ενώ οι μάρτυρες του ρήτορα φοβούνται να καταθέσουν την αλήθεια για να μην κάνουν εχθρό τους ένα τόσο ισχυρό άντρα όπως είναι ο Μειδίας.²⁰⁸ Στη συνέχεια διαμαρτύρεται –χρησιμοποιώντας το β' πληθυντικό πρόσωπο προκειμένου να απευθυνθεί προσωπικά στους φτωχούς δικαστές– γιατί *οἱ πενέστατοι καὶ ασθενέστατοι ὑμῶν* κινδυνεύουν ανά πάσα στιγμή από την αλαζονεία και την υβριστική συμπεριφορά των πλουσίων οι οποίοι με τα οικονομικά μέσα που διαθέτουν μπορούν

²⁰⁶ E. M. Harris, “Demosthene’s speech against Meidias”, σελ. 131-136. Ο μελετητής υποστηρίζει με πειστικό τρόπο ότι ο ισχυρισμός του Αισχίνη για την εξαγορά της υπόθεσης παρουσιάζει πολλά προβλήματα, καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία που να τον ενισχύουν. Επισημαίνει ακόμα ότι η δίκη του Μειδία απέχει χρονικά δεκαέξι τουλάχιστον χρόνια από τη δίκη του Κτησιφόντα (στον ομώνυμο λόγο του οποίου υπάρχει ο ισχυρισμός του Αισχίνη). Είναι λοιπόν πιθανό να είχε ψέματα ο Αισχίνης σχετικά με την κατάληξη της διαμάχης του Δημοσθένη και του Μειδία αναμένοντας ότι οι δικαστές δεν ήταν σε θέση να ανακαλέσουν στη μνήμη τους τα ακριβή γεγονότα της υπόθεσης αυτής.

²⁰⁷ Δημοσθένης 21 (*Κατά Μειδίου*) 112.

²⁰⁸ ο. π. 112-113.

να μείνουν ατιμώρητοι...ἀλλὰ πᾶσιν ὁμοίως ὀργιστέον, ἐκλογιζομένοις καὶ θεωροῦσιν ὅτι τοῦ μὲν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ῥαδίως κακῶς παθεῖν ἐγγύτατα ὑμῶν εἰσιν οἱ πενέστατοι καὶ ἀσθενέστατοι, τοῦ δ' ὑβρίσαι καὶ τοῦ ποιήσαντας μὴ δοῦναι δίκην, ἀλλὰ τοὺς ἀντιπαρέξοντας πράγματα μισθώσασαι, οἱ βδελυροὶ καὶ χρήματ' ἔχοντες.²⁰⁹ Ἀπέναντι σε αὐτὰ τα άτομα ο Δημοσθένης διατείνεται ὅτι οἱ δικαστές οφείλουν νὰ νιώθουν μίσος, μὴ παραινέση ἀκραία καὶ ἐμπρηστική γιὰ τὴ διατήρηση τῆς κοινωνικῆς συναίνεσης ἀνάμεσα στὰ οικονομικὰ ἀσθενέστερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοὺς προνομιούχους πολίτες: ἀλλὰ μισεῖν ὀφείλετ', ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, δήπου τοὺς τοιοῦτους μᾶλλον ἢ σώζειν.²¹⁰

Τὸ ἀδίκημα τοῦ Μειδία ἀποτελεῖ σημαντικὴ αὐθαιρεσία καὶ ὅπως ἀναφέρθηκε, ὁ Δημοσθένης ἔχει ἤδη ἐξασφαλίσαι - ὕστερα ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς «προβολῆς»- τὴ στήριξη τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν προσβολή που ὑπέστη. Ὡστόσο, ὁ ρήτορας δὲν ἀρκεῖται στὴν ἀνάπτυξη τῶν συγκεκριμένων κατηγοριῶν καὶ τὴν προσωπικὴ διάσταση τῆς διαμάχης με τὸ Μειδία, ἀλλὰ δίνει ἰδιαίτερη ἐμφάση στὴν υβριστικὴ συμπεριφορὰ τῶν πλουσίων, ἡ ὁποία στρέφεται ὁμαδικὰ καὶ ὄχι μόνον μεμονωμένα ἐναντίον ὅλων τῶν ὑπόλοιπων πολιτῶν, «ὅλων ἐσάς» ὅπως ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ, ἐννοώντας τοὺς πολίτες που δὲν εἶναι οικονομικὰ ἰσχυροί.²¹¹ Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παραπάνω χωρία, χαρακτηρίζει τοὺς ἀλαζόνες πλούσιους «βδελυροὺς» ἐναντίον τῶν ὁποίων οἱ δικαστές οφείλουν νὰ νιώθουν «μίσος», ἓνα συναίσθημα που μέσα σ' αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα ξεφεύγει ἀπὸ τὴν προσωπικὴ διάσταση καὶ ἀποκτᾶται ταξικὴ χροιά. Προφανῶς, ὁ Δημοσθένης, δὲν ἐπινοεῖ ὁ ἴδιος αὐτὸν τὸν διαχωρισμό, ἀλλὰ ἐπιστρατεύει καὶ ἐκμεταλλεύεται τὶς ἤδη ὑπάρχουσες ἀντιλήψεις –δηλαδὴ τὴν ἐπιφύλαξη καὶ τὸ φόβο- τῶν οικονομικὰ ἀσθενέστερων πολιτῶν ἀπέναντι στὴν ἀνώτερη τάξη τῶν ευπορότερων.

Ἡ στρατηγικὴ που ἀκολουθεῖ στὸ λόγο αὐτὸ εἶναι ἀφενὸς ἡ παρουσίαση τῆς ἀλαζονείας τοῦ Μειδία ὡς ἐνδεικτικὴ μίας γενικότερης υβριστικῆς καὶ επικίνδυνης νοοτροπίας που χαρακτηρίζει τοὺς πλούσιους, καὶ αφετέρου ἡ ταύτιση τοῦ ἴδιου τοῦ ρήτορα με τὰ συμφέροντα τῆς πλειονότητας, δηλαδὴ τῶν ἀπλῶν πολιτῶν, οἱ ὁποῖοι ἀντιμετωπίζουν τὶς συνέπειες αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀντιδράσουν καταδικάζοντας τὸ Μειδία ὥστε νὰ ἐκλείψουν αὐτὰ τὰ φαινόμενα.

²⁰⁹ Δημοσθένης 21 (*Κατὰ Μειδίου*) 123.

²¹⁰ ο. π. 98.

²¹¹ ο. π. 123.

Η γενίκευση οικονομικής και κοινωνικής φύσης που προσδίδει ο ρήτορας στην προσωπική διαμάχη του ίδιου και του Μειδία είναι φανερή και σε άλλα σημεία του λόγου: όπως αναφέρει ο Δημοσθένης, ο Μειδίας στις λαϊκές συνελεύσεις της Εκκλησίας διαχωρίζει την τάξη του από τους υπόλοιπους πολίτες διατυμπανίζοντας ότι *ἡμεῖς οἱ λειτουργοῦντες, ἡμεῖς οἱ προεισφέροντες ὑμῖν, ἡμεῖς οἱ πλούσιοι ἐσμεν.*²¹² Ο ρήτορας, προκειμένου να επιτείνει την εντύπωση της χλευαστικής διάθεσης του Μειδία απέναντι στους πένητες, υποδύεται θεατρικά τον κατηγορούμενο, μεταφέροντας στο ακροατήριό τα υποτιθέμενα λόγια του. Δεν χρησιμοποιεί όμως το α' ενικό πρόσωπο –μιλώντας δηλαδή μόνο εκ μέρους του Μειδία όπως θα ήταν αναμενόμενο- αλλά το πρώτο πληθυντικό, υπονοώντας ότι ο Μειδίας αντλεί την αλαζονεία και την επιθετικότητα του από την ιδέα ότι αντιπροσωπεύει μια ισχυρή, ανώτερη κοινωνική ομάδα. Αντίστοιχα, το χαστούκι που δέχτηκε ο ρήτορας αποκτά άλλη διάσταση –πέρα από την προσωπική διένεξη- καθώς τη στιγμή εκείνη ο κατηγορούμενος χτυπούσε και ταπεινώνει όλους τους πολίτες που αδυνατούν να υπερασπιστούν τους εαυτούς τους, σε αντίθεση με τον ίδιο το Δημοσθένη που προτίμησε να ακολουθήσει την οδό της δικαστικής αντιπαράθεσης: *Ἔτι δὲ οὐκ ἐμὲ ἔτυπεν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, μόνον οὗτος οὐδ' ὕβριζε τῇ διανοίᾳ τότε, ποιῶν οἷα ἐποίει, ἀλλὰ πάντα, ὅσους περ ἂν οἴηται τις ἦπτον ἐμοῦ δύνασθαι δίκην ὑπὲρ αὐτῶν λαβεῖν.*²¹³

Ο Μειδίας, όπως αναφέρεται στο λόγο έχει υποπέσει και σε άλλες παρατυπίες · ο ρήτορας παρατηρεί ότι δεν έχει ωφελήσει την πόλη, γιατί, αναλογικά με τα πλούτη του, έχει αναλάβει πολύ λίγες φορές τα καθήκοντα του χορηγού, σε αντίθεση με τον ίδιο το Δημοσθένη ο οποίος, αν και είναι είκοσι χρόνια νεότερος του Μειδία έχει προσφέρει –σύμφωνα με τα λεγόμενά του- περισσότερες λειτουργίες στην πόλη.²¹⁴ Επιπλέον, η επίδειξη του πλούτου του αποτελεί πρόκληση για τους υπόλοιπους πολίτες· το σπίτι του στην Ελευσίνα ξεπερνάει σε μέγεθος και πολυτέλεια όλες τις υπόλοιπες οικοδομές, συνοδεύει παντού τη γυναίκα του πάνω σε ένα άρμα με δύο λευκά άλογα και ο ίδιος κυκλοφορεί στην αγορά μαζί με τους ακολούθους του μιλώντας με πομπώδη τρόπο για εξεζητημένα θέματα με σκοπό να κάνει σαφές στους

²¹² Δημοσθένης 21 (*Κατὰ Μειδίου*) 153.

²¹³ ο. π. 219.

²¹⁴ ο. π. 154-158.

γύρω του ότι ξεχωρίζει και ότι είναι ανώτερος απ' αυτούς.²¹⁵ Όπως ακριβώς και ο Αισχίνης στο λόγο *Κατὰ Τιμάρχου*, έτσι και ο Δημοσθένης εδώ, προκειμένου να παρουσιάσει τον δικαστικό του αντίπαλο ως ένα έκλυτο άτομο,²¹⁶ επικαλείται την αντίληψη σύμφωνα με την οποία η κατοχή του πλούτου ήταν αναμενόμενο να συνοδεύεται από μετριοπάθεια –η τάση επίδειξης ήταν προκλητική για το κοινωνικό σύνολο- καθώς και από φιλοπατρία, η οποία έμπρακτα σήμαινε την ανάληψη λειτουργιών, έτσι ώστε ο πλούτος να ωφελεί την πόλη στο σύνολό της και όχι μόνο το μεμονωμένο άτομο που τον κατέχει. Ο Μειδίας, όχι μόνο δεν τηρεί τις δύο αυτές προϋποθέσεις, αλλά υποτιμάει το σύνολο των πολιτών: «δεν θα πάθει ο Μειδίας τίποτα άξιο φόβου ή λύπης αν θα έχει περιουσία ίση με τους πολλούς, τους οποίους τώρα βρίζει και σας αποκαλεί “πτωχούς”»²¹⁷, «όλοι είναι στην κρίση του “καθάρματα καὶ πτωχοὶ καὶ οὐδ’ ἄνθρωποι”».²¹⁸ Η έννοια «πτωχός» όπως έχει αναφερθεί, παραπέμπει στον εξαθλιωμένο και το ζητιάνο και όχι στον πένητα. Ο Mac Dowell στην σχολιασμένη έκδοση του λόγου αναφέρει ότι ο χαρακτηρισμός αυτός είναι κυρίως υποτιμητικός και υβριστικός όταν αποδίδεται σε άτομα που δεν βρίσκονται στην κατάσταση της «πτωχείας» και ότι «πλούσιοι άνδρες όπως ο Μειδίας μπορούσαν να προκαλέσουν ενόχληση αποδίδοντας αυτόν τον χαρακτηρισμό σε οποιονδήποτε ήταν λιγότερο πλούσιος από τους ίδιους».²¹⁹

Και ο Markle σχολιάζει τα χωρία αυτά σχετικά με τη συγκεκριμένη χρήση του όρου «πτωχός»:²²⁰ «ένας τέτοιος όρος θα ήταν πραγματικά προσβλητικός απέναντι σε ένα δικαστικό σώμα που αποτελούνταν κυρίως από πένητες, οι οποίοι δούλευαν εντατικά προκειμένου να συντηρηθούν και κατείχαν μικρή ή ανύπαρκτη περιουσία, αλλά απλά θα έχανε το στίγμα του αν το ακροατήριο συνιστούσαν πολίτες που κατείχαν μια μέτρια περιουσία». Είναι αλήθεια ότι η χρήση ενός μειωτικού χαρακτηρισμού, προκειμένου να πετύχει τον στόχο της –δηλαδή την εξύβριση και την προσβολή- θα πρέπει να βασίζεται σε μια πραγματικότητα η οποία όμως αποδίδεται

²¹⁵ Δημοσθένης 21 (*Κατὰ Μειδίου*) 158-159.

²¹⁶ Ο στόχος του Δημοσθένη στο λόγο αυτό είναι να ταυτίσει τη συμπεριφορά του Μειδία με μια επικίνδυνη νοτροπία που στρέφεται κατά της πλειοψηφίας των πολιτών. Ο Δημοσθένης αυτοπαρουσιάζεται ως ένας απλός πολίτης που βρέθηκε στο στόχαστρο αυτής της συμπεριφοράς, στην προσπάθειά του να πείσει τους δικαστές ότι όλοι οι απλοί πολίτες που δεν είναι πλούσιοι κινδυνεύουν να βρεθούν στη θέση του ανά πάσα στιγμή. Μόνο η καταδίκη του Μειδία θα δώσει ένα μάθημα σε όλους τους υβριστές πλούσιους, ώστε να εκλείψουν τέτοιου είδους φαινόμενα.

²¹⁷ Δημοσθένης 21 (*Κατὰ Μειδίου*) 211.

²¹⁸ ο. π. 198.

²¹⁹ D. M. Mac Dowell, *Demosthenes, Against Meidias*, σελ. 399 σχόλιο 185.

²²⁰ M. M. Markle «Jury pay and assembly pay an Athens», σελ. 287.

υπό το πρίσμα της υπερβολής που φτάνει ως τη διαστρέβλωση. Όταν αποκαλείται “ζητιάνος” κάποιος σχετικά ευκατάστατος πολίτης, που δεν αντιμετωπίζει προβλήματα επιβίωσης, πιθανότατα ο χαρακτηρισμός αυτός θα τον αφήσει αδιάφορο ακριβώς επειδή είναι άτοπος. Οι πολίτες όμως που βασιζόνταν στην εργασία προκειμένου να επιβιώσουν μάλλον θα εξοργίζονταν αν έθιγε κάποιος την προσπάθειά τους αυτή για αξιοπρεπή διαβίωση και το γεγονός αυτό επιτείνεται αν λάβουμε υπόψη την αντίληψη που επικρατούσε στην Αθήνα –αλλά και γενικότερα στις αρχαίες πόλεις- σχετικά με την αξιολόγηση της εργασίας · η εργασία, σε αντίθεση με τις σύγχρονες κοινωνίες ήταν μια αναγκαιότητα που εξασφάλιζε μεν τα προς το ζην αλλά δεν προσέλαβε καμία αυτόνομη αξία αφενός, και αφετέρου η υπαγωγή σε κάποιον εργοδότη θεωρούνταν σημείο υποταγής και σίγουρα δεν αποτελούσε την ιδανική κατάσταση για έναν ελεύθερο πολίτη.²²¹ Υπό το πρίσμα αυτό, γίνεται αντιληπτό, ότι ο Δημοσθένης εκμεταλλεύεται το ευαίσθητο σημείο των δικαστών αυτών που ανήκαν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα προκειμένου να προκαλέσει την οργή τους για τον τρόπο που τους αντιμετωπίζει ο αλαζόνας κατηγορούμενος. Από πού πηγάζει όμως αυτή η υπερφίαλη και υβριστική στάση; Ο Μειδίας υποτιμάει τους πολίτες που είναι οικονομικά ασθενέστεροι γιατί, σύμφωνα με το ρήτορα, έχει μέσα του αποθέματα κακίας και μίσους. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Δημοσθένης, με τέτοιου είδους ύβρεις ο κατηγορούμενος εκδηλώνει την πικρία και την κακία (*πικρίαν καὶ κακόνοιαν*) την οποία διατηρεί μέσα του εναντίον «πολλών από εσάς».²²²

Ο κατηγορούμενος λοιπόν, είναι πλούσιος, υβριστής, και το χειρότερο, τρέφει συναισθήματα μίσους και κακίας απέναντι «στους πολλούς». Βέβαια και ο Δημοσθένης, σε προηγούμενο χωρίο, όπως αναφέρθηκε, απευθυνόμενος προς τους δικαστές, τους προτρέπει να μισούν τους πλούσιους²²³ όχι επειδή πρόκειται για θέμα προσωπικής εμπάθειας απέναντι σε συγκεκριμένα άτομα, αλλά γιατί τέτοιου είδους άνθρωποι, αν κάποτε συνασπιστούν και δράσουν ομαδικά, αποτελούν άμεση απειλή για τη δημοκρατία.²²⁴ Η ακραία φρασεολογία που χρησιμοποιεί ο ρήτορας είναι

²²¹ M. M. Austin –P. Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, σελ. 33-35. Οι αντιλήψεις αυτές σχετικά με την εργασία, σύμφωνα με τους συγγραφείς, είχαν αριστοκρατικές καταβολές, αλλά παρέμειναν παγιωμένες και καθολικά αποδεκτές αντιλήψεις που δεν αμφισβητήθηκαν ουσιαστικά κατά την αρχαιότητα. Για τις απόψεις αυτές βλ. εισαγωγή και σελ. 40-41.

²²² Δημοσθένης 21 (*Κατὰ Μειδίου*) 204.

²²³ ο. π. 98.

²²⁴ ο. π. 208-211. Στο χωρίο αυτό ο Δημοσθένης επιχειρεί μια υποθετική αναπαράσταση του τι θα επακολουθούσε αν ο Μειδίας και οι όμοιοι του έπαιρναν τα ηνία της διακυβέρνησης της πόλης (ένα

χαρακτηριστική για το ιδεολογικό στίγμα του λόγου, για το οποίο ο Ober σχολιάζει : «Ενδεικτικό σημείο δε του φόβου των Αθηναίων, όσον αφορά την ενδεχόμενη δύναμη του πλούτου να υπονομεύσει τις βασικές δημοκρατικές αρχές είναι το γεγονός ότι ο λόγος αυτός σε ορισμένα χωρία προσεγγίζει την υστερία».²²⁵

Είναι πολύ πιθανό ότι ανάμεσα στο ακροατήριο των δικαστών θα υπήρχαν ευκατάστατοι πολίτες οι οποίοι μάλλον θα αγανακτούσαν με τις ακραίες δηλώσεις και τις γενικεύσεις του Δημοσθένη ενάντια στην κοινωνική τους τάξη. Σε αυτήν την περίπτωση, για ποιο λόγο ένας τόσο έμπειρος ρήτορας όπως ο Δημοσθένης ρισκάρει να αποξενωθεί από ένα μέρος του ακροατηρίου του ενώ θα μπορούσε να επικεντρωθεί μόνο στην προσωπική εξύβριση του ίδιου από το Μειδία; Το περιστατικό του ραπίσματος έγινε στο κατάμεστο θέατρο του Διονύσου με μάρτυρες το πλήθος των Αθηναίων και η Εκκλησία έχει ήδη αναγνωρίσει την αδικία εις βάρος του, προσδίδοντάς του το νομικό πλεονέκτημα που μάλλον θα του έδινε το προβάδισμα και στη δικαστική αρένα. Ωστόσο ο ρήτορας επιλέγει τη συγκεκριμένη τακτική υπεράσπισης χρησιμοποιώντας στο έπακρο όλες τις φοβίες και τις προκαταλήψεις –πολιτικές και κοινωνικές– των πενήτων εναντίον των πλουσίων που είναι όπως φαίνεται εν δυνάμει υβριστές, ακριβώς επειδή έχουν τα μέσα για να περιφρονούν τους νόμους. Πιθανότατα ο Δημοσθένης πίστευε ότι αν εξασφάλιζε την εμπιστοσύνη των δικαστών που ανήκαν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα θα κέρδιζε τη νίκη, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι πένητες μάλλον αποτελούσαν την πλειονότητα του δικαστικού σώματος τουλάχιστον σε αυτή τη δικαστική διαμάχη. Για το λόγο αυτό αποδίδει με έντονα χρώματα το χάσμα ανάμεσα στον πλούτο και τη φτώχεια, καταλήγοντας στην παραίνεση προς τους δικαστές ότι η μοναδική –αλλά ουσιαστική– πολιτική εξουσία τους απέναντι στην αλαζονεία του πλούτου συνίσταται στη δύναμη των νόμων, οι οποίοι είναι απλά κείμενα που *ὕμεις ἐὰν βεβαιῶται αὐτοὺς καὶ παρέχητε κυρίους ἀεὶ τῶ δεομένῳ. Οὐκοῦν οἱ νόμοι τε ὑμῖν εἰσιν ἰσχυροὶ καὶ ὑμεῖς τοῖς νόμοις.*²²⁶ Ο λόγος αυτός είναι σύμφωνα με τον Cohen ενδεικτικός για τον τρόπο με τον οποίο η αντίθεση μεταξύ πλούσιων και φτωχών χρησιμοποιείται από τον ρήτορα για την εξυπηρέτηση των επιδιώξεών του. Για το

ενδεχόμενο για το οποίο ο ρήτορας σχολιάζει *ὃ μὴ γένοιτο, οὐδ' ἔσται* [Δημοσθένης 21 (Κατὰ Μειδίου) 209]) και κάποιος απλός πολίτης στρεφόταν εναντίον τους. Φυσικά υποθέτει ότι η τιμωρία που θα περίμενε τον πολίτη αυτόν θα ήταν αμείλικτη. Προτρέπει λοιπόν τους δικαστές να φερθούν με αυστηρότητα ώστε να περιορίσουν την υβριστική συμπεριφορά στο σύνολό της.

²²⁵ J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 321.

²²⁶ Δημοσθένης 21 (Κατὰ Μειδίου) 224.

μελετητή, ο ρήτορας απευθύνεται σε ένα «δημοκρατικό δικαστήριο μιας κοινωνίας υπερήφανης για την ισονομική ιδεολογία της, το οποίο αποτελείται κατά μεγάλο μέρος από δικαστές που δεν ανήκουν στις εύπορες τάξεις»²²⁷ και οι δικαστές είναι διατεθειμένοι να προασπίσουν τα κοινωνικά τους συμφέροντα με τον αντίστοιχο τρόπο που οι εναγόμενοι, χρησιμοποιώντας τη δικαστική διαδικασία, προάγουν τις επιδιώξεις τους. Όπως και ο Ober, ο μελετητής θεωρεί ότι «ο μεσολαβητικός ρόλος του δήμου στην εκδίκαση των υποθέσεων της ελίτ μπορούσε να παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην σταθερότητα της αθηναϊκής δημοκρατίας» και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η «εργατική τάξη μονοπώλησε κατά μεγάλο βαθμό τη διοίκηση».²²⁸

Ο Dover και ο Jones δε συμμερίζονται την αντίληψη ότι ο ρητορικός λόγος *Κατὰ Μειδίου* εμπεριέχει σημεία όπου διαγράφεται έντονα η κοινωνική αντιπαλότητα μεταξύ των οικονομικά ασθενέστερων και των ευκατάστατων πολιτών. Αν και εντοπίζουν ένα σημείο όπου δηλώνεται διαχωρισμός ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα θεωρούν ότι μέσω αυτού υπονοείται ότι η πενία ήταν μια μειωτική και δυσάρεστη κατάσταση. Αυτό είναι ένα από τα στοιχεία που κατά τη γνώμη τους ενισχύει την άποψη ότι οι δικαστές ήταν στην πλειοψηφία τους εύποροι, χωρίς όμως να ανήκουν στην ελίτ του πλούτου. Συγκεκριμένα, οι μελετητές εστιάζουν την προσοχή τους σε ένα χωρίο που αφορά την ιστορία του Στράτωνα, ενός πολίτη από το δήμο του Φαλήρου, ο οποίος υπήρξε διαιτητής. Οι δύο μελετητές θεωρούν ότι ο Δημοσθένης εκφράζει αρνητικά σχόλια για τη δύσκολη οικονομική κατάσταση του Στράτωνα.²²⁹ Θα γίνει ακριβής αναφορά στην υπόθεση του Στράτωνα, άλλωστε και ο ρήτορας εξηγεί με αρκετές λεπτομέρειες το περιστατικό που εντάσσει στην επιχειρηματολογία του προκειμένου να αποδείξει το μέγεθος της αυθαιρεσίας του Μειδία.

²²⁷ D. Cohen, *Law, violence and community in classical Athens*, σελ.112- 113.

²²⁸ ο. π. σελ. 193.

²²⁹ Ο Αριστοτέλης στη *Αθηναίων Πολιτεία* αναφέρει ότι οι διαιτητές αναλαμβάνουν δικαστικές υποθέσεις μεταξύ πολιτών που αφορούν ποσά μεγαλύτερα των δέκα δραχμών. Αυτοί, «αν δεν μπορούν να συμβιβάσουν τους αντιδίκους, βγάζουν απόφαση, και αν η απόφασή τους αυτή γίνει αποδεκτή και από τα δύο μέρη και τη σεβαστούν, τότε η δίκη τερματίζεται. Αν όμως ένας από τους αντιδίκους φέρει την υπόθεση στο δικαστήριο, τότε ο διαιτητής βάζει σε δύο κιβώτια, το ένα για τον ενάγοντα και το άλλο για τον εναγόμενο, τις μαρτυρίες, τις κλήσεις και τα κείμενα των νόμων (που επικαλούνται οι διάδικοι), σφραγίζει τα κιβώτια, επισυνάπτει τη διαιτητική απόφαση, γραμμένη σε πινακίδα, και τα παραδίδει όλα στους τέσσερις δικαστές της φυλής του εναγομένου. Αυτοί, αφού τα παραλάβουν, εισάγουν τη υπόθεση στο δικαστήριο. ... αν κάποιος αδικηθεί από ένα διαιτητή μπορεί να τον καταγγείλει στην ολομέλεια των διαιτητών και αν αυτοί καταδικάσουν το διαιτητή, χάνει τα πολιτικά του δικαιώματα». Για να αναλάβει κάποιος πολίτης τα καθήκοντα του διαιτητή έπρεπε να είναι τουλάχιστον εξήντα χρονών. (Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 53.2-53.6. Μετάφραση Α. Παναγόπουλος, 1999).

Ο Δημοσθένης παρουσιάζει στο δικαστήριο το Στράτων αρχίζοντας να περιγράφει στους δικαστές τον τρόπο με τον οποίο εμπλέκεται στην αντιπαράθεση του ίδιου με το Μειδία. Όπως αναφέρει, ο Στράτων ο Φαληρεύς είχε οριστεί διαιτητής στην *δίκην κακηγορίας* την οποία άσκησε ο Δημοσθένης εναντίον του Μειδία (το περιστατικό του ραπίσματος ήταν το αποκορύφωμα μιας χρόνιας παρενόχλησης που δεχόταν από τον κατηγορούμενο). Ο ρήτορας συστήνει το Στράωνα στους δικαστές με τα εξής λόγια: *ἄνθρωπος πένης μὲν τις καὶ ἀπράγμων, ἄλλως δ' οὐ πονηρός, ἀλλὰ καὶ πάνυ χρηστός.*²³⁰ Ο Στράτων, επειδή δεν εμφανιζόταν ο Μειδίας για την εκδίκαση της υπόθεσης ζήτησε από το Δημοσθένη να δοθεί μια αναβολή στην δίκη, την οποία ο ρήτορας δεν δέχτηκε. Εντέλει, ο διαιτητής εξέδωσε την –καταδικαστική– απόφαση ερήμην του Μειδία που δεν είχε προσέλθει για να υπερασπιστεί τον εαυτό του.²³¹ Όταν βράδιασε, ο Μειδίας έκανε την εμφάνισή του στο οίκημα των αρχόντων, αλλά εκεί βρήκε μόνο τους άρχοντες, καθώς ο Στράτων είχε φύγει μετά την υποβολή της διαιτητικής απόφασης. Μόλις πληροφορήθηκε την έκδοση της απόφασης αποπειράθηκε να δωροδοκήσει τους άρχοντες για να πλαστογραφήσουν ψεύτικη αθωωτική απόφαση ακυρώνοντας την ισχύουσα, αλλά αυτοί τον έδιωξαν χωρίς να δεχτούν τις προτάσεις του.²³² Υποκινούμενος από κακοήθεια, και μη θέλοντας να δεχτεί την απόφαση, ο Μειδίας υπέβαλε έφεση κατά της απόφασης του διαιτητή, αλλά σκόπιμα, δεν έδωσε τον απαιτούμενο όρκο, προσπαθώντας να μη γίνει αυτό αντιληπτό. Στη συνέχεια, εμφανίστηκε τη μέρα που κρίνονταν οι διαιτητές –γνωρίζοντας ότι εκείνη την ημέρα ήταν απών ο Στράτων– και έπεισε τον πρυτανεύοντα να τον καταδικάσει ερήμην του και να στερηθεί τα πολιτικά του δικαιώματα, κάτι που έγινε με αντικανονικό τρόπο, τονίζει ο Δημοσθένης.²³³ Στο σημείο αυτό αντιλαμβανόμαστε ότι ο Στράτων δεν μπορεί να παρουσιαστεί ως μάρτυρας στο δικαστήριο, γιατί έχει υποστεί ατιμία, δηλαδή στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων. Για το λόγο αυτό ο Δημοσθένης αναλαμβάνει να εξηγήσει στους δικαστές ότι, σύμφωνα με τα λεγόμενά του τουλάχιστον, ο Μειδίας υπήρξε ο λόγος που ο Στράτων περιήλθε σε αυτήν την κατάσταση.²³⁴

Ο Δημοσθένης επισημαίνει ότι αν ο Μειδίας ήταν αθώος ως προς την κατηγορία της *κακηγορίας* έπρεπε να παρουσιαστεί μπροστά στον διαιτητή και να αθωωθεί. Αν

²³⁰ Δημοσθένης 21 (*Κατὰ Μειδίου*) 83.

²³¹ ο. π. 84.

²³² ο. π. 85-86.

²³³ ο. π. 86-87.

²³⁴ ο. π. 87.

πάλη δεν μπορούσε να εμφανιστεί για κάποιο σοβαρό λόγο, θα μπορούσε να επιμείνει στην έφεση παίρνοντας το νόμιμο όρκο. Έτσι η υπόθεση θα περιοριζόταν ανάμεσα σ' εκείνον και το Δημοσθένη, κάτι που έπρεπε να γίνει εξαρχής.²³⁵ Αντίθετα, προτίμησε να τα βάλει με τον διαιτητή και να τον τιμωρήσει για την καταδικαστική απόφαση, ενεργώντας και πετυχαίνοντας την *ατιμία* του, μια αδικαιολόγητη ενέργεια κατά το Δημοσθένη που φανερώνει ξεκάθαρα κακή προαίρεση και αποτελεί ενδεικτική ενέργεια για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει τους φτωχότερους πολίτες ο Μειδίας. Ο Δημοσθένης καλεί το Στράτωνα σα σιωπηλό μάρτυρα να εμφανιστεί, απλώς, στο δικαστήριο.²³⁶ Όταν προσέρχεται, ο ρήτορας επαναλαμβάνει την πρώτη του σύσταση προς του δικαστές αναφερόμενος στην πενία του πρώην διαιτητή: *Οὗτος, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πένης μὲν ἴσως ἐστίν, οὐ πονηρὸς δέ γε. Οὗτος μέντοι πολίτης ὢν, ἐστρατευμένος ἀπάσας τὰς ἐν ἡλικίᾳ στρατείας καὶ δεινὸν οὐδὲν εἰργασμένος, ἔστηκε νυνὶ σιωπῆ, οὐ μόνον τῶν ἄλλων ἀγαθῶν τῶν κοινῶν ἀπεστερημένος, ἀλλὰ καὶ τοῦ φθέγξασθαι ἢ ὀδύρασθαι· καὶ οὐδ' εἰ δίκαια ἢ ἄδικα πέπονθεν, οὐδὲ ταῦτ' ἔξεστιν αὐτῷ πρὸς ὑμᾶς εἰπεῖν. Καὶ ταῦτα πέπονθεν ὑπὸ Μειδίου καὶ τοῦ Μειδίου πλούτου καὶ τῆς ὑπερηφανίας παρὰ τὴν πενίαν καὶ ἐρημίαν καὶ τὸ τῶν πολλῶν εἶς εἶναι.*²³⁷

Ο Jones εμφανίζεται πεπεισμένος για το γεγονός ότι η δήλωση *πένης μὲν οὐ πονηρὸς δέ γε* δείχνει την ανάγκη του Δημοσθένη «να απολογηθεί επειδή καλεί έναν πραγματικά φτωχό μάρτυρα, τον διαιτητή Στράτωνα, οποίος είναι οπλίτης. Ο λόγος θα μπορούσε να έχει εκφωνηθεί απέναντι σε ένα ακροατήριο που το αποτελούσαν άτομα εύπορα που προφανώς θα αντιπαθούσαν έναν υβριστή πλούσιο άντρα (εννοεί τον Μειδία) περισσότερο από έναν πολύ φτωχό».²³⁸ Ο Dover εμφανίζεται πιο σκεπτικιστής σε αυτήν την περίπτωση –και μάλλον για το λόγο αυτό δεν εντάσσει την περίπτωση του Στράτωνα στην κύρια επιχειρηματολογία του αλλά τη σχολιάζει σε υποσημείωση- επισημαίνοντας ότι εφόσον ο Στράτων υπέπεσε σε παρατυπία και τιμωρήθηκε με στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων, είναι εύλογο να νιώθει ο ρήτορας την ανάγκη να απολογηθεί γι' αυτόν, για τον επιπλέον λόγο ότι «ένας άνθρωπος που χρειάζεται χρήματα μπορεί να διαφθαρεί πιο εύκολά από κάποιον που

²³⁵ Δημοσθένης 21 (*Κατὰ Μειδίου*) 90.

²³⁶ ο. π. 95.

²³⁷ ο. π. 95-96.

²³⁸ A. H. M. Jones, *Athenian Democracy*, σελ. 36-37.

δεν τα έχει μεγάλη ανάγκη».²³⁹ Πάντως, και οι δύο μελετητές ερμηνεύουν τα σχόλια του Δημοσθένη με βάση την αντίληψη ότι η πενία ήταν συνυφασμένη με ελαττώματα και αδυναμίες, μια κοινωνική προκατάληψη που κατά τη γνώμη τους ασπάζονταν οι δικαστές επειδή ακριβώς δεν ήταν πένητες.

Ωστόσο, η ερμηνεία των δύο μελετητών δεν παίρνει υπόψη το σκοπό του ρήτορα. Ο Δημοσθένης έχει ως στόχο να αποδείξει ότι ο Στράτων έπεσε θύμα της πανουργίας του Μειδία ακριβώς επειδή ήταν φτωχός και δεν είχε τα μέσα να αμυνθεί απέναντί του. Στην περίπτωση αυτή δεν είναι η πενία καταδικαστέα, αλλά η αυθαιρεσία του πλούτου. Ο Δημοσθένης, όπως αναφέρθηκε, αφιερώνει σημαντική έκταση στο επεισόδιο εξηγώντας με λεπτομέρειες τον τρόπο με τον οποίο καταδικάστηκε σε ατιμία ο Στράτων.²⁴⁰ Πρόκειται για ένα εξειδικευμένο νομικό ζήτημα, το οποίο ο ρήτορας εκθέτει ως μια αδικία που είχε ως θύμα το Στράτωνα και θύτη το Μειδία. Δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε κατά πόσο ο Δημοσθένης παρουσιάζει αντικειμενικά τα γεγονότα αυτά, και παραμένει ανοιχτό το ζήτημα αν ο διαιτητής καταδικάστηκε σε ατιμία δίκαια ή άδικα.²⁴¹ Το ζητούμενο δεν είναι αν ο ρήτορας λέει την αλήθεια, αλλά ποια κοινωνική διάσταση δίνει στο γεγονός και με ποιο περιεχόμενο φορτίζει την αναφορά *πένης μὲν οὐ πονηρὸς δέ γε*. Η ερμηνεία της έκφρασης αυτής έχει απασχολήσει τον Markle και τον Ober οι απόψεις των οποίων διαφοροποιούνται από τους Jones και Dover, αλλά και μεταξύ τους.

Ο Markle που παρατηρεί σε υποσημείωση ότι η ερμηνεία του Jones είναι προβληματική γιατί, όπως έχουμε κιόλας επισημάνει, αποσπά τα μεμονωμένα σχόλια του ρήτορα από τα συμφραζόμενά τους, μια επισήμανση που είναι εύστοχη.²⁴² Υπογραμμίζει ότι ο Δημοσθένης συστήνει το Στράτωνα ως πένητα -αλλά όχι κακό άνθρωπο- γιατί θέλει να δείξει ότι εξαιτίας της εμπάθειας του Μειδία ο Στράτων

²³⁹ K. J. Dover, *Greek Popular Morality*, σελ. 34-35.

²⁴⁰ Δημοσθένης 21 (*Katà Μειδίου*) 83-98.

²⁴¹ Ο MacDowell στη σχολιασμένη έκδοση του λόγου επισημαίνει ότι υπάρχει ασάφεια στην παρουσίαση των γεγονότων καθώς ο ρήτορας δεν αναφέρει πουθενά την ακριβή κατηγορία που έκανε ο Μειδίας εναντίον του Στράτωνα με την οποία πέτυχε την καταδίκη του. Ο μελετητής πιθανολογεί ότι η κατηγορία αφορούσε το γεγονός ότι ο διαιτητής δεν ενημέρωσε το Μειδία για την ακριβή μέρα που θα έβγαζε την ετυμηγορία. (D. M. MacDowell, *Demosthenes, Against Meidias*, σχ. 86, σελ. 311). Όσον αφορά την περίπτωση του Στράτωνα ο MacDowell αποδέχεται την ερμηνεία των Jones και Dover : «ας σημειωθεί η ενοχοποίηση που δηλώνεται με το «μεν» («πένης μεν...»), ότι δηλαδή ένας άντρας που είναι φτωχός κανονικά αξίζει λιγότερο σεβασμό από κάποιον που δεν είναι...παρόλο που υπάρχουν εξαιρέσεις, η φυσιολογική προσδοκία είναι ότι η φτώχεια προκαλεί ένα άτομο να συμπεριφερθεί με χειρότερο τρόπο». (ο.π. σχ.94, σελ.304). Ο μελετητής ωστόσο, εκτός από το σχόλιο αυτό δεν προβαίνει σε περαιτέρω σχολιασμό της θέσης σχετικά με την πενία και το ρόλο της στο λόγο του Δημοσθένη.

²⁴² M. M. Markle «Jury pay and assembly pay at Athens», σελ. 287-288, σημ. 40.

καταδικάστηκε σε ατιμία χάνοντας μαζί με τα πολιτικά του δικαιώματα και την περιουσία του. Ο σκοπός της διφορούμενης δήλωσης του Δημοσθένη είναι, σύμφωνα με το μελετητή, να δείξει ότι ο Στράτων δεν ήταν υπεύθυνος για την διπλή αυτή απώλεια και ότι κατέστη φτωχός εξαιτίας της αθέμιτης επέμβασης του Μειδία. Ωστόσο, ο Δημοσθένης μιλάει μόνο για απώλεια πολιτικών δικαιωμάτων και δεν αναφέρει τίποτα σχετικό με την απώλεια της περιουσίας του Στράτωνα. Η άποψη του Markle στο σημείο αυτό είναι μάλλον λανθασμένη, γιατί ο Δημοσθένης τονίζει ότι ο Στράτων έχασε τα πολιτικά του δικαιώματα εξαιτίας της πενίας του,²⁴³ ήταν δηλαδή εξαρχής φτωχός και δεν έγινε μετά την επίθεση του Μειδία, όπως υποστηρίζει ο μελετητής.

Ο Ober διαφοροποιείται ως ένα βαθμό σε σχέση με το Markle ως προς την ερμηνεία της αναφοράς του ρήτορα: επισημαίνει ότι ο ρήτορας δικαιολογημένα αναφέρεται κατ' επανάληψη αφενός στον καλό χαρακτήρα του Στράτωνα και αφετέρου στην ένδεια του Στράτωνα, εφόσον η απόφαση για την στέρηση του δικαιώματος του λόγου είχε ληφθεί από λαϊκό δικαστήριο και συνεπώς αντιμετωπιζόταν εύλογα από τους συμπολίτες του ως εγκληματίας. Ο ρήτορας επιχειρεί να ανατρέψει αυτή την εικόνα. Παράλληλα, ο μελετητής τονίζει ότι «η κατάργηση των πολιτικών δικαιωμάτων ενός ατόμου λόγω της ιδιοτροπίας ενός πλουσίου δεν απειλεί απλώς το άτομο- πολίτη, αλλά και τα συλλογικά πολιτικά δικαιώματα- δηλαδή τη δημοκρατία αυτή καθαυτή- τα οποία διακυβεύονται εξαιτίας της υπερβολικής δύναμης των ελάχιστων πλουσίων».²⁴⁴ Ο Δημοσθένης, όπως παρατηρεί ο Ober, επανειλημμένα αναφέρει ότι ο πλούτος είναι η βασική αιτία της *ύβρεως* του Μειδία²⁴⁵. Το χωρίο, αν εξεταστεί, αποκαλύπτει το σκοπό του Δημοσθένη, ο οποίος παρουσιάζει -στην κυριολεξία- τον σιωπηλό Στράτωνα ως θύμα της αλαζονείας και της ύβρης που πηγάζει από τον πλούτο.²⁴⁶

Πράγματι, η αναφορά του Δημοσθένη στην *πενία* και την *έρημία* του Στράτωνα, δείχνει την πρόθεση του ρήτορα να παρουσιάσει το διαιτητή ως άτομο αδύναμο οικονομικά και χωρίς τις κατάλληλες κοινωνικές διασυνδέσεις που καθιστούν τους πλουσίους ισχυρούς μέσω ενός δικτύου που τους στηρίζει και εισπράττει αναλόγως

²⁴³ Δημοσθένης 21 (*Κατά Μειδίου*) 95-96.

²⁴⁴ J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 323-324.

²⁴⁵ ο. π. σελ. 323, (Δημοσθένης 21.98).

²⁴⁶ Δημοσθένης 21 (*Κατά Μειδίου*) 96, 98.

αμοιβές από αυτούς. Με λίγα λόγια, ο Στράτων είναι «ένας από τους πολλούς».²⁴⁷ Ο Δημοσθένης εφιστά την προσοχή των δικαστών για το τι μπορεί αν πάθουν «οι πολλοί», δηλαδή οι συνηθισμένοι πολίτες –που ήταν και αυτοί πένητες- από άτομα σαν το Μειδία. Η κινδυνολογία του Δημοσθένη θα έβρισκε αντίκρισμα μόνο στην περίπτωση εκείνη που οι δικαστές αντιπροσωπεύουν κοινωνικά «τους πολλούς», οι οποίοι μπορεί ανά πάσα στιγμή να βρεθούν, αν όχι στη θέση του Στράτωνα, εντούτοις εκτεθειμένοι σε μια αυθαίρετη επίθεση εναντίον των ατομικών τους δικαιωμάτων. Αν δεχτούμε την ερμηνεία του Jones και του Dover, σύμφωνα με την οποία οι δικαστές ήταν λιγότερο πλούσιοι από το Μειδία μεν, αλλά εύποροι, τότε είναι αδύνατη η ταύτισή τους με «τους πολλούς» -δηλαδή τους πένητες- και η ρητορική τακτική του Δημοσθένη θα ήταν άσκοπη. Φαίνεται πιθανότερο ότι το χωρίο αυτό αποτελεί μια ένδειξη υπέρ της ερμηνείας του Ober, ότι δηλαδή οι δικαστές μάλλον ήταν στην πλειοψηφία τους πένητες που μπορούσαν να ταυτιστούν με το πάθημα του Στράτωνα και να βρεθούν -εν δυνάμει- σε μια παρόμοια κατάσταση, και όχι εύποροι. Ο Δημοσθένης σε αυτήν την περίπτωση, αξιοποιεί την ευκαιρία να χρησιμοποιήσει έντεχνα ως ζωντανή απόδειξη της αυθαιρεσίας του Μειδία έναν πολίτη που έχει χάσει το δικαίωμα της δημόσιας αγόρευσης. Η σιωπή του Στράτωνα εντείνει τη δραματοποίηση των λεγομένων του ρήτορα ο οποίος θέλει να κρούσει τον κώδωνα του κινδύνου για το τι μπορεί να πάθει ένας φτωχός πολίτης εάν τα βάλει με το Μειδία. Παράλληλα, ο Δημοσθένης είναι πολύ προσεκτικός όταν εκθέτει τα γεγονότα που συνθέτουν την περίπτωση του Στράτωνα, γιατί δεν θέλει να θίξει τις αρχές της πόλης αποδίδοντάς τους την ευθύνη μιας άδικης απόφασης ατιμίας. Σκοπός του είναι να δείξει ότι η αποκλειστική ευθύνη –τόσο για την υστεροβουλία απέναντι στο Στράτωνα όσο και την παραπλάνηση των αρχόντων ώστε να εκδώσουν αυτή την απόφαση- βαραίνει αποκλειστικά το Μειδία.

Στο σημείο αυτό θα επιχειρήσω να ανακεφαλαιώσω τα συμπεράσματα από την ανάλυση των ρητορικών χωρίων από τους λόγους του Δημοσθένη και του Αισχίνη γύρω από τον πλούτο, την πενία και την εργασία (ως μοναδικό τρόπο συντήρησης των πενήτων) και την καταγωγή. Οι αναφορές των δυο ρητόρων μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: Καταρχάς και οι δύο ρήτορες εμφανίζονται να στηλιτεύουν την κατοχή του πλούτου, όταν αυτή δε συνοδεύεται από μετριοπάθεια –έτσι ώστε να

²⁴⁷ Δημοσθένης 21 (*Κατὰ Μειδίου*) 96.

μετριάζεται η εντύπωση της δημόσιας επίδειξης²⁴⁸ - και φιλοπατρία²⁴⁹ - η οποία μετατρέπει τον πλούτο σε επωφελές αγαθό για το κοινό συμφέρον και εκδηλώνεται με την ανάληψη λειτουργιών. Η υπερβολική συσσώρευση πλούτου και η υιοθέτηση τρυφηλών και πολυδάπανων συνηθειών προκαλούν το κοινό αίσθημα και οι πολίτες που ξεχωρίζουν από το κοινωνικό σύνολο με τον τρόπο αυτό, μπορεί -αν συνασπιστούν- να αποτελέσουν ακόμα και κίνδυνο για το δημοκρατικό καθεστώς.²⁵⁰ Η επίδειξη πλούτου που ξεπερνάει τα όρια επομένως, κρίνεται αρνητική και επικίνδυνη με όρους όχι μόνο κοινωνικούς αλλά και πολιτικούς. Η ένταξη της πολιτικής κινδυνολογίας στη ρητορική επιχειρηματολογία μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι στο δικαστικό ακροατήριο υπήρχε μια διάχυτη επιφύλαξη για τους υβριστές πλούσιους, για το λόγο ότι μια ενδεχόμενη πολιτική κινητοποίησή που θα είχε ως στόχο να προωθήσει τα συμφέροντα της τάξης τους θα έπληττε αντίστοιχα τα συμφέροντα των πενήτων. Θεωρούνταν δηλαδή μια εν δυνάμει απειλή και η απήχηση της αντίληψης αυτής αποτελεί μια ένδειξη ότι οι δικαστές ήταν στην πλειονότητά τους πένητες.

Την εντύπωση αυτή ενισχύει ο Δημοσθένης ο οποίος διατυπώνει την ακραία αντίληψη ότι απέναντι στους αλαζόνες πλούσιους οι δικαστές οφείλουν να νιώθουν μίσος²⁵¹ ακριβώς γιατί οι πλούσιοι νιώθουν ανώτεροι απ' όλους περιφρονώντας του απλούς πολίτες²⁵² και έχουν αυξημένα προνόμια -στην πράξη- σε σχέση με τους πένητες.²⁵³ Ο ίδιος ο ρήτορας βέβαια, δεν κρύβει το γεγονός ότι διαθέτει μεγάλη περιουσία και πολύπλευρη μόρφωση²⁵⁴ -στην οποία δεν είχε πρόσβαση ένας πένητας, αλλά ταυτόχρονα υπενθυμίζει στο ακροατήριό του ότι έχει ωφελήσει την πόλη επανειλημμένα, μια βοήθεια που εκδηλώνεται με δωρεές την ανάληψη λειτουργιών,²⁵⁵ την ψήφιση επωφελών νόμων²⁵⁶ και γενικά την έντονη πολιτική κινητικότητα.²⁵⁷ Προσπαθεί δηλαδή να σχηματίσει ένα προφίλ που θα τον έκανε αρεστό στο σύνολο των δικαστών και κρίνει ότι σε συγκεκριμένες περιστάσεις ήταν

²⁴⁸ Δημοσθένης 21 (*Κατά Μειδίου*)158-159, Αισχίνης 1 (*Κατά Τιμάρχου*) 42, 53, 65, Δημοσθένης 19 (*Περί τῆς παραπρεσβείας*) 230

²⁴⁹ Αισχίνης 1 (*Κατά Τιμάρχου*) 97, 101, Δημοσθένης 21 (*Κατά Μειδίου*) 154-158

²⁵⁰ Αισχίνης 1 (*Κατά Τιμάρχου*) 191, Δημοσθένης 21 (*Κατά Μειδίου*) 208-211

²⁵¹ Δημοσθένης 21(*Κατά Μειδίου*) 98.

²⁵² ο. π. 153, 219, 198, 204, 211.

²⁵³ ο. π. 123, 112-113

²⁵⁴ Δημοσθένης 18 (*Περί τοῦ στεφάνου*) 256-258.

²⁵⁵ Δημοσθένης 18 (*Περί τοῦ στεφάνου*) 119, 257, Δημοσθένης 21 (*Κατά Μειδίου*).208-211.

²⁵⁶ Δημοσθένης 18 (*Περί τοῦ στεφάνου*)107-109.

²⁵⁷ ο. π. 109-110, 80,89.

το πιο κατάλληλο άτομο να βοηθήσει την πόλη, τοποθετώντας τον εαυτό του στην κορυφή μιας ιεράρχησης που κάνει ο ίδιος (στην οποία διαχωρίζει για μια ακόμη φορά τους πλούσιους από τους υπόλοιπους Αθηναίους).²⁵⁸ Και οι δύο ρήτορες βέβαια παραδέχονται ότι είναι απαράδεκτο να πλουτίζει στην πορεία ένας πολιτικός γιατί αυτό δείχνει ύποπτες διασυνδέσεις και προδοτική στάση ως προς το δήμο.²⁵⁹ Η μετριοπάθεια και η ολιγάρκεια στην καθημερινή ζωή αποτελούν μια διαβεβαίωση της ηθικής ακεραιότητας του ρήτορα.²⁶⁰

Όσον αφορά την πενία, οι αναφορές προέρχονται κυρίως από το Δημοσθένη, ο οποίος διατείνεται ότι έχει βοηθήσει προσωπικά τους πένητες οι οποίοι αδικούνταν από τους πλούσιους.²⁶¹ Ο Δημοσθένης στους λόγους του απευθύνεται δύο φορές προς τους πένητες ανάμεσα στο ακροατήριό του χρησιμοποιώντας β' πληθυντικό πρόσωπο²⁶² και γενικά χρησιμοποιεί μια πλούσια ορολογία προκειμένου να περιγράψει τους μη προνομιούχους και αδικημένους από τους πλούσιους πολίτες.²⁶³ Ο ρήτορας, σε δύο περιπτώσεις ταυτίζει ευθέως τους πένητες με τους «πολλούς»,²⁶⁴ μια ταύτιση ενδεικτική για την αθηναϊκή κοινωνική διαστρωμάτωση.

Η πενία καθεαυτή δεν περιγράφεται γενικά ως μια αρνητική κατάσταση από το Δημοσθένη, ωστόσο ο ίδιος τονίζει ότι οι πένητες είναι ευάλωτοι στις αυθαιρεσίες των πλουσίων.²⁶⁵ Βέβαια, οι πένητες –όπως και όλοι οι πολίτες- βρίσκουν προστασία στους νόμους,²⁶⁶ αλλά τα μέσα των ισχυρών μπορεί ακόμα και να παρακάμψουν το νομικό πλαίσιο,²⁶⁷ μια αναφορά με την οποία ο ρήτορας υπαινίσσεται την ύπαρξη χάσματος ανάμεσα στο θεσμοθετημένο νομικό πλαίσιο και την εφαρμογή του στην πράξη. Ακόμα και στο σημείο που ο Δημοσθένης παρασύρεται από το προσωπικό του μένος προς τον Αισχίνη και τον κατηγορεί για τα «ταπεινά» επαγγέλματα που είχε

²⁵⁸ Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 171-173.

²⁵⁹ Δημοσθένης 19 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 230,331, Δημ.18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 95, Αισχίνης 3 (*Κατὰ Κτησιφώντος*) 174, 218.

²⁶⁰ Αισχίνης 2 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 181, Αισχ. 3 (*Κατὰ Κτησιφώντος*) 170, 218.

²⁶¹ Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 102-107. Ο ρήτορας για να δικαιολογήσει τη βοήθεια που έχει προσφέρει στους πένητες, επικαλεῖται συγκεκριμένο νόμο τον οποίο εισηγήθηκε ο ίδιος. Βέβαια, ο νόμος αυτός αφορά την τάξη των λειτουργών. Η αντίφαση αυτή αποτελεί ένα τέχνασμα που επιστρατεύει ο ρήτορας προκειμένου να προσεταιριστεί τους πένητες που βρίσκονταν στο ακροατήριο των δικαστών και όπως φαίνεται από τη χρήση της συγκεκριμένης τακτικής, υπερτερούσαν αριθμητικά από τους πλούσιους πολίτες.

²⁶² Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 107, Δημ. 21 (*Κατὰ Μειδίου*) 123

²⁶³ Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 102, 104, 107, 108, Δημ. 21 (*Κατὰ Μειδίου*) 123

²⁶⁴ Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 109, Δημ.21 (*Κατὰ Μειδίου*).96

²⁶⁵ Δημοσθένης 21 (*Κατὰ Μειδίου*) 96, 123, 112.

²⁶⁶ Δημοσθένης 21 (*Κατὰ Μειδίου*) 223.

²⁶⁷ ο. π. 112-113

κατά καιρούς κάνει,²⁶⁸ φροντίζει να διαβεβαιώσει το ακροατήριό του ότι δεν κατηγορεί την πενία.²⁶⁹ Ωστόσο, η επίθεση αυτή χαρακτηρίζεται από χυδαιότητα και δεν συμβαδίζει με το ύφος του υπόλοιπου λόγου, έτσι χρήζει ξεχωριστής διαπραγμάτευσης και δεν αποτελεί ασφαλή μαρτυρία για την αθηναϊκή κοινωνική πραγματικότητα.

Ο Αισχίνης κάνει μια μόνο σχετική αναφορά για την εργασία²⁷⁰ -η ανάγκη της οποίας παραπέμπει άμεσα στην πενία και έτσι η αναφορά αυτή μπορεί να ενταχθεί στις αντιλήψεις για την κοινωνική και οικονομική αυτή κατάταξη- μέσω της οποίας υπονοείται ότι το ακροατήριό του μάλλον στην πλειονότητά του είχε εμπειρία εργασίας: καλεί συγκεκριμένα τους δικαστές να παραινέσουν τα άτομα που έχασαν την περιουσία τους –δηλαδή τους πόρους που τους επέτρεπαν να συντηρούνται χωρίς να δουλεύουν- να στραφούν στην εργασία για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην. Εν τούτοις, η συντήρηση ενός πολίτη από την εκμετάλλευση των περιουσιακών του στοιχείων ήταν κάτι θεμιτό,²⁷¹ μια άποψη που απηχεί τις αντιλήψεις για την εργασία, η οποία ποτέ δεν απέκτησε μια αυτόνομη αξία στην αρχαιότητα. Η ίδια αντίληψη μπορεί να ανιχνευτεί και στην απαξίωση του Δημοσθένη για τα ταπεινά επαγγέλματα που είχε κατά καιρούς κάνει ο Αισχίνης.²⁷² Βέβαια, οι αλληλοκατηγορίες μεταξύ των ρητόρων που είχαν κατά καιρούς αναλάβει υψηλά πολιτικά αξιώματα, δεν μπορούν να αξιοποιηθούν με ασφάλεια ως ενδείξεις της κοινωνικής κατάστασης του ακροατηρίου τους· μεταφέρουν όμως κάποιες νύξεις για τον τρόπο που αντιμετώπιζαν οι δικαστές την κοινωνική θέση των ρητόρων. Από αυτήν την άποψη, φαίνεται ότι ήταν μάλλον διαδεδομένη η αντίληψη σύμφωνα με την οποία η περιουσία και η καταγωγή από γνωστές και επιφανείς οικογένειες της πόλης αποτελούσε πλεονέκτημα για την πολιτική ανέλιξη.²⁷³ Απαραίτητη προϋπόθεση όμως ήταν η έμπρακτη διαβεβαίωση των δημοκρατικών φρονημάτων, η οποία περιλάμβανε και το οικογενειακό περιβάλλον του πολιτευόμενου.²⁷⁴

²⁶⁸ Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 258-262.

²⁶⁹ ο. π. 265.

²⁷⁰ Αισχίνης 1 (*Κατὰ Τιμάρχου*) 195.

²⁷¹ ο. π. 105.

²⁷² Δημοσθένης 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*) 258-262.

²⁷³ Δημοσθένης 19 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 237-238, Αισχίνης 2 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 147

²⁷⁴ Αισχίνης 2 (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*) 147. Αισχίνης 3 (*Κατὰ Κτησιφώντος*) 169.

IV. Το ζήτημα της επάρκειας του δικαστικού μισθού και η αμφισβητούμενη αποτελεσματικότητά του ως μέσον προσέλκυσης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων στη στελέχωση των δικαστηρίων.

Η ανάλυση των ρητορικών πηγών επιτρέπει τη διατύπωση της υπόθεσης ότι οι πολίτες που προέρχονταν από τα κατώτερα λαϊκά στρώματα κατά την περίοδο του τέταρτου αιώνα μάλλον επέλεξαν να αφοσιωθούν για ένα χρόνο στα δικαστικά καθήκοντα στελεχώνοντας το λαϊκό δικαστήριο της Ηλιαίας. Πώς όμως συντηρούνταν κατά τη διάρκεια του χρόνου αυτού από τη στιγμή που η ιδιότητα του δικαστή απαιτούσε την καθημερινή τους σχεδόν παρουσία στα δικαστήρια; Αναπόφευκτα προκύπτει το ζήτημα της επάρκειας του δικαστικού μισθού, το οποίο άλλωστε αποτελεί βασικό επιχείρημα της άποψης των μελετητών εκείνων οι οποίοι δεν αποδέχονται τη στελέχωση των δικαστηρίων κυρίως από οικονομικά ασθενέστερους πολίτες. Για το λόγο αυτό, το θέμα του μισθού αποτελεί μια σημαντική παράμετρος της έρευνας γύρω από την κοινωνική προέλευση των δικαστών και απαιτεί διερεύνηση.

Ο Jones και ο Dover υποστηρίζουν ότι ο δικαστικός μισθός ο – οποίος ανερχόταν στο ποσό των τριών οβολών – ήταν αρκετά χαμηλός και δεν επαρκούσε για τη συντήρηση ενός πένητα. Συνεπώς, κατά την άποψή τους, ως δικαστές προσέρχονταν άτομα που διέθεταν ήδη κάποιο σταθερό εισόδημα, το οποίο τους επέτρεπε να μην εργάζονται και να αφιερώνουν τον ελεύθερο χρόνο τους σε πολιτικές δραστηριότητες, μια από τις οποίες ήταν και η ανάληψη των δικαστικών καθηκόντων. Οι δύο μελετητές προβαίνουν και σε μια σύγκριση του μισθού της Εκκλησίας με τον αντίστοιχο των δικαστηρίων, ο οποίος συνιστούσε το μισό του ποσού της αμοιβής για την παρακολούθηση των συνεδριάσεων της Εκκλησίας (ο εκκλησιαστικός μισθός ήταν μια δραχμή για κάθε συνηθισμένη συνεδρία και μιάμιση για κάθε κύρια, τη στιγμή που η αποζημίωση των δικαστών ανερχόταν σε μισή δραχμή, δηλαδή τρεις οβολούς). Βέβαια η αύξηση αυτή πραγματοποιήθηκε από τη δεκαετία 330-320 γιατί έως τότε το ποσό των τριών οβολών ίσχυε και για τους δύο μισθούς²⁷⁵. Δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε τους λόγους για τους οποίους ο

²⁷⁵ M. M. Markle, «Jury pay and assembly pay at Athens», σελ. 263, και σημ.1, σελ.274.

εκκλησιαστικός μισθός αυξήθηκε από τρεις οβολούς σε μια δραχμή από τη δεκαετία 330-320 ενώ ο αντίστοιχος δικαστικός παρέμεινε αμετάβλητος. Ο Hansen υποθέτει ότι η αύξηση μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι ήταν δύσκολο να συγκεντρωθούν οι 6.000 πολίτες που απαιτούνταν για κάθε συνέλευση της Εκκλησίας και ο μισθός λειτουργούσε ως μέσο προσέλκυσής τους.²⁷⁶ Μια παρεμφερή ερμηνεία υιοθετεί και ο Markle, σύμφωνα με τον οποίο «καμία εξήγηση δε τυγχάνει γενικής αποδοχής, ..αλλά υποθέτω ότι η ανταγωνιστική κατάσταση στα δικαστήρια και το δραματικό τους ενδιαφέρον προσέλκυαν τους φτωχούς σε αξιοσημείωτο αριθμό και με χαμηλό μισθό, αλλά ο μισθός θα έπρεπε να αυξηθεί για να τους παρακινήσει να παρακολουθούν τις συγκριτικά ανιαρές συνελεύσεις, ειδικά από τη στιγμή που τα ημερομίσθια για την ειδικευμένη και ανειδίκευτη εργασία είχαν αυξηθεί τόσο πολύ αυτήν την περίοδο».²⁷⁷ Και ο Loomis, που ερμηνεύει τις διακυμάνσεις των μισθών κατά την περίοδο του τέταρτου αιώνα με βάση το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης υιοθετεί μια παρόμοια άποψη: «το γεγονός ότι οι δικαστές, οι στρατιώτες και οι τεχνίτες που χάραζαν τις επιγραφές δεν πήραν αύξηση υπονοεί ότι η προσφορά τους ήταν επαρκής για τη ζήτηση –κάτι που μπορεί να είχαμε ήδη υποπτευθεί για την περίπτωση των στρατιωτών εξαιτίας της αύξησης των μισθοφορικών στρατευμάτων κατά τον τέταρτο αιώνα».²⁷⁸ Μια ενδεχόμενη αύξηση του δικαστικού μισθού ίσως επέφερε την επιβάρυνση του δημόσιου ταμείου.

Ο Jones αναφέρει²⁷⁹ ότι αυτό το ποσό αρκούσε για τη συντήρηση ενός μόνο ατόμου –και όχι μιας ολόκληρης οικογένειας- και δεν βρίσκει κάποιο λόγο να προτιμήσει ένας πένητας το δικαστικό αξίωμα από την στιγμή που θα μπορούσε να κερδίσει έως και το τριπλάσιο ημερομίσθιο ακόμη και αν ήταν ανειδίκευτος. Αντίστοιχα ο Dover θεωρεί ότι οι ασθενέστεροι οικονομικά πολίτες είχαν οικονομικό κίνητρο για να παρακολουθούν τις συνεδρίες της Εκκλησίας, αλλά δεν ίσχυε το ίδιο με τις ακροάσεις του δικαστηρίου, το οποίο θα απέφευγαν γιατί ήταν αδύνατο να συντηρηθούν από το μισθό που τους προσέφερε.²⁸⁰

Προκειμένου να ελεγχθεί η θέση αυτή των μελετητών θα πρέπει να εξεταστεί αν ο δικαστικός μισθός επαρκούσε για τη συντήρηση ενός ατόμου και της οικογένειας του, αν δηλαδή αρκούσε για την αγορά βασικών ειδών διατροφής που επιτρέπουν τη

²⁷⁶ M. H. Hansen, *Athenian democracy in the age of Demosthenes*, 1991, σελ. 189.

²⁷⁷ M. M. Markle «Jury pay and assembly pay at Athens», σελ. 285.

²⁷⁸ W. T. Loomis, *Wages, Welfare costs and inflation in classical Athens*, σελ. 249.

²⁷⁹ A. H. M. Jones, *Athenian Democracy*, σελ. 37.

²⁸⁰ K. J. Dover, *Greek popular morality*, σελ. 35.

στοιχειωδώς άνετη διαβίωση. Προηγουμένως όμως θα πρέπει να εξεταστούν κάποιες παράμετροι που αφορούν γενικά το θέμα της πολιτειακής μισθοδοσίας. Καταρχάς, οι Dover και Jones βρίσκουν το δικαστικό μισθό χαμηλό συγκρινόμενο με τον αντίστοιχο εκκλησιαστικό. Κατά πόσο αυτή η σύγκριση είναι έγκυρη στα πλαίσια της απόπειρας να αποδείξουν ότι ο μισθός των δικαστών δεν ήταν επαρκής για τους πένητες; Το δικαστικό αξίωμα διαρκούσε για ένα χρόνο και η μοναδική προϋπόθεση για την ανάληψή του ήταν η συμπλήρωση του τριακοστού έτους της ηλικίας, ενώ δεν υπήρχε αντίστοιχος χρονικός περιορισμός για την παρακολούθηση των συνελεύσεων της Εκκλησίας, στις οποίες μπορούσαν να δίνουν το παρόν όλοι οι ενήλικοι πολίτες σε κάθε συγκέντρωση. Συνολικά, η Εκκλησία συγκαλούνταν σαράντα φορές το χρόνο, δηλαδή περίπου τέσσερις φορές το μήνα.²⁸¹ Τα δικαστήρια συγκαλούνταν αντίστοιχα πολύ πιο συχνά· σύμφωνα με το Hansen η σύγκληση των λαϊκών δικαστηρίων πραγματοποιούνταν 175 με 225 φορές το χρόνο.²⁸² Ο Δανός μελετητής επισημαίνει τις περιοριστικές ημέρες κατά τις οποίες δεν λάμβαναν χώρα δικαστικές συνεδρίες : αυτές ήταν οι *αποφράδες* ημέρες (κατά τις οποίες ο Άρειος Πάγος εκδίκασε υποθέσεις ανθρωποκτονίας-δεν είναι γνωστός ο ακριβής αριθμός τους αλλά υπολογίζεται σε δεκαπέντε περίπου ημέρες το χρόνο), οι ημέρες των ετήσιων εορταστικών εκδηλώσεων και τέλος οι ημέρες των εκκλησιαστικών συνελεύσεων- η τελευταία μαρτυρία που αναφέρει ο Hansen προέρχεται από έναν λόγο του Δημοσθένη²⁸³.

Οι πολίτες, επομένως, που είχαν αναλάβει δικαστικά καθήκοντα για έναν χρόνο μπορούσαν μια φορά το μήνα να παρευρίσκονται στις συνελεύσεις της Εκκλησίας και να λαμβάνουν ταυτόχρονα και τους δύο μισθούς· άλλωστε η αποφυγή της σύμπτωσης των εκκλησιαστικών και των δικαστικών συνελεύσεων δεν ήταν τυχαία καθώς οι Αθηναίοι θεωρούσαν ότι και οι δικαστές-όπως όλοι οι πολίτες ανεξάρτητα αν συμμετείχαν ή όχι σε μια αρχή- δικαιούνταν να λαμβάνουν μέρος στις συνεδρίες της Εκκλησίας που αποτελούσε τον ουσιαστικότερο δημοκρατικό θεσμό.²⁸⁴ Επιπλέον, η

²⁸¹ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 43. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στη συχνότητα των συνελεύσεων της Εκκλησίας στο σημείο όπου περιγράφει τη διαδικασία της ανάληψης αξιωμάτων από τις δέκα φυλές: «με κλήρο ορίζονται πεντακόσια μέλη της Βουλής, πενήντα από κάθε φυλή. Η κάθε φυλή ασκεί την πρωτανεία κατά τη σειρά που κληρώθηκε. Οι πρώτες τέσσερις φυλές ασκούν την πρωτανεία τριάντα έξη μέρες, οι άλλες έξη τριάντα πέντε μέρες ...έπειτα συγκαλούν τη Βουλή και την Εκκλησία του Δήμου. Τη Βουλή τη συγκαλούν κάθε μέρα εκτός από τις μέρες αργίας και την Εκκλησία τέσσερις φορές σε κάθε πρωτανεία» (Μετάφραση Α. Παναγόπουλος, 1999).

²⁸² M. H. Hansen, *Athenian Democracy*, 199, σελ. 186.

²⁸³ Δημοσθένης 24 (*Κατὰ Τιμοκράτους*) 80.

²⁸⁴ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1291a26-30.

ποσοτική διαφορά μεταξύ της εκκλησιαστικής και της δικαστικής αμοιβής δικαιολογείται εν μέρει αν ληφθεί υπόψη η μικρή συχνότητα των εκκλησιαστικών συνελεύσεων σε σχέση με τις αντίστοιχες μέρες της σύγκλησης των δικαστηρίων. Αν μιλούσε κανείς με σύγχρονους όρους μισθοδοσίας, τα δικαστικά καθήκοντα αποτελούσαν –για ένα χρόνο– μια πλήρη (σχεδόν καθημερινή) απασχόληση για έναν πολίτη, ενώ η συμμετοχή στις εκκλησιαστικές συνελεύσεις ήταν κατά κάποιο τρόπο μερική απασχόληση που δεν εμπόδιζε την εργασία. Είναι άτοπο λοιπόν να συγκρίνονται τα ποσά των δύο μισθών σύμφωνα με την αντίληψη του Dover –ότι δηλαδή οι οικονομικά ασθενέστεροι πολίτες προτιμούσαν τη συμμετοχή στις συνελεύσεις, ενώ απέφευγαν τη στελέχωση των δικαστηρίων– γιατί ήταν δυνατή η ταυτόχρονη συμμετοχή και στα δύο σώματα και συνεπώς η εξασφάλιση και των δύο μισθών, χωρίς να υπάρχει κανένα θεσμικό εμπόδιο γι' αυτό.

Το ερώτημα σχετικά με την επάρκεια του δικαστικού μισθού επομένως θα πρέπει να τεθεί ως εξής: επαρκούσε το ποσό των τριών οβολών για τη συντήρηση ενός πένητα, έτσι ώστε να αποφασίσει για έναν χρόνο –το διάστημα δηλαδή που διαρκούσε η δικαστική θητεία– να εγκαταλείψει την εργασία του και να αφοσιωθεί στα δικαστικά καθήκοντα; Ο Markle απαντάει καταφατικά ότι το ποσό αυτό ήταν αρκετό για την κάλυψη των στοιχειωδών αναγκών ενός πολίτη. Υπολογίζει την αγοραστική δυνατότητα του δικαστικού μισθού ξεκινώντας από την υπόθεση ότι αφενός ο μισθός αποτελεί το μοναδικό έσοδο της οικογένειας και αφετέρου ότι τα μέλη της θα πρέπει να προμηθευτούν από την αγορά όλα τα βασικά είδη διατροφής. Επικεντρώνει την έρευνά του στο ζήτημα της ημερήσιας επάρκειας των τριών οβολών ως ποσό που ίσχυε και για τα δύο σώματα –την Εκκλησία και τα δικαστήρια– πριν από την αύξηση του εκκλησιαστικού μισθού για την οποία αναφέρει : «δεν βλέπω για ποιο λόγο να πιστέψει κανείς ότι η αύξηση στον εκκλησιαστικό μισθό...υποδηλώνει ότι ο δικαστικός μισθός, που παρέμεινε αμετάβλητος στο ποσό των τριών οβολών, δεν ήταν πλέον ικανός να επιτρέψει στους φτωχούς να συμμετέχουν στα δικαστήρια. Οι τιμές των βασικών ειδών δεν αυξήθηκαν κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου εκτός από διαστήματα προσωρινής έλλειψης, η οποία συνήθως προερχόταν από αδίστακτους κερδοσκόπους, κακές σοδειές ή πόλεμο».²⁸⁵ Ο μελετητής έχοντας υπόψη του αρχαίους συγγραφείς, επιγραφές και σύγχρονες μελέτες παρατηρεί ότι η βάση της καθημερινής διατροφής των μη προνομιούχων

²⁸⁵ M. M. Markle «Jury pay and assembly pay at Athens», σελ. 285.

τάξεων ήταν το ψωμί που φτιαχνόταν από κριθάρι, το οποίο ήταν πιο φτηνό από το αντίστοιχο σταρένιο, ενώ ταυτόχρονα είχε σχεδόν την ίδια θερμιδική και θρεπτική αξία. Το σταρένιο ψωμί καταναλωνόταν σε ειδικές περιστάσεις εορτών και όχι απαραίτητα σε καθημερινή βάση. Υπολογίζοντας τις μερίδες που χρειαζόνταν δύο ενήλικες και δύο μικρά παιδιά σύμφωνα με τις θερμιδικές τους ανάγκες, υποστηρίζει ότι μια τετραμελής οικογένεια –με δύο μικρά παιδιά- μπορούσε με δύομισι οβολούς ημερησίως να αγοράσει κριθαρένιο ψωμί καθώς και την απαραίτητη ποσότητα ελαιόλαδου, μελιού, ακόμα και μια μικρή ποσότητα κρασιού. Ο μελετητής καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι τεχνίτες με καθημερινή εργασία θα μπορούσαν να κερδίσουν συνολικά σχεδόν έως και έξι οβολούς, αλλά με τους τρεις οβολούς που εισέπρατταν ως δικαστές θα μπορούσαν και πάλι να θρέψουν ικανοποιητικά τις οικογένειές τους ενώ περίσσευε το ποσό του μισού οβολου για άλλα μικροέξοδα.²⁸⁶ Ο Markle δέχεται ότι τα ημερομίσθια αυξήθηκαν, αλλά υποστηρίζει ότι δεν ισχύει το ίδιο με τις τιμές των προϊόντων.²⁸⁷

Ο Hansen έχει διαφορετική άποψη αναφορικά με το θέμα των αυξήσεων: επισημαίνει ότι τόσο οι τιμές των προϊόντων, όσο και τα ημερομίσθια αυξήθηκαν σημαντικά κατά το διάστημα που μεσολάβησε από τα τέλη του πέμπτου αιώνα ως το δεύτερο μισό του τέταρτου. Ενδεικτικά αναφέρει ότι η ημερήσια αμοιβή ενός εργάτη αυξήθηκε από μια δραχμή σε μιάμιση έως και δύομισι δραχμές κατά την περίοδο αυτή.²⁸⁸ Μέσα στα οικονομικά αυτά πλαίσια, χαρακτηρίζει «ανωμαλία» τη σταθερότητα του δικαστικού μισθού στο ποσό των τριών οβολών από τη στιγμή που ο εκκλησιαστικός αυξήθηκε, αλλά παραβλέπει το γεγονός ότι, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ένας δικαστής μπορούσε να συμμετέχει επιπλέον τρεις με τέσσερις φορές το μήνα στις συνεδριάσεις της Εκκλησίας λαμβάνοντας ταυτόχρονα και τους δύο μισθούς, εφόσον οι μέρες που συγκαλούνταν τα δύο σώματα δεν συνέπιπταν.

Για το Hansen ωστόσο, είναι εύλογο το γεγονός ότι όσοι πολίτες είχαν οικογένεια και ήταν ικανοί να κάνουν χειρωνακτική εργασία, θα προτιμούσαν να δουλέψουν από το να ασκήσουν δικαστικά καθήκοντα, γιατί η καθημερινή εργασία τους προσέφερε έως και το τριπλάσιο ημερομίσθιο σε σύγκριση με τη δικαστική αμοιβή.²⁸⁹ Ο ίδιος

²⁸⁶ M. M. Markle «Jury pay and assembly pay at Athens», σελ. 277-281.

²⁸⁷ ο.π., σελ. 285.

²⁸⁸ M. H. Hansen, *Athenian Democracy*, 1991, σελ. 188-189. Ο Todd επίσης τάσσεται υπέρ της άποψης ότι τα ημερομίσθια αυξήθηκαν κατά την περίοδο αυτή. Θεωρεί ότι η θέση του Markle για σταθερότητα των τιμών των προϊόντων είναι αυθαίρετη, γιατί τα σχετικά στοιχεία που προέρχονται από επιγραφές είναι περιορισμένα.. S. Todd «Lady Chatterly's lover and the attic orators», σελ. 157

²⁸⁹ M. H. Hansen, *Athenian Democracy*, 1991, σελ. 185-186.

παρατηρεί βέβαια ότι ίσως αυτός ο μισθός να αποτελούσε το μοναδικό έσοδο για φτωχούς ανθρώπους που βρίσκονταν σε προχωρημένη ηλικία και ήταν ανήμποροι να δουλέψουν. Αντλώντας στοιχεία από τους Σφήκες του Αριστοφάνη –όπου σατιρίζονται οι δικαστές που είναι σύμφωνα με το συγγραφέα στην πλειοψηφία τους ηλικιωμένοι- αλλά και από κάποιους ρητορικούς λόγους-στους οποίους οι ρήτορες διαχωρίζουν το ακροατήριό τους σε νεότερους και μεγαλύτερους σε ηλικία πολίτες²⁹⁰- καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τουλάχιστον κατά τον τέταρτο αιώνα στα λαϊκά δικαστήρια κυριαρχούσαν πλειοψηφικά «οι φτωχοί και οι ηλικιωμένοι». Ο Ober συμφωνεί στο σημείο αυτό: «μια υπέρ το δέον εκπροσώπηση των ηλικιωμένων πολιτών θεωρείται ως πιθανή, όπως άλλωστε υποδηλώνει ο Αριστοφάνης κατά τον ύστερο πέμπτο αιώνα, στην κωμωδία του *Σφήκες*».²⁹¹

Ο Ober σχετικά με το θέμα της επάρκειας του δικαστικού μισθού, φαίνεται ότι υιοθετεί άποψη η οποία αποτελεί συγκερασμό των παρατηρήσεων του Hansen και των συμπερασμάτων του Markle. Έτσι, δέχεται ότι «η ανακολουθία, όσον αφορά το ύψος των αποζημιώσεων, προβληματίζει μόνο σε μια απόπειρα εξομοίωσης της δικαστικής και εκκλησιαστικής αποζημίωσης προς τα ημερομίσθια. Υποτίθεται όμως ότι η κρατική αντιμισθία στόχευε στην παροχή του απαραίτητου σιτηρεσίου και αναμφιβόλως, οι τρεις οβολοί στην περίπτωση αυτή επιτελούσαν το στόχο, δεδομένης της σταθερότητας της τιμής των σιτηρών κατά τη δεκαετία του 320».²⁹² Ο Loomis, ο οποίος έχει ασχοληθεί συστηματικά με τις τιμές των ημερομίσθιων και τις διακυμάνσεις του πληθωρισμού κατά την περίοδο του πέμπτου και του τέταρτου αιώνα δεν δίνει κατηγορηματική απάντηση στο ερώτημα αυτό. Είναι πάντως γεγονός, σύμφωνα με το μελετητή, ότι γύρω στο 330 παρατηρείται μεγάλη αύξηση των ημερομίσθιων, ένα φαινόμενο που ήταν κατά την άποψή του πολύ σταδιακό και δεν παρουσιάστηκε απότομα.²⁹³ Με βάση αυτή την παρατήρηση ο Loomis εικάζει ότι οι αυξήσεις αυτές έγιναν αφού είχαν ήδη ακριβύνει οι τιμές των βασικών προϊόντων, αναφέρει όμως ότι «δυστυχώς, οι σωζόμενες τιμές δεν είναι ακριβώς συγκρίσιμες μεταξύ τους όπως είναι τα σωζόμενα ημερομίσθια και αποδόσεις, έτσι είναι αδύνατο να επιβεβαιωθεί αυτός ο (λογικός αλλά υποθετικός) συσχετισμός των τιμών με το

²⁹⁰ M. H. Hansen, *Athenian Democracy*, 1991, σελ.186. Τα ρητορικά χωρία που αναφέρει ο συγγραφέας είναι τα εξής: Δημοσθένης, 50.3, Λυσίας, 21.10.

²⁹¹ J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 215

²⁹² ο.π., σελ. 213.

²⁹³ W. T. Loomis, *Wages, Welfare costs and inflation in classical Athens*, σελ. 247.

κόστος εργασίας».²⁹⁴ Εν ολίγοις, από τη μία δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε τις διακυμάνσεις των τιμών, όμως η αύξηση των βασικών ειδών διατροφής κατά τον τέταρτο αιώνα, το ακριβές μέγεθος της οποίας είναι άγνωστο, θεωρείται πιθανή. Από την άλλη, το ζήτημα της επιβίωσης μιας μη ευκατάστατης αθηναϊκής οικογένειας είναι σύνθετο · θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι ο δικαστικός μισθός δεν αποτελούσε το μοναδικό οικογενειακό έσοδο. Αυτό το επισημαίνει ο Ober, ότι δηλαδή, κυρίως στις αγροτικές οικογένειες που δεν ήταν εύπορες, πιθανότατα όλα τα μέλη τους είχαν συνεισφορά στο οικογενειακό εισόδημα και δεν ήταν μόνο ο πατέρας της οικογένειας το μοναδικό μέλος που εξασφάλιζε τα οικογενειακά έσοδα.²⁹⁵ Εξάλλου, όσοι πολίτες ήταν αγρότες, δηλαδή ένας μεγάλος αριθμός, διέθεταν κάποια άνεση όσον αφορά την εξασφάλιση της καθημερινής τους διατροφής, καθώς παρήγαν οι ίδιοι τα αγαθά που είχαν ανάγκη, ενώ είχαν τη δυνατότητα να πουλήσουν και κάποια από αυτά. Είναι γνωστό ότι στην Αττική, παράλληλα με τις μεγάλες ιδιόκτητες εκτάσεις γης, υπήρχαν αρκετοί πολίτες που διέθεταν ένα μικρό κλήρο και ασχολούνταν με τη γεωργία και όπως αναφέρει ο Lanni,²⁹⁶ «υπήρχε ένας σημαντικός αριθμός μικρών αγροτικών μονάδων που χρησίμευαν πρωταρχικά στην εξασφάλιση της διατροφής των κατόχων τους. Εξαιτίας του ξηρού κλίματος η απόλυτη αντάρκεια σπάνια επιτυγχάνονταν, έτσι φαίνεται πιθανό ότι ακόμα και οι μικροί αγρότες θα πήγαιναν συχνά στην πόλη –ή σε κάποια από τις μικρότερες τοπικές αγορές- προκειμένου να ανταλλάξουν το κρασί και τις ελιές τους με κριθάρι και άλλα αναγκαία αγαθά».

Επιπλέον, όπως επισημαίνει η Wood, οι φτωχές γυναίκες στην Αθήνα είχαν ελευθερία κινήσεων μεγαλύτερη από τις γυναίκες που ανήκαν σε αριστοκρατικές οικογένειες και μπορούσαν να εργαστούν σαν τεχνίτριες ή ιδιοκτήτριες μαγαζιών.²⁹⁷ Ο δικαστικός μισθός επομένως, συχνά δεν αποτελούσε το μοναδικό έσοδο για μια αθηναϊκή οικογένεια.²⁹⁸ Κατά τα διαστήματα της απουσίας των αντρών, τα υπόλοιπα

²⁹⁴W. T. Loomis, *Wages, Welfare costs and inflation in classical Athens*, σελ. 250.

²⁹⁵J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 201, 213.

²⁹⁶A. Lanni, *Law and justice in the courts of classical Athens*, σελ. 20.

²⁹⁷E. Meiksins Wood, *Peasant-citizen and slave*, σελ. 116.

²⁹⁸ Τα παιδιά μιας φτωχής οικογένειας θα μπορούσαν επίσης να βοηθούν τους εργαζόμενους γονείς τους. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από το Δημοσθένη, ο οποίος στο λόγο *Περί του στεφάνου* όπου μέμφεται τη φτώχεια που πέρασε ο Αισχίνης στα παιδικά του χρόνια, αναφέρει ότι ο αντίπαλός του βοηθούσε τον πατέρα του στο διδασκαλείο και τη μητέρα του-που ήταν ιέρεια- στη διεξαγωγή ιερών τελετών. (Δημοσθένης 18 (*Περί του στεφάνου*) 258-260). Ακόμα και αν ο Δημοσθένης παρουσιάζει με μειωτικό τρόπο τα δύσκολα παιδικά χρόνια του πολιτικού του αντίπαλου, είναι γεγονός ότι τα παιδιά μπορούσαν να συνδράμουν στον αγώνα για επιβίωση των γονιών τους.

μέλη της οικογένειας θα μπορούσαν να ασχοληθούν με την καλλιέργεια της γης και την παραγωγή των αγαθών τους. Σχετικά με το θέμα της συμμετοχής των αγροτών στη συγκρότηση των λαϊκών δικαστηρίων ο Ober σχολιάζει ότι οι αγρότες, οι οποίοι έμεναν στα προάστια της Αθήνας, ίσως προτιμούσαν να παρευρίσκονται στις συνεδριάσεις της Εκκλησίας επειδή δεν είχαν χρόνο να παραμείνουν στην πόλη για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ωστόσο, ο μελετητής παραδέχεται ότι η μεγαλύτερη συχνότητα των συνεδριάσεων των δικαστηρίων σε σχέση με της Εκκλησίας έδινε στους αγρότες μεγαλύτερη ευχέρεια ώστε να οργανώσουν τις επισκέψεις τους στην πόλη και να δώσουν διαδοχικά το παρών και στα δύο αυτά θεσμικά όργανα. Επισημαίνει ακόμα ότι υπήρχε η δυνατότητα για τους αγρότες του παράλληλου σχεδιασμού -κατά το ταξίδι τους στην πόλη- των δημόσιων με τις ιδιωτικές τους υποθέσεις.²⁹⁹ Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη το γεγονός στο οποίο αναφέρεται η Wood, ότι δηλαδή «η αγροτική εργασία χαρακτηριζόταν από οξείες εποχιακές διακυμάνσεις που άφηναν τον αγρότη “υποαπασχολούμενο” αρκετά διαστήματα μέσα στο χρόνο»,³⁰⁰ τότε προκύπτει το συμπέρασμα ότι πολλοί φτωχοί αγρότες θα ήθελαν για ένα χρόνο να αναλάβουν δικαστικά καθήκοντα, εφόσον η απουσία τους αυτή, όχι μόνο δεν θα ζημίωνε την παραγωγή τους, αλλά θα τους εξασφάλιζε και ένα επιπλέον έσοδο, το δικαστικό μισθό.

Η υπόθεση ότι οι μικροκαλλιεργητές είχαν τη χρονική και οικονομική δυνατότητα να αναλάβουν δικαστικά καθήκοντα ενισχύεται από τις ενδείξεις που αναφέρθηκαν. Κατά πόσο ίσχυε το ίδιο και για τους πολίτες που δεν διέθεταν δική τους γη και έτσι δεν μπορούσαν να πετύχουν τη σχετική αυτάρκεια σε βασικά προϊόντα διατροφής που προσφέρει η αγροτική παραγωγή; Ο Lanni δεν θεωρεί την απουσία κλήρου απαγορευτική για την πολιτική συμμετοχή: «Φυσικά, δε ζούσαν όλοι οι Αθηναίοι σύμφωνα με το αγροτικό ιδανικό. Μερικοί πολίτες ασχολούνταν με μικρά μαγαζιά τεχνικών εργασιών. Οι φτωχοί πολίτες που δε διέθεταν δική τους γη θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν τα προς το ζην με ένα συνδυασμό εποχιακής αγροτικής δουλειάς, μη εποχιακής ενασχόλησης με οικοδομικές εργασίες στην πόλη, αμοιβών για τα δικαστικά καθήκοντα και την συμμετοχή στην Εκκλησία του Δήμου και αμοιβών για τη θέση κωπηλατών στο ναυτικό».³⁰¹ Ο Todd ωστόσο θεωρεί ότι ενώ ο μισθός ήταν ελκυστικός για τους αγρότες, -εφόσον η απουσία τους για ένα χρονικό διάστημα δεν

²⁹⁹ J. Ober, *Μάζες και ελίτ*, σελ. 206, 214.

³⁰⁰ E. Meiksins Wood, *Peasant-citizen and slave*, σελ. 109.

³⁰¹ A. Lanni, *Law and justice in the courts of classical Athens*, σελ. 20.

επέφερε μείωση της παραγωγής των προϊόντων τους- οι τεχνίτες και οι έμποροι που πουλούσαν σε μαγαζιά τα δικά τους προϊόντα δεν θα επέλεγαν να λείψουν από αυτά, γιατί ο δικαστικός μισθός των τριών οβολών ήταν χαμηλότερος από τα χρήματα που κέρδιζαν από τις επιχειρήσεις τους.³⁰²

Είναι γεγονός ότι οι έμποροι ή οι εξειδικευμένοι τεχνίτες ίσως δεν μπορούσαν για ένα χρόνο να απουσιάσουν από τις εργασίες τους αν δεν είχαν κάποιο συνεργάτη που θα μπορούσε να τους αντικαταστήσει. Υπήρχε όμως η δυνατότητα να αναλάβει το μαγαζί κάποιο μέλος της οικογένειας κατά το διάστημα που ο πατέρας υπηρετούσε ως δικαστής. Η παράδοση της εκμάθησης μιας τέχνης από γενιά σε γενιά ήταν «ο πιο σημαντικός παράγοντας στην ανάπτυξη των τεχνών»,³⁰³ σύμφωνα με τη Burford. Εξάλλου, η ίδια συγγραφέας επισημαίνει ότι εφόσον οι τεχνίτες ήταν συγκεντρωμένοι στη Αθήνα και τον Πειραιά είχαν το πλεονέκτημα της εγγύτητας στους χώρους συγκέντρωσης όπου βρίσκονταν τα πολιτειακά όργανα –σε σχέση με τους καλλιεργητές που ζούσαν στην εξοχή.³⁰⁴ Ο παράγοντας αυτός διευκόλυνε τη διευρυμένη πολιτική συμμετοχή,³⁰⁵ και είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι τα καταστήματα των τεχνιτών –και ειδικά αυτά που ήταν κοντά στην Αγορά- ήταν χώροι συγκεντρώσεων και συζητήσεων από διερχόμενους Αθηναίους.³⁰⁶ Αυτή η εικόνα συνθέτει μια κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα μέρος της οποίας αποτελούσαν οι τεχνίτες και οι έμποροι που βρίσκονταν στο κέντρο της λειτουργίας του δημοκρατικού καθεστώτος. Αν στα πλαίσια της οικογένειας τεχνιτών αναλάμβανε ο γιος τη μικρή επιχείρηση για ένα χρόνο με την καθοδήγηση του πατέρα, τότε ο δεύτερος θα μπορούσε –ή ακόμα και θα επιδίωκε- να αναλάβει δικαστικά καθήκοντα, αφού θα εξασφάλιζε ένα επιπλέον οικονομικό βοήθημα στον οικογενειακό προϋπολογισμό. Όπως και στην περίπτωση της αγροτικής οικογένειας ο δικαστικός μισθός θα μπορούσε να αποτελέσει ένα σημαντικό επιπλέον έσοδο και άρα, ένα κίνητρο πολιτικής συμμετοχής.

³⁰² S. Todd «Lady Chatterly's lover and the attic orators», σελ. 168.

³⁰³ A. Burford, *Craftsmen in Greek and Roman society*, σελ. 82-83.

³⁰⁴ Ο διαχωρισμός πόλης και εξοχής αφορά καθαρά τη χιλιομετρική απόσταση και δεν πρόκειται για έννοια φορτισμένη με ιδεολογική προκατάληψη. Όπως επισημαίνει η Wood σχετικά με την αστική ανάπτυξη της Αθήνας «η εννοιολογική διάκριση μεταξύ πόλης και εξοχής ή κατοίκων της πόλης και επαρχιωτών παρέμεινε ακαθόριστη και αμφίβολη». E. Meiksins Wood, *Peasant-citizen and slave*, σελ. 107.

³⁰⁵ A. Burford, *Craftsmen in Greek and Roman society*, σελ. 154.

³⁰⁶ ο.π., σελ. 156.

Συμπεράσματα.

Το ζήτημα της στελέχωσης των λαϊκών δικαστηρίων είναι ένα θέμα που μπορεί να εξεταστεί μόνο μέσα στα πλαίσια της αθηναϊκής κοινωνίας και των οικονομικών και κοινωνικών διαχωρισμών που τη χαρακτηρίζουν. Η πόλη-κράτος της Αθήνας, όπως και οι περισσότερες αρχαίες πόλεις, βασιζόταν στην αγροτική οικονομία. Η βασικότερη κοινωνική αντίθεση που εντοπίζεται μέσα στο σώμα των πολιτών –γιατί οι δούλοι, οι ξένοι και οι γυναίκες αποκλείονταν από τη συμμετοχή στη διοίκηση– είναι αυτή ανάμεσα στην πενία και τον πλούτο και όπως φαίνεται από τα ιστορικά δεδομένα, οι αγρότες- πένητες αποτελούσαν την πολυπληθέστερη κοινωνική ομάδα. Ένα αντιφατικό χαρακτηριστικό της Αθηναϊκής δημοκρατίας είναι η επιβίωση ορισμένων αριστοκρατικών αντιλήψεων, οι οποίες μάλλον τύγχαναν ευρείας κοινωνικής αποδοχής, καθώς ενσωματώθηκαν στη δημοκρατική ιδεολογία. Τις αντιλήψεις για την εργασία –η οποία δεν απέκτησε κάποια αυτόνομη θετική αξία– και την αριστοκρατική καταγωγή –που ενέπνεε κύρος ακόμα και κατά τη διάρκεια του τέταρτου αιώνα – τις συναντάμε και στους ρητορικούς λόγους του Δημοσθένη και του Αισχίνη. Σε μια πρώτη ανάγνωση, η απήχηση τέτοιων απόψεων μέσα στα πλαίσια ενός δημοκρατικού καθεστώτος που διαπνέεται από τις αρχές της ισονομίας και της ισηγορίας προκαλεί απορία. Η προσεκτική εξέταση όμως των ρητορικών λόγων και η ανάλυση των ρητορικών τακτικών, δείχνει ότι οι δύο ρήτορες –και ειδικά ο Δημοσθένης– προσπαθούν να προσεταιριστούν τους πένητες που βρίσκονται ανάμεσα στο ακροατήριο των δικαστών, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι μάλλον αυτοί συνιστούσαν ένα σημαντικό μέρος του δικαστικού σώματος.

Ο τρόπος με τον οποίο οι δύο ρήτορες απευθύνονται στο σώμα των δικαστών οδηγεί στην διερεύνηση του κοινωνικού και πολιτικού συσχετισμού του με την Εκκλησία του Δήμου. Τόσο ο Δημοσθένης όσο και ο Αισχίνης ταυτίζουν το δικαστικό σώμα με το ακροατήριο της Εκκλησίας και με την ταύτιση αυτή υπονοείται η ύπαρξη πολιτικής κινητικότητας –με την έννοια της αλληλοεπικάλυψης του προσωπικού– ανάμεσα στα δύο αυτά σώματα. Παράλληλα, οι ρητορικές αναφορές προσφέρουν ισχυρές ενδείξεις ότι ανάμεσα στα λαϊκά δικαστήρια και την Εκκλησία, υπάρχει ταύτιση συμφερόντων και ιδεολογικών συνισταμένων. Επιπλέον, ο Αισχίνης

αλλά κυρίως ο Δημοσθένης, κινδυνολογούν για την αυθαιρεσία των πλουσίων –στην οποία δίνουν πολιτική διάσταση παρουσιάζοντας τους εύπορους αλαζόνες ως εν δυνάμει εχθρούς του δημοκρατικού καθεστώτος – και ταυτόχρονα κρατούν αποστάσεις από τις τάξεις των προνομιούχων καθώς αυτοπαρουσιάζονται ως προστάτες των οικονομικά κατώτερων πολιτών, παρόλο που οι ίδιοι είναι απαλλαγμένοι από την ανάγκη της εργασίας. Η χρήση των συγκεκριμένων ρητορικών τακτικών μπορεί να ερμηνευτεί με βάση την υπόθεση ότι ο Δημοσθένης και ο Αισχίνης απευθύνονται σε πολίτες που ανήκουν σε χαμηλά κοινωνικά στρώματα οι οποίοι είναι πεπεισμένοι για το γεγονός ότι η προάσπιση των συμφερόντων τους απαιτεί τη διευρυμένη συμμετοχή στα δημοκρατικά όργανα και την άμεση ενημέρωση γύρω από τις πολιτικές εξελίξεις. Τα αρχαιολογικά δεδομένα –οι πλάκες των δικαστών- ενισχύουν την υπόθεση αυτή, καθώς η έρευνα επιβεβαιώνει την περιγραφή του Αριστοτέλη για τη λειτουργία του δικαστικού θεσμού και αποτελεί μια ένδειξη για το γεγονός ότι οι πολίτες επιδίωκαν να αναλάβουν δικαστικά καθήκοντα και μάλιστα αντλούσαν ηθική ικανοποίηση από αυτή την ιδιότητα.

Μια σημαντική παράμετρος της δικαστικής ιδιότητας αποτελεί το ζήτημα του δικαστικού μισθού. Οι πένητες που επιθυμούσαν να υπηρετήσουν ως δικαστές, ήταν υποχρεωμένοι για έναν χρόνο να εγκαταλείψουν την εργασία τους προκειμένου να παρίστανται σχεδόν σε καθημερινή βάση στο δικαστήριο. Προκύπτει, επομένως, το ζήτημα της επάρκειας της δικαστικής αποζημίωσης. Όπως φαίνεται μέσα από τα στοιχεία, η δικαστική αποζημίωση δεν ήταν αμελητέο ποσό ούτε αποτελούσε το μοναδικό έσοδο για μια Αθηναϊκή οικογένεια. Οι μελετητές που διαφωνούν για την επάρκειά του παραβλέπουν το γεγονός ότι πολλοί Αθηναίοι πολίτες διέθεταν ένα μικρό κλήρο γης η καλλιέργεια του οποίου τους προμήθευε με τα στοιχειώδη αγαθά. Αλλά, ακόμα και οι πολίτες που ασχολούνταν με τεχνικές ή εμπορικές εργασίες μπορούσαν να ασχοληθούν για ένα χρόνο με τα δικαστικά καθήκοντα, επειδή η άσκηση των επαγγελματών τους γινόταν στα πλαίσια της οικογενειακής παράδοσης και έτσι κάποιο μέλος της οικογένειας θα μπορούσε να τους αντικαταστήσει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andreau J., “Twenty years after Moses I. Finley’s *The Ancient Economy*” στο W. Scheidel & S. Von Reden (επιμ.) *The Ancient Economy*. Edinburgh University Press, Εδιμβούργο, 2002, σελ. 33-49.
- Austin M. M. –Vidal-Naquet P., *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, 1998. Μετάφραση: Τ. Κουκουλιός, Δαίδαλος. Τίτλος πρωτότυπου: M. M. Austin –P. Vidal-Naquet, *Économies et Sociétés en Grèce ancienne*. Armand Colin, Παρίσι, 1972.
- Bers V., “Dicastic *Thorubos*” στο P. A. Cartledge & F. D. Harvey (επιμ) *Cruix: Essays presented to Ste. Croix*. Sidmouth, Λονδίνο, 1985, σελ. 1-15.
- Burford A., *Craftsmen in Greek and Roman Society*. Thames and Hudson, Λονδίνο, 1972.
- Cohen D., *Law, violence and community in classical Athens*. Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1995.
- Davies K. J., *Athenian Propertied Families, 600-300 B.C.* Oxford University Press, Οξφόρδη, 1971.
- Dover K. J., *Greek popular morality in the time of Plato and Aristotle*. Basil Blackwell, Οξφόρδη, 1974.
- Finley M. I., *The ancient economy*. Chatto & Windus, Λονδίνο, 1973.
- _____ *The ancient economy* (Updated edition with a foreword by Ian Morris), University of California Press, Καλιφόρνια. 1999
- _____ *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο*. Μετάφραση: Σ. Βουτσάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1996. Τίτλος πρωτότυπου: M. I. Finley, *Politics in the Ancient World*. Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1983.
- Gabrielsen V., “ΦΑΝΕΡΑ and ΑΦΑΝΗΣ ΟΥΣΙΑ in classical Athens”. *Classica et Mediaevalia* 37 (1986) σελ.99-114.

Hansen M. H., *The sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B. C. and the Public Action against Unconstitutional Proposals*. Odense University Press, Οντένσε, 1974.

_____ “Demos, Ecclesia and Dicasterion in Classical Athens” *Greek, Roman and Byzantine Studies* (1978), σελ.127-146.

_____ “Initiative and decision: the Separation of Powers in Fourth Century Athens”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 22 (1981), σελ. 345-370.

_____ “Demos, Ecclesia and Dikasterion: a reply to M. Ostwald and J. Ober”, *Classica et Mediaevalia* 40 (1989), σελ. 213-218.

_____ “The political powers of the people's court in fourth-century Athens” στο O. Murray & S. Price (επιμ.) *The Greek city from Homer to Alexander*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1990, σελ. 215-243.

_____ *Athenian Democracy in the age of Demosthenes*. Blackwell, Κέμπριτζ, 1991.
Harris Ed. M., “Demosthene's speech against Meidias”. *Harvard Studies in Classical Philology* 92 (1990), σελ. 117-136.

_____ “Law and oratory” στο I. Worthington (επιμ.) *Greek rhetoric in action*. Routledge, Λονδίνο, 1994, σελ. 130-150.

_____ *Aeschines and Athenian politics*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 1995.

Harvey D., “Some aspects of bribery in Greek politics” στο P. A. Cartledge & F. D. Harvey (επιμ.) *Crux: Essays presented to Ste. Croix*. Sidmouth, Λονδίνο, 1985, σελ. 76-113.

Hunter V. J., *Policing Athens: Social Control in the Attic Lawsuits, 420-320 B.C.*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1994.

Jones A. H. M., *Athenian Democracy*. Basil Blackwell, Οξφόρδη, 1975 (Πρώτη έκδοση 1957).

Kennedy G. A., *The art of persuasion in Greece*. Princeton University Press, Πρίνστον, 1963.

Kroll J. H., *Athenian Bronze Allotment Plates*, Harvard University Press, Κέμπριτζ Μασσαχουσέτης, 1972.

Lane Fox R., “Aeschines and Athenian Democracy” στο R. Osborne S. Hornblower (επιμ.) *Ritual, Finance, Politics, Athenian Democratic accounts presented to David Lewis*. Clarendon Press, Οξφόρδη, 1994, σελ. 135-155.

Lanni A., *Law and justice in the courts of classical Athens*. Cambridge University Press, Κέμπριτζ Μασσαχουσέτης, 2006.

Larsen J. A. O., “The judgement of antiquity in democracy” *Classical Philology* 49 (1954), σελ. 1-14.

Loomis W. T., *Wages, Welfare costs and inflation in classical Athens*. The University of Michigan Press, Αν Άρμπορ, 1998.

Markle M. M., “Jury pay and assembly pay at Athens” στο. P. A. Cartledge & F. D. Harvey (επιμ.) *Cruix: Essays presented to Ste. Croix*. Sidmouth, Λονδίνο, 1985, σελ. 265-297.

Μίσιου Α., “Πληροφόρηση, κατάρτιση και ετυμηγορία στα αθηναϊκά λαϊκά δικαστήρια του πέμπτου και του τέταρτου αιώνα π.Χ.” στο Δ. Κυρτάτα και Χλ. Μπάλλα (επιμ.) *Η μετάδοση της γνώσης στην αρχαιότητα*. Νήσος (τοπικά ε΄), Αθήνα, 1999, σελ. 21-37.

Ober J., Review article: “The nature of Athenian democracy”. *Classical Philology* 84(1989), σελ. 322-334.

____ *Μάζες και ελίτ στη δημοκρατική Αθήνα: ρητορική, ιδεολογία και η ισχύς του λαού*. Μετάφραση: Β. Σερέτη, Θεωρία-Ιδέες Πολύτροπον, Αθήνα, 2003. Τίτλος πρωτότυπου: *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*. Princeton University Press, Πρίνστον, 1989.

Osborne R., “Law in action in classical Athens”. *Journal of Hellenic Studies* 105 (1985), σελ. 40-58.

Ostwald M., *From Popular Sovereignty to Sovereignty of Law. Law, Society and Politics in Fifth-Century Athens*, University of California Press, Μπέρκλεϊ, 1986.

Rhodes P. J., *The Athenian Boule*. Oxford University Press, Οξφόρδη, 1972.

Rowe G. O., “The portrait of Aeschines in the *Oration on the Crown*” *Transactions of the American Philological Association* 97 (1966), σελ. 397-406.

Saller R., “Framing the debate over growth in the ancient economy”, στο W. Scheidel & S. Von Reden (επιμ.) *The Ancient Economy*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο, 2002, σελ. 251-269.

Sawada N., “Athenian politics in the age of Alexander the Great: a reconsideration of the trial of Ctesiphon”. *Chiron* 26 (1996), σελ. 57-84.

Todd S., “Lady Chatterly’s lover and the attic orators” *Journal of Hellenic studies* 110 (1990), σελ. 146-173.

Wood E. Meiksins, *Peasant-Citizen and Slave: The foundations of Athenian Democracy*. Verso, Λονδίνο, 1988.

Yunis H., “Politics as literature: Demosthenes and the burden of Athenian past”. *Arion* (8.1), (2000), σελ. 97-118.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΗΓΕΣ

Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* / Επιμ. F. G. Kenyon, 8^η έκδοση, 1976 (Πρώτη έκδοση: 1920. Επανεκδόσεις: 1925, 1937, 1951, 1958, 1963, 1970, 1976). Oxford University Press.

Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*/ Επιμ. Α. Παναγόπουλου, 1999, Αίολος, Αθήνα.

Αισχίνης, *Κατά Κτησιφώντος* / Επιμ. Κ. Θ. Αραπόπουλου, 1975, Πάπυρος

Αισχίνης, *Κατά Τιμάρχου* / Επιμ. Κ. Θ. Αραπόπουλου, 1975, Πάπυρος

Αισχίνης, *Περί της Παραπρεσβείας* / Επιμ. Κ. Θ. Αραπόπουλου, 1975, Πάπυρος

Aeschines, *Against Ctesiphon (On the crown)* / Επιμ. R. B. Richardson, 1979, Arno Press, Νέα Υόρκη.

Δημοσθένης, *Περί του Στεφάνου* / Επιμ. S. H. Butcher, 12^η έκδοση 1978 (Πρώτη έκδοση: 1903. Επανεκδόσεις: 1910, 1920, 1923, 1932, 1938, 1949, 1955, 1958, 1961, 1966, 1970, 1978). Oxford University Press.

Δημοσθένης, *Περί της Παραπρεσβείας* / Επιμ. S. H. Butcher, 12^η έκδοση 1978 (Πρώτη έκδοση: 1903. Επανεκδόσεις: 1910, 1920, 1923, 1932, 1938, 1949, 1955, 1958, 1961, 1966, 1970, 1978). Tomus I, Oxford University Press.

Δημοσθένης, *Κατά Μειδίου* / Επιμ. S. H. Butcher, 6^η έκδοση 1955 (Πρώτη έκδοση: 1907. Επανεκδόσεις: 1919, 1926, 1938, 1951, 1955). Tomus II pars I, Oxford University Press.

Demosthenes, *Against Meidias* / Επιμ. D. Mac Dowell, 1990, Clarendon Press, Οξφόρδη.

Demosthenes, *On the Crown* / Επιμ. H. Yunis, 2001, Cambridge University Press.